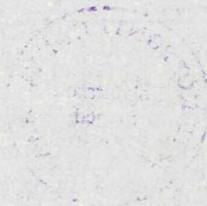

ADALÉKOK A DELIBERATIO ESZMETÖRTÉNETI
HÁTTÉRÉHEZ

Bölcsészdoktori értekezés.

1969. P. 1010

Szegfű László

Szeged.
1969.

Diss. B 557

Bevezetés

Történetírásunk a 11. századi népi ideológia történetével igen sokat foglalkozott, de a kutatások mennyisége nem állt egyenes arányban a minőséggel, s így nem hozhatta meg mind ez ideig azt az eredményt, amelyet kívánhattunk volna. A polgári történetírás alig jutott tovább a krónikák felszínes, többnyire csak a külsőségeket érintő leírásának átvételénél. A kutatók igyekezetét sokkal inkább a nemzeti, a jellegzetesen magyar sajátosságok keresése vezette /nem egyszer tévutra is/, semmint a népi ideológia összetevőinek, mozgatórugóinak feltárására való törekvés. Marxista történetírásunk érdeme, hogy az államalapító harcok, az un. "pogánylázadások" gazdasági--társadalmi okait, alapjait fontosságuknak megfelelően kiemelte, s kutatása középpontjába állította. Jóllehet a korszak mozgalmainak indítékait sikerült tisztázni, alig történt próbálkozás arra, hogy ideológiájukat s annak összetevőit kimutassuk: több tanulmány világította meg vektorait [GIEYSZTOR, LÁSZLÓ, DIÓ-SZEGI, IVÁNKA, KRISTÓ stb. munkái], de eredőjüket nem; összefoglaló jellegű munkáink ezeket a részeredményeket mind ez ideig nem értékesítették. Az alábbiakban egy -- ezen kutatásokat talán előbbre lendítő -- napjainkig periférikusan kezelt, erősen vitathatónak vélt ideológiai hatásra kívánunk rámutatni, amelynek meghatározó szerepe volt, különösen István halálát követőleg népünk, elsősorban a lesüllyedésre ítélt szegény szabadok ideológiája befolyásolásában. Ez pedig nem más, mint a Balkánról elterjedt bogumil eretnekség. Munkánk során korabeli s későbbi keletkezésű forrásokra támaszkodtunk, de a gondolatmenet vezérfonalát, amelyre az egész koncepciót építettük, Gel-lért püspök vitathatatlan hitelű, korabeli tudósításainak láncolatá-~~ra~~. Ezen alapvető fontosságú kutató BATTHYANY IGNÁC püspök kiadásában használtuk¹ gyakran figyelembe véve SÖRÖS PONG-

¹ Deliberatio Gerardi Moersanae Ecclesiae Episcopi supra Hymnum Trium Puerorum ad Isingrium Liberalem. [ed. BATTHYANY, IGNATIUS DE: Sancti Gerardi Episcopi Chanadiensis Scripta et Acta, Albo-Carolinae, MDCCXC., 1--297. -- továbbiakban Delib.]

RÁC javításait is.¹ Birtokunkban van emellett a müncheni Bayerische Staatsbibliothek tulajdonát képező kódex /száma: Clm. 6211./ mikrofilm--másolata, amelyet azonban csak a legkritikusabb és értelmetlennek tűnő szövegrészek elemzésénél használtunk fel, ugyanis munkánk során az a gondolat vezetett, hogy amíg a gellérti mű új, megbízható szövegü kiadása nem lát napvilágot, kézenfekvőbb a -- bár hibáktól hemzsegető -- meglévő kiadásra hivatkozni, már csak az ellenőrizhetőség kedvéért is. Munkánkban -- amelynek nagyobb részét a Deliberatio keletkezése történeti háttérének megrajzolása alkotja -- nem törekedhettünk a hatalmas terjedelmű teológiai mű kimerítő elemzésére, csak a fontosabb utalásokat gyűjtöttük össze. Nem használhattuk fel, mivel a külföldi könyvvásárlás nehézségei miatt csak későn kaptuk kézhez, GABRIEL SILAGI munkáját s collatióit sem.²

Itt szeretnénk köszönetet mondani KARÁCSONYI BÉLA docens urnak azért a lankadatlan figyelemért, amellyel munkánk mindig kísérte, segítségéért, amelyet nem nélkülözhattunk Gellért bonyolult szövegü munkájának tanulmányozásában és megértésében, s hasznos tanácsaiért, amelyekkel nagyban hozzájárult munkánk eredményességéhez.

Megköszönöm továbbá mindazok baráti támogatását -- közöttük is elsősorban Dr.KULCSÁR PÉTER és Dr.KRISTÓ GYULA segítő-készségét --, akiknek szerepük volt értekezésünk elkészítésében.

¹ SÖRÖS P[ONGRÁC]: Collatio codicis olim Frisingensis, nunc Monacensis cum editione comitis episcopi Batthian., /A pannonhalmi Szent--Benedek--Rend története, [szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ], I., A pannonhalmi főapátság története, I., Bp. 1902., 579--586./

² SILAGI, GABRIEL: Untersuchungen zur "Deliberatio supra hymnum trium puerorum" des Gerhard von Csanád, [diss.], München, 1967.

I.

ERETNEKSÉG A DELIBERÁCIÓBAN

1. A probléma felvetődése forrásainkban

Az Intelmek tanúsága szerint István, illetve a nevében beszélő szerző,¹ a leendő uralkodó egyik alapvető feladatának tekintette a katolikus hit védelmét. Nem általánosságban szól erről, hanem részletesen adja elő a hitvallással kapcsolatos legfontosabb követelményt:

"A hit tehát, amelyről beszélek, ez: hogy a mindenható atyaistent, a mindenség alkotóját, és az ő egyszülött fiát, a mi urunk Jézus Krisztust, aki az angyali üdvözet szerint szűz Máriától született, és az egész világ üdvösségeért szenvedett a keresztfőn, és a szentlelkű, amely a próféták és apostolok, valamint az evangelisták révén nyilatkozott meg, egyetlen tökéletes, oszthatatlan és szeplőtelen istenségnek higgyed szilárdan, és minden kételkedés nélkül valljad. Ez

¹ Az Intelmek fent tárgyalt vonatkozása szempontjából nem közbűös a mű szerzőjének kiléte, mivel az általa megfogalmazottak -- tartalmilag -- nagy hasonlatosságot mutatnak Gellért püspök művével. A szerző személyét illetően a következő vélemények alakultak ki:

Szt. István: DRÉR JÓZSEF: A szentistváni Intelmek kérdéséhez, Századok, 1942., 435--452.

Gellért: BÉKEFI REMIG: Szent István Intelmei, Századok, 1901., 922--990.

Thancsár hildesheimi kanonok: CSÓKA J. LAJOS: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI--XIV. században, Bp., 1967., 58--96.

Korabeli ismeretlen német pap: BALOGH JÓZSEF: Szt. István Intelmeinek forrásai, /Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján, Bp., 1938. -- továbbiakban SZIE -- II. 235--263./

Egykoru külföldi klerikus: HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái, Bp., 1954., 116--131.

Későbbi író: GUOTH KÁLMÁN: Egy forrás két történetiszemlélet tükrében, Századok, 1942., 48--64. -- illetve: Megoldandó kérdések az Intelmekben, Századok, 1943., 1--40.; -- BONIS GYÖRGY: István király, Bp., 1956., 137--138.

a katolikus hit, amelyet -- mint Athanasius mondja -- ha valaki hűségesen és erősen nem hisz, nem üdvözülhet. Ha a te hatalmad alatt akadnának bármikor -- amitől isten mentsen -- olyanok, akik a szentháromság ezen egységét megosztani, vagy csökkenteni, vagy növelni akarnák, tudjad meg, hogy ezek az eretnokség fejének szolgái, és nem a szentegyház fiai. Ilyeneket pedig ne táplálj és ne védelmezz, nehogy ellenségnek és üldözőnek látszál te is. Ugyanis az efféle emberek a szentegyház népét könyörtelenül megrontják és szétzüllesztik. Hogy ez be ne következzen, a legfőbb gondod legyen."¹

Az eretnokség említése itt már azért is nagy érdeklődésre tarthat számot, mivel pogányságról nem is esik szó a műben: mintha pogányok már nem lennének az országban, mintha a kereszténységet csupán /a mégiscsak közelebbi gyökerekből előágazó/ eretnokség veszélyeztetné, mintha a szerző egyáltalán nem tartana a pogány restauráció lehetőségétől. Pedig krónikáink szerint a pogányságnak igen komoly erővel kellett rendelkeznie az országban -- elegendő, ha csak a Vata-féle mozgalomra gondolunk. Mi lehet ennek a súlypontosításnak az oka? Egyesek úgy kísérlik meg áthidalni a nehézségeket, hogy későbbi -- 13. századi -- betoldásnak minősítik a szentháromság-tagadókra vonatkozó ezen részt,² mások egyszerűen sztereotip fordulatnak vélték, amelynek megfogalmazásakor a szerző szeme előtt általánosságok lebegtek, s "nem gondolt a zsenge magyar egyház egységét közvetlenül fenyegető veszedelemre, valami konkrét eretnokségre."³

¹ Libellus de institutione morum, /Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum, [Ed. SZENTPÉTERY, EMERICUS], Bp., 1937--1938. -- továbbiakban SRH -- II. 621./

² GUOTH: Egy forrás két történelemszemlélet tükrében, 58.

³ CSÓKA: A latinnyelvű történeti irodalom..., 22. -- Ugyanakkor GUOTH nézetével vitázva arra is kitér, hogy a 11. században már nálunk is volt szentháromság-tagadó eretnokség, amit éppen a Deliberatióval bizonyít.

Habár valószínűnek tartjuk, hogy a keresztény hit megtartását és megtartatását, az egyház védelmét az Intelmek papszerzője a király számára mindennél fontosabb feladatnak tekintette, mégsem tudjuk elképzelni, hogy az idézett mondatokat minden különösebb kiváltó ok nélkül, a magyar viszonyoktól elrugaszkodva, csak általánosságként vetette volna papírra. Ekkora politikai érzéketlenséget nem tételezhetünk fel az alkotóról éppen művéből tükröződő politikai éleslátása miatt. El kell tehát fogadnunk, hogy okkal írta e sorokat, s ki kell nyomoznunk ezt az okot, mielőtt a szerzőt alaptalanul megvádolnánk.

Ebből a korból fennmaradt tárgyi emlékeink között is találhatunk néhányat, amelyek mintázatának képi megfogalmazásából bizonyos eretnecség meglétére gyanakodhatunk.

A királykoronázáskor használt palástról művészettörténünk szakértői már régen kimutatták, hogy eredetileg egyházi célra készült ruhadarab: casula volt. Ezt később szabták át, de az alakítás olyan szerencsésen sikerült, hogy a paláston ábrázolt jelenetekből világosan lehet következtetni azok összességének gondolati tartalmára. A kereszt dicsérete, a gonoszon diadalmaskodó Krisztus képe, az imába merült Mária, a próféták, apostolok és mártírok, az utolsó ítéletet tartó Jézus egyaránt azt bizonyítják, hogy a paláston eredetileg a Credót ábrázolták.¹ A szegély köriratából [→ regina casula hec operata et data ecclesiae sanctae Mariae sitae in civitate Alba -- anno incarnationis Christi MXXXI indiccione XIII a Stephano rege et Gisla →] kiderül, hogy István király és Gizella királyné adományozták szűz Mária fehérvári székesegyházának. A hitvallók és vértanúk sorában fellelhetjük a király és királyné, s talán Imre herceg portréját is.

HORVÁTH JÁNOS nyugati analógia után indulva elsősorban nyugati hatásra keletkezettnek véli az ábrázolást, de nem zár-

¹ Az elemzést HORVÁTH JÁNOS /Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink, Irodalomtörténeti Közlemények, 1956., 1--19./ végezte el.

ja ki a keleti művészeti hatás lehetőségét sem.¹ Ugy véli, hogy az Intelmek első fejezete és a palást ábrázolása kölcsönösen támogatják egymást: "Valóban, a Credónak, mint a keresztény hit foglalatának megvan a magyarság számára István király korában a maga fontossága, mivel az új hittel, a keresztény egyház elfogadásával a magyarság társadalmi és politikai fejlődésének egy új szakaszához érkezett el. Társadalmi szempontból a feudális fejlődés útjára lépett, amelynek ideológiáját éppen az egyház szolgáltatta és képviselte. Ennek az ideológiának pedig rövid foglalatja valóban a Credo."² Adós marad azonban továbbra is az eretnekség említésének magyarázatával, s csak a "natus ex Maria virgine" tétel kapcsán említi, hogy ez főképp az ariánusok által vitatott és támadott egyházi tan.³ Habár a palást szimbolikájához hasonló német ábrázolás /II. Henrik özvegye által a billigheimi Szt. Márton plébániatemplomnak adományozott faliszőnyeg/ azt sugallja, hogy a német nyelvterületen még a 9-10. században is számottevő erőt képviselő arianizmusra gyanakodjunk, aligha számolhatunk magyarországi térhódításával a 11. században. Jóllehet alátámasztani látszik ezt Gellért püspök is, aki -- az eretnekekről szólva -- kijelenti: "Mindazokat tehát, akik Krisztus és egyháza ellen támadnak, az ördög erőinek kell mondani, noha már teljesen meg lettek semmisítve; ezek sorából való volt Eunomius, valamint Arius, akinek ugatása és veszett dühe Krisztus ellen Felső-Indiától egészen a gall óceánig hatolt. Ezek kivételével a többiek oly jelentéktelenek voltak, hogy alig akadt néhány magyarázójuk."⁴ Arius tanait szent Jeromos "vala-

¹ HORVÁTH uo.: 4-5., 11.

² Uo.: 12.

³ Uo.: 9.

⁴ Delib. 97.: "Itaque omnes, qui Christo, et suae Ecclesiae adversantur, diabolicae virtutes dicendi, quamvis ad nihilum sint redacti, ex quibus Eunomius, et Arius, cujus latratus, et rabies contra Christum ab India superiori usque ad Gallicum Oceanum migravit, fuerunt. Excepto his tanti alii fuerunt, ut vix pauci illorum explicatores inveniantur."

mennyi mennyei szövegében szüntelenül átdöfködi dárdáival úgy, hogy többé senkinek sem kellene fegyvert fordítania ellene."¹ Világos tehát, hogy Gellért az eretnokség legveszedelmesebb történeti példájaként hozza fel Árius hitveit és tanítását annak illusztrálására, hogy az ördög hatalma még az eszmeileg teljesen szétzuzott és megcáfolt eretnokségeket is képes újból feltámasztani. Mégis úgy véljük: további vizsgálatot igényel annak eldöntése, hogy valóban egy változatlan, ariánus-jellegű eretnokséggel hadakozott-e Gellért.

Előkelő helyet kapott 11. századi emlékeink között egy kőkoporsó, amely állítólag szent István földi maradványait tartalmazta. A koporsó domborművei: Krisztus király triumfális jelképei.²

A koporsó hosszanti oldalán két hatszárnyu kerub áll. Előfordulásuk gyakori. Megtalálhatók a szir Rabula-kodex-ben, ahol Krisztus kerub-kocsin megy a mennybe éppugy, mint a német-római császári koronán, ahol Jézus mellett állnak. A Cosmas Indicopleustes-kodex Krisztust ábrázolja drágaköves trónon, alatta kekekeken kerubok állnak. A középkorban közismert Maiestas Domini jelenetek állandó szereplői az ur mellett, a föld, a tenger és az evangélisták jelképeivel együtt. A rambonai diptychon gyermekét tartó Máriaja mellett is kerub őrködik, s a torcellai dóm utolsó ítélet freskóján is felbukkannak.

A koporsó hátsó hosszanti oldalán életfa-ábrázolások láthatók, amelyeket valószínűleg szintén a kor művészete és hiedelemvilága ihletett.

A mi szempontunkból leglényegesebb ábrát az egyik keskeny oldalra vésték: egy pólyást a karjain vivő angyalt. Ez a jelenet a gnosztikus eretnokség tanítására vezethető visz-

¹ Delib. 98.3 "...in omnibus suis dictis coelestibus hunc incessanter percutiat hastis, ut ulterius cuiquam contra eundem necessarium non esset arma dirigere."

² Minderre lásd: KÁDÁR ZOLTÁN: Szent István koporsójának triumfális jelképeiről., Regnum, 5/1942--1943/., 446--449.

sza. Valószínűleg Krisztus ezen kijelentése ihlette: "Bizony mondom nektek, ha meg nem tértek, és olyanok nem lesztek, mint a kis-gyerekek, semmiképpen sem mehtek be a mennyek országába" !Máté 18,3.!. Ebből kiindulva a gnosztikus, apokrif evangéliumok s ezek hatására a bizánci -- később szláv -- művészek a lélek testből való távozását pólyásygerökként ábrázolják. Különös érdekessége a dolognak, hogy ez az eretnekségre visszavezethető jelenet még egy helyen előfordul: a jáki templom déli tornya alsó termének boltozatán.¹ Furcsa, hogy mindkét ábrázolás az ország nyugati felére lokalizálható, s egyaránt nyilvánvaló keleti hatásról tanuskodik. Itáliából a palermói Martorana egyik 12. századi mozaikjéről ismerünk hasonlót, de a felirat itt is görög eredetre vall.

Krónikáink is utalnak eretnekekre.

Amikor Péter király ellen "feltámadt a bosszuállás kardja", a nép, a "magyarok egész sokasága" úgy gondolta, elérkezett az idő a klérussal való leszámolásra is. Vata és társai pogány szokás szerint vágatták hajukat, áldozatot mutattak be a démonoknak maguk is jóízűen lakmározva az áldozati ló husából, lerombolták a templomokat, gyilkolták a keresztényeket, laikust és klerikust egyaránt. A feldühödött pogány tömeg megtámadta a pesti révnél Gellért püspököt is, s halálra kövezte. Kiséretének sorsát elbeszélve a krónikás tolla kétszer is megtéved, amikor az "ördög fiait" nevükön kell neveznie. De beszéljen ő maga: "Buldi püspök is megkövezve dicsőült meg. Miután Beztricus és Beneta a Dunán átkelt Endréhez és Leventéhez, az eretnekek /heretici/, akik a tulsó parton voltak, Beztricus püspököt halálra sebeztek, s harmadnapon meghalt. Történetesen eközben odajött Endre herceg /dux/, Beneta püspököt kiszabadította kezük közül, és így beteljesedett szent Gellért jóvendőlése. Ugyanis Benetát kivéve valamennyien vértanu halált haltak; Zonuk ispán is csataménjével a Dunába ugatva uszott, őt egy csónakon érkező ember, név szerint Murthmur, felvette a sajkába, hogy megmentse a haláltól. Ugyanis

¹ GERÁVICH TIBOR: Magyarország románkori emlékei, Bp., 1938., CCXL. és CCXLII. tb.

ennek a Murthmurnak Zonuk ispán volt a keresztapja. Amikor az említett ispánt meg akarta menteni, az eretnekek /heretici/ halállal kezdték fenyegetni őt, ha sajátkezüleg meg nem öli Zonuk ispánt. Fenyegetéseiktől Murthmur megijedt, s az ispánt a hajóban karddal legyilkolta."¹

Az elbeszélést a nagyobbik Gellért--legenda is tartalmazza, azonban nem tér ki ilyen részletesen Gellért társaira.² Mivel a legenda és a krónika kapcsolatát már földerítettnek tekinthetjük,³ el kellene fogadnunk, hogy a krónikás a legenda másolása, színezgetése közben megtévedt -- esetleg saját korából véve tapasztalatait --, vagy szándékosan másította meg az előtte fekvő szöveget. Az azonban már valószínűtlennek tűnik, hogy a krónikairó és az Intelnek szerzője egyazon dologban tévedjen, amikor két, egymástól független, műfajilag sem rokon munkán dolgoztak. Számunkra sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a 12. század első felében megfogalmazott legendában⁴ valóban szerepeltek eretnekek, s a krónikás ezt a változatot ismerte, hasznosította, míg a ránk maradt legendaszöveget az eredeti változat átfogalmazásával alkotta a 14. század folyamán egy, a pogányságot a kunok gyakorlatából jól ismerő, az eretnek szót a nyilvánvaló pogány közegben értelmetlennek tartó s ezért törölő szerző. Köztudott, hogy nem ez lenne a ránk maradt szöveg egyetlen "interpoláció"-ja.

A Gellért--legenda tehát -- mint láttuk -- a Péter s az egyház ellen felkelő magyarokat viséletükkel, szokásaikkal, vallásukkal egyértelműen pogányokként mutatta be. A krónika szintugy. Semmi kétségünk nem lehet, hogy a lázadók egy része pogány ideológiát követett. Ha a krónikás két ízben is nem bontaná meg ezt az egyöntetű összképet, hajlandók lennénk

¹ SRH I. 341--342.

² SRH II. 502--503.

³ KRISTÓ GYULA: A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairóadalomban, Bp., 1968., /kéziratoss kandidatezés/, 165.

⁴ A 12. századi keletkezésre lásd még: HORVÁTH JÁNOS: A Gellért--legendák forrásértéke, A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 13/1958/., 21--32.

a legenda tudósítását az Intelmekénél korhűbbnek tartani. De a krónikás látszólag következetlen. Szerinte a király és az egyház ellen támadó csapatokban pogányok is, eretnekek is voltak. Erről egy, még a krónikánál is sokkalta hitelesebb forrásunk is hirt ad, amely egykoru az Intelmekkel és az eseményekkel. Ezesetben szerencsés helyzetben vagyunk: rendelkezünk egy 166 foliót kitevő teológiai művel, amelyet eredményesen felhasználhatunk ismereteink kiegészítésére, e problematikus kérdés eldöntésére. Ez a mű a vértanu püspök, Gellért Deliberatio supra Hymnum Trium Puerorum c. munkája, amelyet tudós barátjának, Isingrimusnak ajánlott.¹

Az Intelmek szavai szerint, akik a nevezett egyházi tanítások ellen támadnak, az ördög hivei, azaz: "hos ipsos scias esse heresiarche servos".² Gellért is felszólal az eretnekek ellen: "E gonoszok sokaságának szájától telt el az egész világ, mint ahogy Porphyrius ostobasága is széltében-hosszában elterjedt, aki még Dániel ellen is a hazugság egész légiójával irányította eretnek seregét... /haeresiarchicum direxit exercitum/"³ Ez a munka nemcsak aláhuzza tehát azon elképzelésünket, hogy az Intelmek szerzőjének nyomós oka lehetett annak kifejtésére, amit leírt, de a kifejezés azonosságával igazolja is egykoruságát /haeresiarchae, haeresiarchicus -- haeretici, haeticus helyett!/. Mivel azokban Gellért püspök egész műve tartalmaz az eretnekekre vonatkozó utalásokat, ezekből pontosan megállapíthatjuk azt is, milyen eretnekségről tesz említést, kik azok az eretnekek, akiktől a fiatal magyar egyháznak tartania kellett.

¹ Cf. Bevezetés /1-2.old./

² SRH II. 621.

³ Delib. 97.

2. A Dániel--himnusz

A Deliberatióval kapcsolatban már többen felvetették, hogy néhány helyén bizonyos eretnekségre, talán bogumilizmusra történik utalás.¹ Megkísérelték igazukat bizonyítani, de az adatok elégtelensége és az idézett helyeken szereplő tételek átfogó volta /pl.: a test feltámadásának tagadása/ ehhez nem bizonyult elégséges alapnak, illetve felvetette annak lehetőségét is, hogy itt a pogány reakció mozgalmának kibontakozására figyelt fel a szerző.² Mivel ugyanitt több külföldi, főként itáliai eretnekséget is megemlít, mások úgy vélték, hogy a magyar viszonyoktól függetlenül, kimondottan itáliai vagy esetleg görög jelenséggel állnak szemben.³

¹ IVÁNKA ENDRE: Szent Gellért Deliberáció-ja, Századok, 1942., 497--500.; -- RONAY GYÖRGY: Bogumilizmus Magyarországon a XI. század elején, Gellért püspök "Deliberatio"-jának tükrében, Irodalomtörténeti Közlemények, 1956., 471--474.; -- Különös helyet foglal el az eretnekség mellett lándzsát törő történészek között FEHÉR M. JENŐ /Középkori magyar inkvizíció, Buenos Aires, 1968., Transsylvania./, ugyanis a magyar ősvallásról vallja: ezt a manicheizmus már a szteppén annyira áthatotta, hogy a korabeli szerzők eretneknek tartották eleinket /pl.: Photius patriarcha/, s ez ellen a manicheus--pogány ősvallás ellen lépett fel Gellért egy-két elszórt helyen művében. /FEHÉR: i.m. 130--144, különösen 139--140./

² ILARINO DA MILANO: Le eresie popolari del secolo XI. nell' Europa occidentale, Studi Gregoriani, Roma, 1947., 50--51.; -- REDL KÁROLY: Problémák Gellért püspök Deliberáció-jában, Irodalomtörténeti Közlemények, 1965., 211.; -- KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az un. "pogánylázadások" kora történetéhez, Acta Universitatis Szegediensis, Sectio Historica XVIII. tom., Szeged, 1965. 28--31.

³ DÖLLINGER, IGNATIUS VON: Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters, I. Geschichte der gnostisch--manichäischen Sekten im früheren Mittelalter., München, 1890. 60--61.; -- BORST, ARNO: Die Katharer, Stuttgart, 1953. 78--79.; -- DAVID, PIERRE: Un credo cathare?, Revue d' histoire ecclésiastique, 35/1939/., 756--761.; -- KULCSÁR ZSUZSANNA: A kathar eretnekség elterjedésének kérdéséhez, Ep., 1965., /kéziratos kandidátusi disszertáció/., 40.

Ezen elméletek közös hibája, hogy szinte valamennyi megrekedt a Deliberatio kritikus 98-100. oldalának elemzésénél, és senki sem kísérelte meg a mű más helyein található pogány vagy eretnek vonatkozású anyag szisztematikus összegyűjtését, pedig Gellért munkája nem szűkölködik ilyenekben.¹

¹ IVÁNKA ENDRE vetette fel, hogy első lépésként a legmélyebb alapossággal kellene tisztázni az írás műfaját, műfaji sajátosságait és ebből kiindulva elemezni a művet. "Hogy a liberális korszak oly kevés megértést tanusított Szent Gellért műve iránt -- írja --, annak az oka főleg az, hogy -- a középkori irodalmat nem ismerve -- azt sem tudták, hogy Szent Gellért műve mi is akar lenni: nem Tractatus, azaz nem tudományos, filozófiai vagy teológiai értekezés, hanem Deliberatio, azaz meditatio, amely az allegorikus szentírásmagyarázatot ugyyszólván felelősség nélkül használva, néha két párhuzamos allegorikus értelmet egymás mellé állítva, nem tudatos exegesisre törekszik, hanem arra, hogy az allegorikusan értelmezett szövegből oly költői, misztikus motívumokat dolgozzon ki, amelyek a meditatio alapjául szolgálhatnak; hiszen a meditatio nem a szigorú logikus következtetés és bizonyítás módszerét követi, hanem a pszichológiai asszociációk törvényei szerint motívumról motívumra ugrik át, úgyhogy a csak megérezett analógia, sőt néha csak a közös hangulat alkotja a gondolatmenet vezérfonalát." /IVÁNKA ENDRE: Szent Gellért görög műveltségének problémája, Akadémiai Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből, 26/1942/., 221./

IVÁNKA Összegzésével szemben szándékunkban áll kimutatni, hogy Gellért műve:

- 1./ nem elmélkedés /meditatio/, hanem vitairat /polemica/;
- 2./ a szerző nem motívumok kidolgozására törekszik, hanem nagyon is szigorú logika szerint építi fel művét;
- 3./ az értekezés nem töredék, hanem összefüggő egész;
- 4./ nem egy megérezett analógia vagy közös hangulat adja a gondolatmenet vezérfonalát, hanem egy cáfolandó eretnek tan tételei és az elemzett himnusz strukturájának összefonódása.

Itt jegyezzük meg, hogy találkozunk olyan nézetekkel is, amelyek egyértelműen a nyugati teológiai áramlatok -- első sorban Cluny -- hatására keletkezett alkotásnak tartják a Deliberatiót. /Cf.: GALLA FERENC: A clunyi reform hatása Magyarországon, A Szent István Akadémia Történelmi-, Jogi- és Társadalomtudományi Osztályának Felolvasásai, 2.köt. 4.sz. Pécs, 1931.; -- WACZULIK MARGIT: Szűz Mária tisztelete kereszténységünk első századában, Regnum, 1938--1939. 141--176.; -- CSÓKA J. LAJOS: Clunyi szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században?, Regnum, 1942-1943., 141-176.; -- DIÉR JÓZSEF: Csóka J. Lajos: Clunyi szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században?, [ism.], Századok, 1944., 287-288./ Mi úgy véljük, hogy szerzőnk első sorban nem Cluny felé fordul, hanem főként kelet felé és erre nagyon is nyomós okok késztették.

Az eddigi próbálkozások értéke meglehetősen kétes, hiszen az eredményes tartalmi elemzés előfeltétele a szöveg megértése, helyes interpretálása, márpedig a gellérti mű -- különösen azok elé, akik csak a hibás Batthyány-féle kiadás alapján akarnak megbirkózni vele -- szinte leküzdhetetlen nehézségeket, buktatókat állít a maga egyedülálló filozófiai nyelvezetével, sehol másutt elő nem forduló szakkifejezéseivel, meghökkentően szabálytalan mondat szerkesztésével, sajátos logikájával. Aki e különös nyelvi burok alfáját nem tudja feltörni, aligha juthat el a mondanivaló omegájának megértéséhez. Ez persze koránt sem jelenti azt, hogyha sikerrel vesszük az első akadályokat, feltétlenül célhoz is érünk. Az eddigi kísérletek meddősége óvatosságra int. Ha helyt adunk Hajdu Tibor megállapításának, hogy ti. Gellért Deliberatiójának teológiai szempontból nincs jelentősége, mert "nálánál sokkal régibb forrásokból is kimutatható, hogy mindaz a hitanyag, amit ő művében felölel, az egyház hagyományához tartozó tan",¹ akkor azonnal felmerül a kérdés, miért írta a szerző a művet, mi volt a célja.²

Induljunk ki magából a himnuszából, amelyet szerzőnk elemez:

- [1] "Ti, az ur minden teremtményei, áldjátok az urat,
 - [2] dicsőítsétek és magasztaljátok fel őt mindörökké!
 - [3] Ur angyalai, áldjátok az urat,
 - [4] egek, áldjátok az urat,
 - [5] Áldjátok minden vizek, amelyek az ég fölött vagytok,
 - [6] áldjátok az ur minden erői az urat, [az urat,
 - [7] Áldjátok Nap és Hold az urat,
 - [8] áldjátok ég csillagai az urat,
 - [9] Áldjátok minden záporosó és harmat az urat,
 - [10] áldjátok isten minden szelei az urat...!"
- [Dániel, 3, 58--65.]

¹ HAJDU TIBOR: Sz. Gellért "Deliberatio" c. művének méltatása, /A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története I., A pannonhalmi főapátság története I. Bp., 1902./ 382.

² E dolgozat nem óhajtja a Deliberációval foglalkozó szerzők eredményeit kétségbe vonni /gondolunk itt elsősorban KARÁCSONYI JÁNOS, IBRÁNYI FERENC, BODOR ANDRÁS stb. kutatásaira/, csak néhány új szempontra kívánja felhívni a figyelmet.

Első pillantásra a szemünkbe ötlik, hogy a himnuszban ki vannak bizonyos dolgok emelve, amelyekről a zsoltáros azt állítja, hogy az uréi /teremtények, angyalok, vizek, erők, csillagok, szelek/, de éppen ez a kiemelés sugallja azt az érzést, mintha az illető nem-kategóriák az idézetekben nem lennének kimerítve, hanem csupán egy részük, amely az ur tulajdonát képezi, lenne felszólítva a dicséretre, szemben a nem-be tartozó ennek ellentmondó fogalmakkal, amelyek nem az ur birtokában vannak. Ez a megosztás eleve magában rejti annak lehetőségét, hogy a himnuszt valamely dualista szekta tan-tételeinek bizonyítására használja, és Gellért az ilyen kísérletek ellen foglalt állást a mű hagyományos módon törté-nő elemzésekor. Ebben az esetben a Deliberációban minden, a fent vázolt ellentmondást feltételező szerkezet után Gellért-nek, mielőtt tanítását kifejtene, válaszolni kell a szerinte i-gaz és hamis álláspontokat.

Vizsgáljuk meg tehát ilyen szellemben a művet!

1. könyv. Néhány bevezető mondat után szerzőnk a 7. mon-datban idézi a himnusz 1. és 2. sorát, azután röviden válaszolja, kik méltók arra, hogy az urat dicsőítsék, majd a 17. mondat-ban kifejti az általunk keresett dualista tételt: "Egyébként isten egy műve sem mentes a dicsérettől. A manicheusok azt mondják, hogy isten nem mindent teremtett jónak egészen, meg-próbálván bizonyítani, hogy amint a jóknak, úgy a gonoszok-nak is a mindenható a teremtője. Istent azonban nagyon is úgy kell felfogni, mint a jó alkotóját, nem pedig a rosszét, aki mindent egészen jónak teremtett. Tehát a jónak a teremtője, nem a rosszaké, alkotásaiban ugyanis nincs semmi rossz. A rossz tudniillik nem alkotás, mert nem a létezésben és nem a létből kifolyólag van, ezért nem teremtett. Ezt arra a ma-nicheusra való tekintettel jegyzem meg, aki azt mondja: e-gyes dolgok istentől, mások az ördögtől vannak, isten egyes

alkotásai jók, mások rosszak."¹

Ezt követően elemzi, Dániel könyve alapján, a himnusz keletkezésének körülményeit és felsorolja, kik méltók az ur dicséretére. Különösen az egyházatyákat emeli ki.

A 116. mondatban a himnusz 3. sorának elemzésébe kezd, ám a 123. mondatban már ismét eretnek problémát feszeget: hosszasan boncolgatja, hogy az egyház hivatalos képviselői mindég egységesek voltak, az eretnekek azonban ahányan, annyifélék. E tételének igazolására Sevillai Izidor Ethymologiarum-a alapján mintegy 40 mondatban sorolja fel a legkülönbözőbb eretnekségeket és tanításait.²

II. könyv. Tulajdonképpen csak itt kezdi elemezni /a 39. mondatban/ a himnusz 3. sorát, amelyet az első könyvben már felvetett. A 40. mondatban azonnal következik az antitézis: "Itt különbség van téve, amikor azt mondják: ur angyalai, mintha azt akarnák kifejezni: egyes angyalok nem az uréi, noha valamennyiüket az ur teremtette."³

¹ Delib. 4.: "Verum nullus opus Dei vacat a laude. Manichaei dicunt, quod non omnia creaverit valde bona Deus, conantes, ut bonorum, sic malorum omnipotentem asserere Creatorem. Deus vero Conditor superadmittendus, non mali, qui creavit omnia valde bona. Igitur bonorum Conditor est, non malorum; in suis enim operationibus nil mali. Malum enim opus non est, quia non in essentia, neque ex essentia, ideo non factum. Hoc autem propter manicheum, qui dicit: quaedam a Deo, quaedam a Diabolo, quaedamque Dei bona, quaedam mala." -- Hasonlóképp tudja BONACURSUS is ezt az eretnek tanításról: "Nam quidam illorum dicunt Deum creasse omnia elementa, alii dicunt illa elementa diabolum creasse; sententia tamen omnium est, illa elementa diabolum divisisse." /Cf.: BONACURSUS: Vita haereticorum sive manifestatio haeresis Catharorum, [Ed. MIGNE, J. P.: Patrologia latina, tom. CCIV., 1855,] 777./

² Lásd: Delib. 16--23. -- Cf. még: BODOR ANDRÁS: Szent Gelért Deliberatio-jának főforrása, Századok, 1943., 202--206.

³ Delib. 30.: "Distinctio hic facta est, dum dicitur: Angeli domini, quasi velint dicere: Quosdam non Domini, quamlibet omnes a Domino conditi."

Vagyis azt mondják, az ur egyes angyalokat rosszaknak, másokat jóknak teremtett: ez egyértelműen a manicheizmusra emlékeztető, dualista tantétel. Hosszadalmasan mutatja be, hogy kik az isten angyalai, és megkísérli magyarázatát adni annak is, hogy a bukott angyalok hogyan váltak -- saját akaratukból -- rosszá. Ezt bővebben Lucifer tárgyalásánál fogja majd kifejteni a VI. könyvben. Az ur angyalai és "nem az ur angyalai" szembeállítását világosan érzékelhetjük amikor az egyház hivatalos álláspontját fejti ki e kérdésről; ugyanakkor kijelenti, hogy az eretnekek a sátán angyalai: "Ne kételkedj abban, hogy az összes eretnekek a démon angyalai, akiknek a seregét tegnap részben már fogalmilag megvilágítottam."¹

III. könyv. Bevezetésképp az elmélkedés gyönyörűségeit ecseteli, a 10. mondatban kirohan a világi filozófusok ellen és a 12. mondatban már az eretnekeket ostromozza ismét. A Példabeszédek egy hasonlatából indul ki /ti. "a szajha ajka csepegő lépesméz"²/, amelyet szimbolikusan értelmez: "Magától értetődően és igen helyesen nevezik szajhának !ti. a világi filozófiát!, mivel nincs olyan férje !ti. Krisztus!, aki hazug stilusát megrója, és nincs mérlegelője hamis szavainak. Csepegő méz pedig, mert fülbemászó verslábasnak édes törvényével és zenéjével simogatja a lelkeket, jól lehet az eretnekek tanítására is teljességgel érteni lehet ezt."³

Visszatérve az angyalokra az 51. mondattól az 54.-ig utal arra, hogy a rossz angyalok nem isten teremtményei, hanem önmaguktól lettek gőgössé, s ezért taszította el őket isten magától. Az új verssort az 57. mondatban veti fel.

¹ Delib. 33.: "Ne dubites haereticos omnes angelos esse demonis, quorum exercitum pridie ex quadam parte ad notionem persecutus sum."

² Prov. 5,3.: "Favus enim distillans labia meretricis"

³ Delib. 53.: "Meretrix nimirum et optime dicitur, quia illium non habet virum, qui stylum reprobatur mendacem, falsorumque verborum trutinatore. Favus autem distillans: dulci enim metrorum lege et ordine se sonantium mulcat animos; licet et de doctrina Haereticorum plenissime accipi possit."

A tüzes kemencébe vetett fiukra utalva Gellért itt is támadja azt a dualista tantételt, amely szerint minden, ami látható, az ördög műve, és éppen ezért rossz: "Ne kételkedj abban, hogy a kemencébe vetett urak lelkükben az égbe és az égen tulra ragadtattak, különösen mivel közöttük volt az isten fia is, akit nemcsak ők, hanem még maga a gonosz király is látott. Ne mondd, hogy őt sohasem látták halandó szemek, hiszen velük együtt látták a kemencében az irás szerint. Abban se kételkedj, hogy ők teljes egészükben szellemiek, akik a szellemhez, aki az isten, tartoznak; azért nem égtek meg egy cseppet sem, mert semmi égetésre méltó nem találtatott bennük."¹ Ezzel lényegében azt az eretnek tanítást támadta, amely szerint isten teljes egészében szellemi lény, s mint ilyen láthatatlan, s sohasem öltötte magára a sátán által alkotott halandó testet. Világosan kivehető tehát, hogy néhány mondat után azonnal egy-egy eretnek tételre tér át, s azt kezdi boncolgatni. Ennél a könyvnél azonban némi eltérést is tapasztalunk, ugyanis alighogy felvetette az "ég feletti vizek" problémáját, az antitézis helyett egy egészen más bibliai hely értelmezésébe fog, sőt, mintha félne attól, hogy nem lesz képes a kérdésre megfelelő választ adni, előbb Tichonius ismeretes szabályai alapján kívánja tisztázni a vita szempontjait.²

A témára csak a 120. mondatnál tér vissza, de ez a mondat tökéletesen kielégíti várakozásunkat: "Amint említettem, szoktak egyesek a vizek teremtéséről érdeklődni, mivel ezekről nem olvasható külön, hogy teremtve lettek, ezért azt állítják, hogy nem lettek teremtve, nem ismervén eme ige szerinti mondást: aki örökké uralkodik, egyszerre teremtett

¹ Delib. 58--59.: "Non dubites in fornace constitutos seniores ad coelestia mente et ultra coelestia raptos, praecipue cum inter illos quasi filius Dei sit, non solum ab ipsis, quin potius ab iniquissimo Rege visus. Nec dicas illum unquam carnalibus obtutibus visum, qui cum illis in camino legitur visus. Nec iterum dubites illos totos spirituales esse spiritui, qui Deus est, adhaerentés; propterea minime combusti, quia nihil dignum combustionem est inventum in illis."

² Cf.: Delib. 61--68.

mindent."¹ Ezután még néhány bibliai hellyel próbálja alátámasztani igazát, majd rátér a verssor elemzésére és magyarázatára a hagyományos hittételeknek megfelelően.

IV. könyv. E könyv 6.mondatában idézi a himnusz vonatkozó sorát !6. sor!, majd belemerül a pogány bölcselők munkáinak tanulmányozásába s bevallja, hogy ő is tiszteli a pogány filozófusokat, de megveti azokat, akik e filozófiát az ige elé akarják helyezni. Az ige magasabbrendűségét a következő hellyel kísérli meg bizonyítani: "Nem marad meg az én lelkem az emberben mindörökké, mivel ő test."² Ugyanis isten lelke maga a bölcsesség, azért nem maradhat meg az emberben, így az emberek -- köztük a pogány filozófusok, is alá vannak rendelve a tökéletes bölcsesség szavának, azaz az igenek. E tételébe a szerző nagyon belebonyolódik, mivel bizonyító anyaga maga is ellentmondásos, és így dualista tannak ad tápot. Ezért tehát ezt is értelmeznie kell, s így kénytelen kidolgozni egy melléktémát, amelynek kapcsán nagyon értékes adatokat szolgáltat az illető "tévtanról".³ Ez a kitérő, szerintünk, nem bontja meg azt a sort, amelynek vázolására szerzőnk vállalkozott; néhány személyes utalásból az is kiderül, hogy Isingrimus a fenti hely magyarázatát is kérte tőle. A belső téma kidolgozása csak megerősíti azon feltevésünket, hogy élő dualista tanításról van szó, s hogy ezek egyszerre több bibliai hely kapcsán intéztek támadást az egyház hivatalos tanítása ellen. Gellért tehát nem pusztá kedvtelésből ásta ki a szentatyák írásainak a manicheizmusra vonatkozó polémiait a feledés homályából, hanem a probléma komoly aktualitása késztette erre. E kitérő után azonban, nehogy

¹ Delib. 69.: "Ut autem dixi, soliti sunt quidam de aquarum creatione quaerere, quia creatae specialiter non leguntur, nolunt eas creatas esse ignorantes dictum juxta dictum, qui regnat in aeternum, creavit omnia simul."

² Gen. 6,3.: "Non permanebit spiritus meus in homine in aeternum, quia caro est..."

³ Cf.: Delib. 86--88.

elsikkadjon az ellentmondásra épülő tézis, a 95. mondatban ismét idézi a verssort s azonnal felállítja az antitézist is a 96. mondatban: "Áldjátok -- mondja az irás -- ur minden erői az urat. Így szól az ige, mintha volnának bizonyos erők, mint hallottad, amelyek ~~xxx~~ az uréi és amelyek az urat áldják, és volnának bizonyos erők, amelyek nem."¹

Ezt követően már a biztos mederben halad: az ur erőit és a gonoszság erőit szétválasztja kifejtve ismét, hogy az eretnekek a sátán erőit gyarapítják. Itt találjuk azt a bizonyos sokszor és sokféleképpen értelmezett szövegrészt a hazai és a külföldi állapotokról, amely az eretneksége történetű utalás után, /mint időszerű és akutt vetületét e herezisnek taglalja/ szinte valószínűvé teszi a kézzelfoghatóan, érzékelhetően bemutatott eretnekség hazai létét. Elkecseregettségére vigaszként felidézi az Apocalypsisből azokat a sötét tónusu képeket !Apoc. 19,17--21.!, amelyek az igazak győzelméről és a gonoszok letiprásáról szólnak. Láthatjuk tehát, hogy amennyiben Gellért eltér a szigorúan vett tárgytól, akkor is az eretnekség ostromozása és tanításainak cáfolására való törekvés vezet.

V. könyv. Szerzőnk a 2. mondatban idézi az új verssort. Mivel a Nap és Hold csak az "égen" fordulnak elő és nincs ellenpontjuk, nem tartoznak szükségszerűen tanulmánya tárgyához, mégis beleveszi s ezt a sort is felhasználja arra, hogy elemzésével csapásokat mérjen a nevezett égitestekkel kapcsolatos eretnek hiedelmekre, és a dualista vezérfonalhoz szorosan nem kapcsolódó egyéb, az eretnekek által vallott nézetekre. Visszatér a Genesis 6,1--4. magyarázatára és kifejti, miért került sor az ember megteremtésére, miért volt szükség a megváltásra.² Ez utóbbit részletesen elemzi, és Jézust azonosítja a himnuszban említett Nappal. Itt azonban látszólag ellentmondásba kerül önmagával, u-

¹ Delib. 90.: "Benedicite -- ait -- omnes virtutes Domini Domino. Dictum sic, quasi quaedam virtutes, ut audisti, Domini, quae Domino benedicunt, quaedam, quae non."

² Arról, hogy az eretnekek a Genesis 6. fejezetét tanításaik igazolására felhasználták BONACURSUS is tud. /Cf.: i.m. 777./

gyanis, ha Jézus isten, akkor a "Nap áldja az égi Napot" /ti. az atyaistent/. Ez azonban a szentháromság tagjainak egyenrangúsága ellen szólna. Gellért észreveszi ebben az ellentmondásban rejtőző lehetőséget, egy esetleges ellenérv fogódzóját, s ennek eléjét akarja venni: "Ehhez magyarázatot fűzni nem lesz terméketlen -- úgy vélem."¹ -- írja, s kifejti a szentháromságról szóló hivatalos egyházi tanítást, amelyet -- ezek szerint -- szintén támadtak az eretnekek. Szól arról, hogy az evangélisták közt nincs különbség, ugyanis az eretnek tanítások egyes evangéliumokat mások elé helyeztek, s esztelenségnek tartja azt az elképzelést, hogy a föld az utolsó ítélet után el fog pusztulni stb.

VI. könyv. Itt tovább viszi az előző könyvben felvetett gondolatok szálait, majd a 48.mondatban idézi a 8. verssort, az 54. mondat pedig már az antitézis. A csillagok fényével kapcsolatos nézeteket összegzi röviden, de nem folytatja elemzésüket -- ez bizonyítja egyébként, hogy nagyon is céltudatosan és nem rendszertelenül ír --, mivel a fénnel kapcsolatban a csillagokat érintő eretnektant nem ismer. De itt is azonnal rátapint az ellentmondásra: "Lelkünk azonban ezektől eltérőket ohajt megismerni, mivel itt csak az ég csillagairól van szó, mintha volnának olyan csillagok is, amelyek nem az ég csillagai,² mint ezt a fentebbiekben a vizek, az erők, mindenekelőtt pedig az ur minden műve esetében már láttuk. Mert a szentírásból értesülünk sötét csillagokról és homályos csillagokról is, ezeket értelmezni fogjuk, ha eljő az értelmezés ideje."³

¹ Delib. 111.: "Notare autem in hoc non infoecundum arbitrandum."

² BONACURSUS nemcsak a csillagokról, de a Napról és Holdról is ugyanezt a tanítást ismeri: "Ipsium diabolum credunt esse solem, lunam dicunt esse Evam, et per singulos menses dicunt eos fornicari, ut vir cum aliqua meretrice. Omnes stellas credunt esse daemones." /Cf. i.m. 778./

³ Delib. 145.: "Verum his alias vult cognoscere animus, dum solius stellae coeli dicuntur, quasi quaedam sint, quae non coeli sint, ut de aquis in superioribus et virtutibus, primum vero de omnibus divinis pperibus. Nam et luciferos te-

Ez az idézet önmagáért beszél: a szerző maga emeli ki a himnusznak azokat a sorait, illetve szerkezeteit, amelyekről feltételezhető, hogy a dualizmus elleni küzdelem szempontjából elsőlegeseek, fontosabbak. Az antitézis felállítása után kijelenti, hogy ezt csak a tétel, azaz a hivatalos egyházi tanítás taglalása után fogja tárgyalni. A világosság csillagairól, vagyis az egyház hű fiairól való elmélkedése azonban nem tart soká, már két oldallal e kijelentés után dualista tanokat fészeget, szidja a pogány filozófusokat elméleteikkel együtt, és keményen ostromozza a hazai állapotokat. Ebből a szidalomból jókora rész éppen az egyház papjait illeti. /Azt hisszük ez a rész önmagában is elegendő bizonyíték lenne arra, hogy Magyarországon a 11. században a clunyi hatás legfeljebb csak néhány, Gellért-hez hasonló, ügybuzgó szerzetes tevékenységében érezhető, s a nagy többség egészen másképp rendezte ~~bené~~életét./ Amikor elérkezik szerzőnk a gonoszság fejének, Lucifernek a nevéhez a csillagok felsorolása közben, mintegy félszáz mondaton keresztül elmélkedik arról, hogy Lucifer a "fényhozó" csillag hogyan vált "füsthozóvá" a saját akaratából, annak ellenére, hogy isten jónak alkotta, és hogy miképen találta fel a gonoszságot.¹ A tétel éle azt a nézetet támadja, miszerint isten eleve jó és rossz dolgokat teremtett volna, azaz isten lényegéből fakadna a rossz éppugy, mint a jó. Gellért szerint isten mindent jónak teremtett, de Lucifer "gőgössége folytán" önmagától romlott meg és rontotta meg mindazokat, akik vele tartanak.

VII. könyv. A himnusz következő sora [9.sor] ismét ellenpontozás nélküli dolgot említ: harmatot és záporosót. Ezek köztudottan az isteni kegyelem jelképei a keresztény tanítások szimbolikájában. Ennek ellenére kiaknázza szerzőnk az eretnekség ellen a benne rejlő lehetőségeket. A könyvet hasonlattal kezdi: az egyházat Noé bárkájával veti össze

nebrosos et sidera oscura in eloquiis admittimus, hoc cum ~~temporibus~~ tempus erit admittendi, declarabimus."

¹ Cf.: Delib. 167--170.

és nyomban bevezet egy ellentét-párt: a bárkához visszatérő galamb és a vissza nem térő holló mondájának jelképes magyarázatával. A hasonlat értelme csak a fejtegetés végén, a 152. mondatban világosodik meg teljességgel: "... a legtisztátalanabb állathak a hollót nevezi a törvény. És minthogy, mint mondtam, azt a népséget ^{le} jeképezi bizonyos hasonlaltal és jelöli, amely megszökött az egyház közösségéből, ezáltal számosakat, és bár csak számosakat és nem számtalanokat jelöl, akik az erények bilincseit, amelyek a szent közösséget összetartják, elutasítják maguktól, és az élvezetek hullájához rohannak."¹

Ezután újabb ellentét-párt vesz fel ugyanennek a gondolatnak a kapcsán: a veréb és a strucc ellentétét. "Ime az a veréb átszáll a hegyre, azaz legyőzve az ördögöt felszáll a mennyekbe. Így kell nekünk is felszállnunk, magunkra öltve a galamb tollait, nem pedig a struccét, amely idegen fiókkal dicsekszik, és bár tollas lény, nem tud repülni. Ilyen az eretnekek egyháza is, amely azon óhajt örvendezni, hogy(ha) egyeseket elcsábított az egyháztól, tollak helyett a sün tüskés bőrre borítja, azért nem repül, hanem alámerül, és strucc módjára örökké meg van fosztva a repüléstől."² Ezt követően utal a zavaros belső állapotokra, a pogányok

¹ Delib. 199.: "...immundissimum animal corvus perhibetur in lege. Et quamlibet, ut dixi, illum demonstrat populum quodam typo, atque significet, qui ab Ecclesiae societate fugam arripuit, ac per hoc multos, et utinam multos et non innumerabiles demonstrat, qui virtutum concatenationem, qua constringitur divina societate, abnuunt, et fugiunt ad cadavera voluptatum."

² Delib. 227.: "Ecce passer ille transmigravit in montem, id est triumphato diabolo ascendit ad coelum. Sic nos oportet transmigrare assumtis pennis columbae, non strutionis, qui in alienis germinibus gloriatur, et pennutum animal cum sit, volere non potest. Talis Ecclesia Haereticorum, quae letari optat quibusdam deductis ab Ecclesia, pro pennis heuriciorum aculeatissimis tegminibus involuta, non volat, sed et mergitur, et more strucionis retinet volatus defectum."

keresztelésére, amelyet ő maga is művel stb. E könyv végén ismét visszatér a Genesis 6,1--4. problematikájához és félreérthetetlenül kimondja, hogy a régi manicheus tanításhoz hasonló, de élő eretnek tanról van szó.¹ Egy rövid utalás pedig tökéletesen meggyőzhet bennünket, hogy nem össze- vissza csapongva szerkesztette meg művét Gellért, hanem nagyon is következetes és logikus gondolatvezetésből szerveződik egységes képpé az a sokoldalú tanítás, amelyet eddig laza tétel=halmaznak tekintettünk: "... a szent tanítások akkor áldanak, amikor oktatnak bennünket és figyelmeztetnek és dorgálnak, és mi tőlük megvilágosíttatva követjük azt, aki mindenek szerzője. Hasonló a helyzet az erényekkel stb. Valójában erről az első könyv elején oly bőven szóltunk, hogy többé semmiféle börtöntől nem félünk."² Látjuk, nem bocsátkozik szükségtelen ismétlésekbe, hanem egyszerűen visszaütal korábbi fejtegetéseire. Ugyanakkor az első könyvre történő utalásból az is világossá válik előttünk, hogy maga Gellért is a dualista felfogás cáfolatát tartja elsődlegesen szem előtt, s végeredményben "arra a manicheusra való tekintettel" fejt ki minden ellenérvet a vallási hagyományok, az orthodox hit tételeinek alapján, "aki azt mondja: egyes dolgok istentől vannak, mások az ördögtől, isten egyes akotásai jók, mások rosszak."³

VIII. könyv. Néhány szavas bevezetés után az 5. mondatban rátér a következő, és egyben az utolsó elemzett versorra: "Áldjátok isten minden szelei az urat!" A szél latin megfelelője "spiritus" azonban szellemet is jelent, s Gellért azonnal ezt az értelmét kezdi magyarázni egybekapcsolva egy másik vitatott bibliai hely [1. Sam. 18,10.]

¹ Cf.: Delib. 227.

² Delib. 228--229.: "Nihilominus eruditionis divinae tunc benedicunt, quando nos instruunt et monet atque corripiunt et nos illis inluminati illum sequimur, qui talium actor est. Similiter de virtutibus et ceteris. Verum ex hoc in fronte primi operis sic statisfecimus ut nullum ulterius clatrum paveamus."

³ Cf.: Delib. 4.

értelmezésével, illetve cáfolja az ezekkel kapcsolatos eretnek álláspontokat. Itt is a dualizmus ellen lép fel. A 9. mondatban máris kimutatja az általunk keresett antitézist: "Nem lélek az, amit az istenének tartanak, ha nem isten teremtette. Ezzel szemben vannak istennek rossz szellemei, valamint jó szellemei. Isten rossz szelleme -- mondja az írás -- megszállta Sault. Hogyan van rossz szelleme annak, aki mindent tökéletesnek teremtett? Ugyanis rossz szellemet nem teremtett, viszont az ur rossz szelleméről nem ember szól, hanem az isteni szentlélektől sugalmazott ige. Krisztus ellenségei ebből rágalmat szőttek a jó ellen ugatva a rosszról, amely nem a jó által van, nem a jóból lett, s nem a jótól van és nem a jóban..."¹ Nem szorul különösebb magyarázatra ez a hely, világos, hogy szerzőnk a dualista tanok szerinti jó és rossz értelmezése ellen szól. A továbbiakban beszél az udvar romlottságáról és a papok garázdaságairól. Szót emel ismét a világi filozófia ellen stb.

Összegezve tehát a himnusz sorsival kapcsolatban végzett vizagálódásunk eredményét, a következő képet vázolhatjuk:

verssor:	könyv:	első említés:	antitézis:
1.	I.	7. mondat	17. mondat
3.	I.	116. "	---
	II.	39. "	40. "
5.	III.	57. "	120. "
6.	IV.	6. "	---
	IV.	95. "	96. "
8.	VI.	48. "	54. "
10.	VIII.	5. "	9. "

Szerzőnk tehát egyetlen esetben sem feledkezik meg az olyan nézetek taglalásáról, amelyek a felvetett kategóriákat ketté kívánják osztani bizonyos dualista megfontolásoktól

¹ Delib. 231--232.: "Spiritus non est, quem non fecerit Deus, qui perhibetur Dei. Verum sunt Spiritus Dei mali, quemadmodum boni. Spiritus Domini -- ait -- malus introivit in Saul. Unde vero malum spiritum habet ille, qui omnia creavit valde bona? Utique malum spiritum non creavit, verum Spiritus Domini malus dicitur non ab homine, sed a Divino Spiritu Sancto inspirato eloquio. Inimici autem Christi hinc texerunt calumniam contra bonum latrantes ex malo, quod non per bonum, nec ex bono, nec a bono, nec in bono ..."

indíttatva. A statisztikából kitűnik, hogy a 3. és 6. sor első említése, illetve az 5. sor esetében van nagyobb eltérés az ellentétel és a sor felvetése között. Ha azonban megvizsgáljuk közelebbről is, hogy mi okozta ezeket az eltolódásokat, szemünkbe ötlik, hogy valamennyi problematikus helyen olyan dolgokról esik szó, amelyek nemhogy cáfolnák, de erősítik feltevéseinket. Így a 3. sor esetében -- mint már említettük -- egy hosszú eretneklistát ad, az 5. sornál hosszasan taglalja a vitában elfogadható szabályokat /már pedig egy vitairatnál ez alapvető fontosságú kérdés!/, a 6. sornál viszont a témához szorosan kapcsolódó és az eretnekek által erősen támadott másik bibliai hely magyarázatára tér ki.

A 2., 4., 7., és 9. sorban olyan dolgokra történik utalás, amelyeknek nincs ellenpólusa, s így látszólag lerontja ezt az összképet elemzésük. De ez is indokolható szerintünk, ugyanis: 1./ eleve feltételeztük, hogy a himnusz maga is vita tárgyát képezte; szükségszerű tehát, hogy szerzőnk egészében vizsgálja s ne hagyjon ki sorokat, hanem lehetőleg mindent precízen definiáljon. 2./ kimutattuk, hogy ezen sorok kapcsán vagy más, a dualista tanításokat szintén alátámasztó bibliai helyek magyarázatát adja, vagy pedig a fővonallal kapcsolatban lévő, abból szervesen következő, de szorosan véve bele nem tartozó témák fejtegetése található /pl.: megváltás, szentháromság, Hold, Nap, szentatyák stb./. 3./ itt fordulnak elő leggyakrabban az olyan szövegrészek, amelyek konkrét tényekkel támasztják alá a téma aktualitását, felvetésének szükségességét, utalnak a korra, társadalomra stb. 4./ ezekben a szövegrészekben fordul elő több, igen hosszú utalás a világi filozófusokra és az antik görög és római filozófiai irányzatokra. Ez különösen azért fontos számunkra, mert az eretnekek kilétére s iskolázottságára vet fényt, adalékot szolgáltat felderítésükhöz.

Természetesen nem elégedhetünk meg Gellért művéről alkotott hipotézisünk ilyen egyszerű, egysiku bizonyításával már csak azért sem, mivel Dániel próféta könyve eredendően is tartalmaz dualista tendenciákat. VAJDA ISTVÁN kutatásai alapján¹ igazoltnak véljük, hogy a babiloni s a perzsa kultúra mély nyomokat hagyott próféciáján. Legszembetűnőbb ez a

hatás a 7. fejezetben, ahol a négy gonosz világbirodalmat a szentek uralma váltja fel. Itt szinte kézzelfoghatók érintkezési pontjai az alapvonásaiban dualista koncepciójú iráni apokalipszissal.

"A perzsa apokalipszis tartalmát Ahura-mazda a legfőbb isten és Angra-mainyus, a gonosz szellem harcai alkotják. A világtörténelem nem más, mint kettejük küzdelme a hatalomért. Ez a harc egy tizenkétezer éves korszakban folyik le. Jellemző, hogy e tizenkétezer éves korszak is négy részre oszlik. Az első hatezer évben a gonosz szellem uralkodik. A háromezredik év végén élt Zarathustra. Az ő idejében már a javulás jelei mutatkoznak. Végül megjelenik a világ megmentője: Saoshyant, ki tökéletessé teszi a világot. A halottak feltámadnak és ítéletet tartanak felettük. Az égből tűz száll a földre és az összes embereknek át kell menniök a tisztító-tűzön. Ahura-mazda angyalainak seregével harcba vonul Angra-mainyus és a gonosz szellemek ellen. E háboruban a gonosz szellemek elpusztulnak és a földön ezentul boldogság meg jólét uralkodik."²

Ez a konkrét példa óvatosságra int s szükségszerűvé teszi, hogy ne csak a himnusz szerkezeti felépítésében, alapstruktúrájában keressük a dualista eretnekséges utaló megnyilatkozásokat, hanem Gellért művéből minden egyes adatot aprólékos gonddal kiaknázva, a legperányibb részletekig lebontva kíséreljük meg az általa említett herezis pontos meghatározását. E-nélkül ugyanis, az is feltételezhető lenne, hogy tévesen alapoztuk meg hipotézisünket, s egyszerűen csak arról van szó, hogy Gellért a himnusz elemzésekor egyszerűen csak deduktív módszert alkalmazott valván, hogy ellentétek-re sokkal könnyebb felépíteni az elemzés rendszerét. Ha megfigyeljük a műben bemutatott eretnekség tanait és Gellért válaszát ezekre, elébünk tárul a haeretikus tanítások egésze

¹ áthozat a 26. old.-ról! -- VAJDA ISTVÁN: Dániel könyvének négy világbirodalma a zsidó hagyományos irodalomban, Bp., 1938.

² VAJDA: i.m. 8.

a maga sokrétűségében s így azt is képesek leszünk meghatározni, hogy konkrétan milyen haerezisről tesz említést.

Meg kell vizsgálnunk továbbá, hogy Dániel művét támadták-e valaha eretnekek. Itt a teljességre való törekvés legminimálisabb igénye nélkül sorolunk fel néhány erre utaló bizonyítékot.

Kozma presbiter írja a bogumilekről: "... ők elvetik Ábrahámot... és Dánielt és Zachariás fiait; a többi prófétaikat sem fogadják el... Jánost pedig, a nagy nap előhírnő-két megbecstelenítik, minthogy őt az Antikrisztus előhírnő-kének nevezik."¹

Gellért maga is ismer egy bizonyos eretneket, aki kimon-dottan Dániel próféta ellen támadt. Ez a férfiú PORPHYRIUS, "aki még Dániel ellen is a hazugság egész légiójával irányi-totta eretnek seregét".²

/Csak zárójelben jegyezzük meg, a minden áron újat mon-dani akarás igénye nélkül, hogy még egy olyan műről tudunk, amely Kozma presbiter Beszédeit felhasználta forrásként, s címe Dánielre emlékeztet. Ez a munka a Molenie, amelyet DA-NIEL ZATOCSENIKnek tulajdonítanak.³ Egy meglehetősen élesen fogalmazott pamfletről van szó, amelyet egy bizonyos herceg-

¹ Cf.: NILFERDING, ALEXANDER FJODOROVICS: A szerbek és bol-gárok története, Nagy-Becskerek, 1890., 225.

² Delib. 97.: "...qui etiam adversus Danielelem toto mendacii agmine haeresiarchium direxit exercitum..."

³ Irodalmát lásd: MINDALEV, P.: Molenie Daniila Zatocsnika i szvjazannüe sznim pamjatniki, Kazan', 1914.; -- Szlovo Daniila Zatocsnika po redakcijam XII i XIII v v. i iz peredelkam, [pod. red. ZARUBINA, N. N.], Pamjatnikah Drev-nerusszskoj Literaturü, Leningrád, 1932. 3.vü. /szöveg-kiadás./; -- GRUDZIJ, N. K.: K kakoj szocial'noj szrede prinadlezsja Daniil Zatocsnik?, Szbornik sztatej k szoro-kaletiju uczennoj dejatel'noszti Akademika A. Sz. Orlova. Leningrád, 1934.; -- GUSZSZOV, V. M.: Isztorieseszkaja osznova Molenija Daniila Zatocsnika, Trudü ot dela drevne-russzskoj literaturü Akademii Nauk SzSzsZR. 7/1949/.; -- BUDOVIC, I. U.: Pamjatnik rannej dvorjanszkoj publicisz-tiki, Trudü ot dela drevnerusszskoj literaturü Insztituta Russzskoj Literaturü Akeademii Nauk SzSzsZR, 8/1951/.; -- SZKRIPIL', M. R.: Szlovo Daniila Zatocsnika, Trudü ot dela drevnerusszskoj literaturü Insztituta Russzskoj Literatu-rü Akademii Nauk SzSzsZR., 11/1955/.

hez szóló felhívás formájában irtak. A herceg egyes vélemények szerint Jaroszlav Vladimirovics. DANIEL ZATOCSENIKről semmiféle más adattal nem rendelkezünk, mint ami sorsára nézve művéből kihámozható. A mű két változatban maradt ránk a 12--13. századból. /A korábbi keletkezésűt általában Molenie névvel, a későbbit Szlovo névvel szokták illetni a megkülönböztethetőség kedvéért./ Mindkét változat tartalmazza az uralkodóhoz szóló felhívást, amelyben Dániel kéri őt, hogy szabadítsa ki kétségbeejtő és nyomoruságos helyzetéből, amelybe teljesen indokolatlanul jutott, anélkül, hogy megérdemelte volna ezt a sorsot. A szerző társadalmi pozíciójára -- éppen a nyomorára való hivatkozás miatt -- igen nehéz fényt deríteni. Feltételezik, hogy állapota ellenére az udvarból való. A Molenie különálló példabeszédekből áll, amelyek az erős központi hatalom szükségességéről alkotott nézetek fognak össze. Az uralkodó a mű központi alakja. Az első változat a lakosságot kegyetlenül elnyomó, féktelen állami hivatalnokok [tiunü] kritikáját adja, míg a második a bojárok hatalmát, a kolostorok életét és a klérust ostorozza, emellett igen éles kirohanásokat tartalmaz mindkét mű az un. "rossz nők" ellen.

Mivel a szerző személyére alig van adatunk, megengedhetőnek véljük egy hipotézis felvetését látva azt a feltűnő gondolati és cselekménybeli hasonlóságot, amely a biblia Dánielre vonatkozó helyével fennáll. A szerző neve Daniel Zatocsnik, azaz "száműzött Daniel", "számkivetett Dániel". Ha nem tévesztjük szem elől, hogy Dániel prófétát Jehojakim király idejében más zsidó fiukkal együtt Babilonba viték, s ott az udvarhoz került, majd a babiloni papok galád cselszövéseinek áldozataként oroszlánverembe vetették. Ha bár onnan kiszabadulva a biblia szerint jól ment sora, mégis feltételezhetjük, hogy éppen egy eltaszítását ecsetelő apokrif irattal van dolgunk /vagy annak cáfolatára szerkesztett művel!/, amely Dániel sanyaru sorsát volt hivatva részletezni, s a "gonosz udvari emberek és papok" ellen íródott. Csak mellesleg jegyezzük meg, hogy a szentírásban Babilont szimbolizáló jelkép "a nagy parázna asszony, amely a földet

megrontotta az 5 paráznságával" [Cf.: Apoc. 19,2.]. Amennyiben tehát itt a Dániel Zatocsnik a számkivetett Dániel prófétát jelenti, akkor nem a mű szerzője, hanem egy apokrif irat címe áll előttünk, s ez újabb adat lehet a bogumilek által támadott Daniel manicheus vagy neomanicheus értelmezéséhez. Ami a szerző és az uralkodó kapcsolatára vonatkozik, magyarázható Daniel és Nabukodonozor kö²asmerten közvetlen viszonyára. Ugyanakkor a keletkezés korára világít az a felismerés, hogy a mű valódi szerzője már ismerte és használta Kozma presbiter munkáit.^{1/}

A dualizmus elleni harc egyesek szemében nem sok bizonyító erővel rendelkezik, ugyanis a pogány vallás -- a sámánhit -- is dualista tendenciákat mutat, s így ennyi önmagában kevés lenne arra, hogy eretnekség jelenlétére következtessünk. A pogányság mellett kardoskodók közül REDL KÁROLY fogalmazta meg legszélsősebben nézeteit. Mielőtt tovább lépnénk elméletünk bizonyításában, úgy véljük, nem lesz érdektelen Gellért művében foglalt pogány³egről és eretnekségről alkotott véleményét bonckés alá vennünk.

"Ne tévesszen meg minket az -- írja REDL --, hogy a teológus Gellért itt eretnekségről beszél, mert ez még koránt sem biztosíték arra nézve, hogy valóban a szó társadalmi--történeti értelmében vett eretnekségről van szó. Gellért szemében a már megkeresztelt, de a pogányságba visszaeső magyarok feltétlenül eretnek számba mennek, de történetileg nem. Az eretnekekre vonatkozó kifejezések /secta, Haereticus/ jelentésköre a középkori nyelvhasználatban különben is meglehetősen tág, és a vallásitól kezdve, amelyen belül nem csak a keresztényekre, hanem zsidókra, mohamedánokra és pogányokra is alkalmazható, egészen a politikaiig terjed."² Majd így folytatja: "Krónikánk, amely kifejezetten visszaeső pogányoknak jellemzi az 1046-os lázadás résztvevőit, ép-

¹ BEGUNOV, J. K.: Otrazsenie "Beszedü" Kozmü bolgarszkiego v "Molenii Daniila Zatocsnika", Szovetszko Szlavjanovedenie, 6/1966/., 71--74.

² REDL: Problémák... 215.

pen Gellért püspök mártiriumának elbeszélésénél ugyanezeket a pogányokat kétszer is "haeretici"-nek nevezi."¹

Hogy REDL nézeteinek helytelenségére rámutassunk, kezdjük talán a végén: azért mert a krónikában 1046-ra van datálva egy pogánylázadás, még egyáltalán nem jelenti azt, hogy a műben is erre történik utalás, mivel Gellért egyáltalán nem tér ki műve írásának pontos dátumára. Ezt a nézetet, az egyébként pogány vonatkozásokra gyanakvó KRISTÓ GYULA is elveti, s helyette Aba korára értelmezi a történeti utalásokat.² REDLnek egyáltalán nincs semmiféle fogódzója állítása bizonyításához, sőt az még bizonytalanabbá teszi álláspontját, hogy a krónika az említett helyen bizonytalankodik, pogányok helyett eretnekeket ír: hiszen így nem csak "kifejezetten visszaeső pogányokként jellemzi" a lázadás résztvevőit. Másrészt REDL nem hajlandó tudomásul venni azt a megmászhatatlan tényt, hogy a krónika hozzávetőlegesen három évszázaddal későbbi megfogalmazásban maradt ránk, mint Gellért műve, aki szemtanuja az eseményeknek, s ezáltal írása is sokkal nagyobb súllyal esik latba a 11. századi ideológiai helyzetkép megítélésében, mint a krónikáé. Arról nem is beszélve, hogy REDL milyen furcsán alkalmazza az un. "forrásértelmezést". Az eretnek szó magyarázatánál is elköveti azt a tudománytalan és -- véleményünk szerint teljességgel tarthatatlan -- belemagyarázást, hogy eretnekek alatt Gellért egészen bizonyosan pogányokat, illetve aposztátákat gondolt. Arra azonban nem tér ki, hol "gondolta" ezeket Gellért, mert művében nem, az szentigaz. A "teológus Gellért" ugyanis nagyon precízen tud disztigválni a valláshoz viszonyuló emberek különféle kategóriái között. Ime:

"A sár az eretnekeket, zsidókat és pogányokat jelképezi!"³

Vagy másutt:

"Az összes zsidókon, eretnekeken és pogányokon tehát a

¹ REDL: Problémák... 215.

² KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az un. "pogánylázadások" kora történetéhez, 28--31.

³ Delib. 166.: "Lutum haereticos et Judaeos atque Paganos designat."

gonoszságban leledző világ értendő, amely az álkezesztények sokaságával együtt állandó zaklatásban leledzik, vagyis láthatóan mindig arra törekszik, ami a lelkek üdvözülése ellen való..."¹

Másutt:

"Megöli azokat is, akik nem hallgatnak a szentírás misztériumára, mint a zsidók és eretnekek és a hus tanítói."²

Ennyi világos példa után -- nem is beszélve azokról a helyekről, ahol nem a haereticus, paganus vagy gentilis szó használatából, hanem a gondolatmenetből és a szövegösszefüggésekből derül ki, hol melyiket kell érteni --, azt hisszük, REDL KÁROLY és a vele egyetértők sem kételkedhetnek abban, hogy Gellért világosan és érthetően fogalmaz, s alig használ REDL-féle "gyűjtőfogalmakat". És hogy az eretnekek valóban eretnekek, nem pedig aposztaták, kiderül abból, hogy szerzőnk ismeri és alkalmazza a hitehagyók fogalmát is, amikor a pogányságba visszaesőkről beszél:

"Az ördög sincs ... angyalok nélkül, amennyiben minden hitehagyott angyalként őt követi."³

Ezek után -- úgy véljük -- vitatkozni már csak arról érdemes, hogy a dualista eretnekség hittételeinek elemei mikor kerültek kapcsolatba népünk hiedelemvilágával s mennyire tudták alakítani azt. Mivel ilyen hatásokat a "pogány kozmológiában" is fellelünk, kétségtelen számunkra, hogy az a sokszínű társadalomrajz, vallási rétegzettség, amely Gellért művéből elélnk tárul megfelel a korabeli valóságnak. Ezután pedig térjünk át a Gellért által említett eretnekség pontos meghatározására.

¹ Delib. 181--182.: "Itaque omnes Judaei et haeretici et gentiles mundus intelligendus in maligno positus, cum pseudo-multitudine Christianorum semper in vexatione positus, id est in hoc, quod contra salutem animarum est, demonstratur insistens..."

² "Occidit et illos, qui non advertunt mysterium divinarum litterarum, ut Judaei et haeretici et lectores carnales"/Delib. 284./

3. A bogumilizmus egyéb nyomai Gellért munkájában

A Gellért által adott eretneklistáról BODOR ANDRÁS ki-mutatta,¹ hogy szórol-szóra Sevillai Izidor már említett munkájából, az "Ethymologiarum Liber I--XX."-ből vette át, így az eretnekség pontos definiálásakor számtalan lehetősé-
get kirekeszthetünk, nagyon leszűkül a számításba vehető he-
resisek száma. Jóllehet a manicheizmus Gellértnek különös-
képp vesszőparipája, a felsorolásban hozzá érkezve egyálta-
lán nem tesz említést arról, hogy kora eretneksége ehhez ha-
sonlítható leginkább. Pedig a másutt szereplő "manicheusok"
világossá teszik, hogy valamiféle neo-manicheus szekta el-
len hadakozik, feltehetően bogumilek ellen. Az pedig közis-
mert, hogy a bogumileket sok esetben, még teljesen egyértel-
mű utalásokban is manicheusoknak nevezik. A bolgár egyház
Szinodikja például a 13. század elején ezt írja: "Bogumil
papra, aki Pétr bolgár cár idején átvette ezt a manicheus
eretnekséget, és elterjesztette azt bolgár földön..., ko-
rábbi és most is meglévő tanítványaira, az un. apostolokra,
anathemát mondunk."² Hasonlóképp maguk a bogumilek sem ne-
vezik minden esetben magukat bogumilnak. 1203-ban például
egy kolostor papjai, akikre rábizonyosodott, hogy eretne-
kek, a pápai követ előtt a következő esküt tették: "...
a szentatyák által meghatározott szentek ünnepeit megüljük,
s tudtunkkal egyetlen manicheust vagy más eretneket sem
fogunk felvenni."^{3/a}

³ áthozat a 32. old-ról: Delib. 33.: "Sed diabolus sine An-
gelis ... non est, quamlibet omnes refugae Angeli illum
secuti sint."

¹ BODOR ANDRÁS: Szent Gellért ... főforrása, 202--206.

² GRACIANSZKIJ, N. P. -- SZKAZKIN SZ.: Középkori történeti
chrestomathia, II., Bp., 1953. -- a továbbiakban Chrest.
-- 169.

^{3/a} KLAIC, VJEKOSLAV: Bosznia története, Átdolgozta: BOJNI-
~~XE~~IVÁN CIC IVÁN., Nagy-Becskerek, 1890., 73.

Azt hisszük felesleges lenne példák hosszú sorát felvonultatni, ennyiből is világossá válik, hogy tulajdonképpen egy neo-manicheus tanról esik említés, amelyet Bulgáriában egy Bogumil nevű pap elevenített föl, s ezért később róla nevezték el bogumilizmusnak ezt az "eltévelyedést". Semmi okunk tehát, hogy a Gellért által manicheusnak nevezett eretnekek bogumil szektához való tartozásában kételkedjünk, ezért a továbbiakban a bogumilizmus tanításainak szem előtt tartásával vizsgáljuk meg Gellért művét.

A bogumilizmus tanai a manicheizmusból közismert dualista alapkoncepcióra épülnek, amelynek lényege, hogy a jót és rosszat a világ két alapvető, egyaránt öröktől fogva létező, egymással antagonisztikus ellentétben lévő, épp ezért örökös harcban álló principiumának tekinti. E tétel kozmológiai megvilágítása két táborra osztja az eretnekeket. Az egyik felekezet szerint a "világot", vagy helyesebben a "világmindenséget" isten teremtette. Satanail kezdetben, mint isten segítőtársa vett részt a teremtés nagy munkájában. Hét eget alkottak, amelyek alá a légkör került s végül a Föld. A Föld hatalmas halakon /az egyik Leviathan/ nyugszik -- tanították --, amelyeket úgy fogtak járomba, mint "az ökröket a mezőn". A világtengert, amelyben e halak usznak, hatalmas felhők tartják, s ezek alatt terül el a tüzes pokol. Ennek az egész hatalmas apparátusnak a "főellőre" az isten idősebb fia, Satanail volt. Ő állandóan járta a mindenséget és körutja során megirigyelve isten dicsőségét, lázadást szított ellene. Az atyához hasonló hatalmat kívánt szerezni magának s ezért megvesztegette őt ég főangyalát, de isten tudomására jutott tervük s Satanailt, összesküvő angyalaival együtt lehajította a Földre. Satanail nem vesztette el alkotó képességét a bukás következtében. A Földön azonnal munkához látott, megszervezte a látható világot s ezt a saját birodalmává tette. Szétválasztotta a vizeket és a szárazföldet, saját szolgálatába állította a Napot, a Holdat s a csillagokat, az esőt, a jégesőt és a villámokat, a havat s végül a növényeket s állatokat is.¹ E felfogás szerint

¹ ANGELOV, DIMITAR: Bogomil'sztvo v Bolgarii, Moszkva, 1954. 181-182.

tehát isten teremtett meg mindent, Satanail csak szétválasztotta a látható és láthatatlan világot, s ez utóbbit kisajátította magának. A másik tábor szerint pedig egyenesen az istentől eltaszított Satanail hozta létre a látható világot.¹ Kozma presbiter, midőn egyházi átokkal sujtja az eretnekeket így szól: "Aki nem hiszi, hogy az összes látható és láthatatlan teremtmények isten által teremtettek, az átkozott legyen."² Mivel a Föld mindenféleképp a Satanail birodalma, az utolsó ítélet után el fog pusztulni -- vélik az eretnekek. Más nézet szerint, mivel a Genezzis könyvében, amelyet "Mózesnek az ördög sugallt", nincs szó a vizek teremtéséről, csak azok elválasztásáról, világos, hogy a víz isten teremtménye. Az ítélet után tehát isten ki fogja vonni saját elemét a Satanail alkotta világból, így a szárazföld területe többszöröse lesz az ismert világénak.

Gellért mind a radikális, mind a mérsékelt tanítást ismerte, s mindkettő ellen fellépett művében: "Lesz új ég és új föld. [2. Petri 3,13.] Azaz: a legszebb állapotba fog változni a föld, nem pedig megsemmisül valami pusztulás folytán. A föld -- mondja az írás -- örök. [Eccl. 1,4.]... Vannak, akik úgy vélik, hogy mindkettő szerkezete teljesen megsemmisül ... a Föld az ő elképzelésük szerint szintén nem fog létezni, ha pedig létezni fog az ég pusztulása után is, állítólag sokkal nagyobb és kiszáradt lesz, tudniillik -- mint állítják -- hétszer vagy nyolcszor ekkora."³

A látható és láthatatlan világ szembeállítását igyek-

¹ Cf. BONACURSUS: i.m. 777.: "Nam quidam illorum dicunt Deum creasse omnia elementa, alii dicunt illa elementa diabolum creasse; sententia tamen omnium est, illa elementa diabolum divisisse."

² HILFARDING: i.m. 233.

³ Delib. 133--134.: "Erit Coelum novum, et terra nova. Nimirum in pulchriorem statutum mutata, non aliqua abolitione dissipata. Terra -- ait -- in sempiternum stat... Quidam vero aestimant funditus utriusque fabricam amoveri... terra, ut volunt, non erit; immo ~~sic~~ si erit non manente coelo, quod dementissimum dicere est, multo major arida perhibetur, utique, ut ajunt, septies vel opties."

szik cáfolni utalva a Bibliára, amely szerint isten látható, s nemhogy az igazak, de a bűnösök számára is fizikailag érzékelhetővé képes válni, ha ezt szükségesnek itéli.¹

Számtalan helyen történik említés hasonló dualista felfogásra. Csak példaként szeretnénk egyet kiemelni, amely a mű fővonalába szorosan nem kapcsolódó melléktéma, de annál eklatánsabb bizonyítéka annak, hogy Gellért munkáját a dualista eretnokség elleni küzdelem ösztönözte, s nem valamiféle elmélkedési vágy. "Isten rossz szelleme -- mondja az irás -- megszállta Saul. Hogyan van rossz szelleme annak, aki mindent tökéletesnek teremtett? Ugyanis rossz szellemet nem teremtett, viszont az ur rossz szelleméről nem ember szól, hanem az isteni szentlélektől sugalmazott ige. Krisztus ellenségei ebből rágalmat szóttek a jó ellen ugatva a rosszról, amely nem a jó által van, s nem a jótól van, s nem a jóban, hanem különálló és nyomorult és sorvadó és romlandó és gyenge és magárahagyott, és még a hátrahagyottakban sem kell kiprédikálni, hiszen az ur rossz szellemének mondatik, aki megjelent Saulnál... Nincs semmi tisztátalanság a teljes tisztaság teremtojének alkotásaiban, semmi szeplő, és az isteni szózatnak nincs gunyos értelme."²

A jó és rossz fogalmának szembeállításától csak egy lépés a lélek és test szembeállítása. Mint láttuk, a bogumilek a test teremtését az ördögnek tulajdonítják, de a lélek az

¹ Lásd előbb: 18. old.

² Delib. 231--232.: "Spiritus Domini -- ait -- malus introivit in Saul. Unde vero malum spiritum habet ille, qui omnia creavit valde bona? Utique malum spiritum non creavit, verum spiritus Domini malus dicitur non ab homine, sed a Divino Spiritu Sancto ispirato eloquio. Inimici autem Christi hinc texerunt calumniam contra bonum latrantes ex malo, quod non per bonum, non ex bono, nec a bono, nec in bono, singulare enim et miserum et langvidum et debile et infirmum, atque in se ipso relictum, et non etiam in refugis praedicandum, quamlibet dicatur Spiritus Domini malus, qui apud Saul ... Nulla immunditia in factis totius munditiae factoris, nulla impuritas, nec nulla divini clamoris sugillatio."

istené. Hogy hogyan került a lélek mégis az ördög hatalmába arról sokféle monda keringett. A mérsékeltebb felfogás szerint Satanail, amikor megalkotta a látható világot, elhatározta, hogy megteremti az embert "a saját képére és hasonlatosságára". Az embert Satanail saját szolgálatára kívánta rendelni. Megalkotta tehát földből Ádámot, s megparancsolta a kíséretéhez tartozó egyik angyalnak, hogy bujjon az agyagtestbe, aztán ugyanígy létrehozta Évát is. De bármit tettek is angyalai, nem voltak képesek a sártestet átszellemíteni. Satanail kényszeredve fordult az atyaistenhez, hogy segítsen az ember létrehozásában. Isten beleegyezett, s megalkotta a lelket, amelynek segítségével életre keltette Ádámot és Évát. Így tehát az első ember testét a gonosz alkotta, lelkét az isten.¹ A radikálisabb elképzelés szerint Satanail megalkotta a testet és az égből elragadott fényességrészt !angyalt! zárt belé.² Ez a tiszta lélek szellemítette azután át a sártestet. De hogyan sikerült a fény angyalát csapdába ejtenie? "Hogyan került a tiszta lélek a gonosz hatalmába? A katharok különböző mítoszokkal válaszolnak a kérdésre: az angyalok bünt követtek el, egy nő elcsábította őket; fellázadtak a jó isten ellen s harcban letaszították őket."³ Habár itt a katharok egyik hittételéről esik említés, nem zavarhat meg bennünket fejtegetéseinkben, mivel a kathar eretnekség eredetét homály fedi, valószínűleg a Balkánról elterjedt bogumilizmusból ered, de ennek beigazolásához hiányoztak eddig a közbeeső láncszemek. Az elterjedés egyik legfontosabb, s talán a megoldást is magában rejtő forrása éppen Gellért műve lehet. Világosabban fogalmazva: első pillantásra szembetűnő, hogy a kathar és bogumil vallás között szoros összefüggés van. A bogumil e-

¹ Cf.: ANGELOV: i.m. 182.

² BONACURSUS: i.m. 777.: "Dicunt etiam eundem diabolum Adam limo terrae fecisse, et quemdam angelum lucis in eo summa vi inclusisse, de quo credunt dictum esse in Evangelio: Homo quidam descendebat a Jerusalem in Jerico, etc."

³ KULCSÁR ZSUZSANNA: i.m. 8.

eretnekség kialakulása történetileg megelőzi a kathart, tehát elméletileg származhat ez utóbbi belőle. A két vallás megjelenése közötti időszak éppen elegendő ahhoz, hogy az előfordulási helyeik közötti földrajzi távolságot át tudjuk hidalni. Azonban a legfontosabb láncszem hiányzott e hipotézis bizonyosságának elfogadhatóvá tételéhez: a terjedési irány kimutathatósága. Egyetlen adat sem bizonyította, hogy a bogumilizmus a 11. században Bulgárián kívül másutt is el lett volna terjedve. Azután a Bolgár birodalom összeomlásával a Balkáni eretnekséget is illegalitásba kényszerítették, majd a keleti és nyugati egyház között történt szakadás huzamosabb időre elvonta a teológusok figyelmét e nagyon fontos eretnekségről, s csak akkor figyeltek fel rá, amikor -- mintegy száz év múlva -- már Dél-Franciaországban és Itáliában hatalmas hívőseregre tettek szert, s legyőzésükre hatalmas katonai erőt kellett összpontosítani, kereszteshadjáratot kellett hirdetni. Ezért a földrajzi kontinuitás nyomon követése igen nehéz. Gellért viszont éppen ennek a problémának a megoldásához szolgáltat adalékokat, bemutatva a hazai állapotokat, s utalva a külföldiekre.

De térjünk vissza az említett kathar mitosz tárgyalására, s vizsgáljuk meg Gellért ismer-e hasonló mondát! A VII. könyv végén, a Genezis hatodik könyvét taglalva így szól: "Voltak hajdan némely kutaéletű férfiak, akik erről azt hazudták, hogy az isten fiai leszállván az égből a Hermonra, megkivánták az ember leányait. Ezek azt állítják, hogy akik az égből alászálltak, angyalok és lelkek, amelyek megkivánták a testet. Így tehát a test az ember leányaival azonos, ugatták épp úgy szólván, mint a manicheusok, akik szembekeverülnek minden isteni tanítással, amikor azt állítják, hogy a lelkek megkivánták az emberi testet. Ezek is tévedtek, mint ahogyan azok is, akik hasonló tévelygéssel azt ugatták, hogy az angyalok kivánták meg a testet, azaz az ember leányait. Kitaszítottak hát, jóllehet sokan követik őket a görögök

közül.¹

Gellért ezen megjegyzésével öt legyet is üthetünk egy csapásra. Éspedig: 1./ nem is egy, hanem kétféle továbbfejlesztését láthatjuk az eredeti manicheus tanításnak, amennyiben isten fiait egyik esetben angyalikkal, a másik esetben lelkekkel helyettesítik, bár el kell ismernünk, hogy a kettő közötti eltérés csak árnyalati, alig számottevő; 2./ teljes bizonyossággal meggyőződhetünk arról, hogy nem manicheusokról van szó, hanem olyan eretnekekről, akik igehirdetésükben "éppugy szólnak, mint a manicheusok", tehát nem azonosak velük; 3./ megtudjuk, hogy ennek a manicheizmushoz hasonló eretnekségnek számos követője van a görögök között. Ez is eredeti hipotézisünket támasztja alá. 4./ bebizonyosodott egy, a fővonalba szorosan nem illeszkedő, de annál fontosabb melléktémáról, hogy Gellért nem csapongó képzelete szerint hord össze hetet-havat, hanem céltudatosan építi fel művét, ügyelve, hogy minden számottevő eretnek tételel megcáfoljon. /BONACURSUS is említi, hogy a Genézis 6. fejezetét a katharok felhasználták a hivatalos katolikus tanítások ellen. A katharok azt tartották, hogy az Ó-szövetség könyveiben a Sátán saját dicsőségét iratta le, hamisan, istenként nevezve meg magát. Így az Ó-szövetség tulajdonképpen istene Lucifer. Ez burkoltan bár, de kiderül a Bibliából -- állítják. Ugyanis a Genézis hatodik fejezetéből azt olvasták ki, hogy Éva leányai és a démonok házasságából születtek a gigászok, akik a démonoktól, azaz atyáiktól megtudták a Sátán e csalását, azt a titkot, amelyet el akart rejteni előlük. Ekkor mondta elkeseredésében a

¹ Delib. 227.: "Fuerunt quidam olim caninae vitae viri, qui supra hoc commenti sunt, quod filii Dei descendentes in Hermon coelitus /et/ concupierunt filias hominum. Angeli -- inquit -- sunt de coelestibus descendentes et animae, quae desideraverunt corpora. Sic quidam corpora filiae hominum sunt, sic latraverunt ita dicentes, ut Manichaei, qui omni divino dogmati contrarii sunt dicentes animas desiderasse corpora humana. Erraverunt isti, quemadmodum et illi, qui simili errore latraverunt Angelos desiderasse corpora, nimirum filias hominum. Projecti autem sunt, licet Grecorum multi illos sequantur."

Sátán: Bánom, hogy megteremtettem az embert!" [Gen.6,10.] Majd úgy határozott, hogy vizözönnel pusztítja el az immár őt nem tisztelő emberiséget, ezáltal elfeledtetni, hogy a világ az ördög műve. Csak szövetségesét, Noét értesítette tervéről, s megparancsolta neki, hogy építsen bárkát.¹ A démonoknak Éva leányaival kötött házassága nyílt árulás volt Satanaillal szemben, ugyanis, amikor isten és ő közös erővel megteremtették az embert, Stanail -- hogy isten jóindulatát megnyerje és földi uralmát biztosítani tudja --, ígéretet tett istennek, hogy az emberek követőit elküldi az égbe, hogy az onnan letaszított angyalok helyét betöltsék. Ezen ígéret hallatára a démonok -- akik már vágytak vissza a mennyei fényességbe -- azonnal házasságra léptek a földi nőkkel, hogy legalább gyermekeik visszajussanak a mennyek országába. Így születtek meg a gigászok, akik fellázadtak Satanail ellen, s ezekhez a lázadókhöz csatlakozott az ördögtől gyötört emberiség is.² 5./ a szerző tudomásunkra hozza, hogy a tanítás követői ki vannak közsítve az egyházból.

Ezt a bibliai helyet még egyszer emliti Gellért, de -- ez is céltudatosságára enged következtetni -- ott már nem az ember származásával, hanem elterjedésével és szaporodásával kapcsolatos téziseket taglal. "Meg kell mondani: isten áldása mindenkire kiterjed -- írja --, és az ő dicsősége mindenkiben megmarad, noha azt mondja: Nem marad meg az én lelkem az emberben, mert hus mindörökké! Minthogy ez a mondat itt gyakran előfordul, nem kétlem, te is kíváncsi vagy ezek megoldására, hiszen látod, hogy oly sokszor szólítasz fel erre; noha tülépem a kötet mértékéet, el fogom mondani erről neked, barátom, amire

¹ BONACURSUS: i.m. 777.: "Ex filiabus Evae et daemonibus dicunt natos esse gigantes, qui cognoverunt per daemones patres suos diabolum omnia creasse. Unde diabolus dolens eos ista scire, dixit: Poenitet me fecisse hominem. Unde quia Noe hoc ignoravit, a diluvio liberatus est, cui dicunt dictum esse a diabolo: Ingredere in arcam!"

² ANGELOV: i.m. 183.

rájövk... Tehát, akik Sethől születtek, azokat isten fiainak hívják, akik pedig Kaintól, azok nem isten fiai, hanem az ember fiai. Ezért a Genézis könyvében: Megkivánták -- mondja az irás -- az isten fiai az emberek leányait, amit a leg tudósabbak szerint úgy kell érteni: a Seth ivadékaiból származó férfiak megkivánták a Kain nemzetségéből származó leányokat... Egyes eretnekek ezt nem így akarják értelmezni, hogy tudniillik [itt] az isten fiairól és az emberek leányairól [van szó], hanem a leggyalázatosabb tévelygéstől félrevezettelve nemis tudom, melyik angyalról akartak közösülést állítani, hogy ettől származnának isten fiai?¹

Ebből a szövegrészből kitűnik, hogy Gellért az eretnek tanításokkal szemben azt az álláspontot képviseli: isten gyermekei alatt tulajdonképp az istennek kedves embereket kell érteni, Kain gyermekei pedig az ember fiai. Mire utal itt végsősoron Gellért? Egy manicheus mítoszt cáfol, amely szerint a tiltott gyümölcs tulajdonképp azonos az ősszülők nemi érintkezésével. Ettől tiltotta el őket isten.

"Az első emberpár tanítására lejön az égből Isa [Jézus], aki fölvilágosítja őket, s megmutatja nekik a [beléjük zárt] világosság szabadulásának a lehetőségét és különösen óvja őket fajuk elszaporításától.² Ádám kerül is Évát, de az Archo-

¹ Delib. 86--87.: "Dicendum vero, in omnibus extentitur benedictio Dei, et laus sua permanet in universis, quamlibet dicat, non permanebit Spiritus meus in homine, eo quod caro sit, in aeternum. Quum ista sententia frequenter hic volvitur, te quoque avidum talium reseratione non dubito, cernens me multoties ex talibus provocatum, dicam ex eadem tuae familiaritati, quod invenero... Igitur qui de Seth nati sunt ipsi vocantur filii Dei; qui vero de Cain, non filii Dei, sed filii hominis. Ob Hoc in libro Geneseos: Concupierunt -- ait -- filii Dei filias hominum, quod, sicut doctissimi tradunt, intelligendum: concupierunt filii de generatione Seth filias de generatione Cain. Quidam autem Haereticorum non sic hoc voluerunt accipere: utique de ~~filiabus~~ filiis Dei et filiabus hominum, immo perversissimo errore subversi nescio in quo Angelo coitum praedicare voluerunt, ex quo filii Dei procrearentur."

² BONACURSUS szerint is Ádám és Éva nemi kapcsolata volt a hereticus tanításokban a tiltott gyümölcs: "Conjunctio Adae cum Eva, ut dicunt, fuit pomum vetitum."

nok [rossz szellemek] fejedelme Évát teherbe ejti s így születik Kain.¹ Kainnak az anyjával való egyesüléséből származik Ábel és két leány. Kain és Ábel elveszi a két leányt feleségül. Ábel feleségének egy angyaltól két leánya születik. Ábel Kaint tartja a csábitónak, összevész vele, mire Kain agyonüti Ábelt."²

Gellért -- mint láttuk -- ugyanazt a bibliai helyet csupán azért említi kétszer, hogy a hozzá fűződő mítoszokat cáfolja. Itt sem egyszerűen csak képzettársításról van szó vagy szertelen csapongásról, hanem sokkal többről: egy olyan bibliai hely sokoldalú, kimerítő elemzéséről, amelyet több szempontból támadtak az eretnekek, illetve használtak fel saját nézeteik igazolására. Az nem kétséges, hogy az említett mítosz éppugy megvolt az eredeti manicheus tanításban, mint a neo-manicheizmusban. Egyébként Gellért ismerte e mondanak a folytatását is, legalábbis erre enged következtetni egy megjegyzése: "Amit a Napról hallottál, /amelyben egyes filozófusok a lelket állítják lenni/ azt az apostolok prédikációjáról jelképesen elmondottak értsd, ha valaha is fel akarsz emelkedni a szent értelemhez."³ Ebből az is kiderül, hogy Gellért a mítoszból Işingrimus tudósításából értesült, tehát nem régmúlt tanításokat, hanem korában is aktualitással bíró nézeteket tárgyal. Az eredeti manicheus mítosz e-

¹ BONACURSUS is tud erről a tanításról: "Evam dicunt fecisse [ti. a Sátán], cum qua concubuit, et inde natus est Cain, de sanguine cujus dicunt natos esse canes, ideoque tam fideles sunt hominibus." Sőt azt is tudja, hogy viszonyuk a földi élettel nem ért véget, ugyanis: "Ipsium diabolum credunt esse solem [ti. az eretnekek], lunam dicunt esse Evam, et per singulos menses dicunt eos fornicari, ut vir cum aliqua meretrice."

² SZIMONIDESZ LAJOS: A világ vallásai, II. Bp. é.n. [1931], 147.

³ Delib. 115--116.: "Quod de sole audis, in quo quidam Philosophorum animam praedicant, de Apostolorum praedicatione typice dictum adverte, si ad sacram intelligentiam te vis nonnunquam elevare."

gyébként így hangzott: " Az ösördög a sötétben fickándozva a világossággal is érintkezésbe jön, mire a világosság királya elhatározza az ördög legyőzését és a harc felvételére létrehozza az ősembert /Isnan Kadim/. A harcban előbb az ördög győz, úgyhogy a világosság királyának kell az őseMBER segítségére sietnie s meg is menti az ősembert az ördög karmai közül."¹ Nová lesz ezután az őseMBER? "A Napban lakik az őseMBER. A földön felszabadult világosságrészek [ti. amelyek eddig egy-egy emberbe voltak zárva, azaz lelkek] megint ebbe térnek vissza [ti. a Napba]."²

Az eretnekek dualista felfogását látszik alátámasztani egy másik bibliai hely is. Amint említettük, a bogumilek két, öröktől fogva létező és egymással örökös harcban álló principiumot tételeznek fel: a jót és a rosszat. E kettő pedig -- szerintük -- egyaránt isten lényegéből fakad, tehát mindenütt fellelhető. Így az égben is. Gellért cáfolni igyekezik:

"A gonosz szellemek ellen a mennyekben [Eph. 6,12.] -- mondja az irás --, de ez nem úgy értendő, hogy a démonok serege immár a mennyekben él azért, mert azt mondja: "a mennyekben", hanem ellenkezőleg: hogy a mennyei birodalmat el ne veszítsük, ezért kell csatásorba állnunk a fejedelmek és hatalmaságok ellen, a sötétség világának vezetői ellen, a gonosz szellemek ellen."³

Egy másik ilyen hely viszont azt a dualista nézetet támasztja alá, hogy az ember is éppúgy, mint a barmok, az ördög teremtménye. Ez ellen is kikel szerzőnk: "És mondtam -- így az ige -- szivemben az emberek fiairól, hogy tegye próbára őket az isten és mutassa meg, hogy hasonlatosak az állatokhoz. [Eccl. 3,18--19.] Ezért egy a halála az embernek

¹ SZIMONIDESZ: i.m. I. 146.

² SZIMONIDESZ: i.m. I. 147.

³ Delib. 92.: "Contra spirituales nequitias in coelestibus, ait: non intelligendum, quod exercitus daemonum jam in coelestibus conversetur, quia dicit "in coelestibus", immo ut coelestia non perdamus regna, oportet nos stare in acie adversum principes et potestates, adversum mundi rectores tenebrarum harum, contra spirituales nequitias."

és a baromnak, és mindkettőnek egy az állapotja... Ez a mondás pedig azokra illik, akik tetteikben és erkölcsaikben az oktalan állatokat követik. Az igében isten is nemcsak embernek, de férfinek nyilatkoztat ki, akiről János azt mondja, hogy megvilágosít minden embert, aki e világra jó, aki a születésétől fogva vaknak a napnál is világosabb látást kölcsönzött, és minden embert meggyógyított szombat napon. Tehát különbség van isten emberei, állatai és e világ emberei, állatai közt, ez utóbbiak ellen -- mondja művében [ti. Pál] -- harcolt Ephesusban, aki egész a harmadik évig ragadtatott."¹

Ezekből az eretnek tanításokból következik, hogy amennyiben a föld maga is az ördög műve, úgy a pokolnak semmi jelentősége sincs addig, amíg a látható világ, az ördög tényleges tartozkodási helye létezik. A pokol szükségessége csak az utolsó ítélet után jöhet számításba, ahová majd a gonosz szellemeket taszítják. Ha ehhez hozzászámítjuk a lélekvándorlás tanát is, amely azt hirdeti, hogy az ember az egyik testben elkövetett vétkét egy másikban fogja levezegetni, és amely szintén az eretnekség tanításában lelhető fel, azonnal érthetővé válik, hogy Gellért miért bizonygatja a pokol kezdettől fogva való létét: "Erről sokan folytattak kutatásokat [ti. a pokolról] és estek tévelygésbe. Isten azt akarta, hogy kezdettől fogva legyen pokol a hitehagyottak miatt, és amint akarta, úgy lett."²

¹ Delib. 147--148.: "Dixi, ait, in corde meo de filiis hominum, ut probaret eos Deus, et ostendit similis esse bestias. Idcirco unus interitus est hominis et jumentorum, et aequa utriusque conditio... Illis vero ista congruit sententia, qui insensatos in actibus et moribus bestias sequuntur. Deus quoque in eloquiis denunciatur non solum homo, sed etiam vir, quem Joannes dicit inluminare omnem hominem venientem in hunc mundum [Cf.: Joh. 1,9.], qui etiam coeco a nativitate omni sole visum clariorem administravit, ettotum hominem sanavit in Sabbatho. Divisio itaque est inter homines Dei et animalia ejus et homines istius mundi et bestias suas, contra quas in libro Ephesi se nominat praeliari raptus usque ad tertium coelum."

² Delib. 170.: "Supra hoc vero multi quaesierunt et erraverunt. Voluit autem illum Deus fieri a primordiis propter refugas, atque ut voluit, sic evenit."

Az eddig vázolt dualista alapkoncepcióból azután nagyon sokféle következtetés vonható le. Elsősorban is, ha a világot az ördög teremtette, akkor ennek keletkezéséről és megszervezéséről, élő és élettelen dolgairól, történetéről stb. sem állithatunk mást, mint hogy az ördög műve. Érthető tehát, hogy miért vetik el az Ó-szövetséget az eretnekek. Abban az ördög művei keletkezésének és kialakulásának történetét, ezáltal az ördög dicsőségét hirdető tanítást látnak, amelyet az ördög sugallt Mózesnek a Sion-hegyén. Kozma presbiter erről így ír: "Aki úgy vélekedik, hogy Mózes törvényei nem isten által adattak, az átkozott legyen!"¹ BONACURSUS hasonlóképp ismeri ezt az eretnek tanítást.² Gellért több helyen is említi a két szövetség szükségességét, egy helyen pedig világosan kifejti, hogy az eretnekek egyiket nem ismerik el: "Amiképpen az állat sem tud repülni, csak ha tolla van, éppugy az Új-testamentum igehirdetésének since hitele, ha az Ó-testamentum előre kinyilatkoztatott tanubizonyysága nem szól mellette, amellyel felemelkedik a földről és repül. Ha valami megjövendőltetett és utána valóra válik, ez mindenkor kétségbevonhatatlan hitelességet jelent... A katolikus egyház azokat tartja meg, amik előre meg lettek jövendőelve, és utóbb be is teljesedtek. Így tehát az állat méltán repül, és felemelkedik a földről; az eretnekek viszont, akik a prófétai jövendőlést nem használják fel, rendelkezésükre állnak ugyan az állatok, de nem repülnek, mivel földhöz kötöttek."³

¹ HILFERDING: i.m. 233.

² BONACURSUS: i.m. 778.: "Dicunt etiam, quod diabolus Moysi in rubo aparuit, et locutus est ei. Insuper miracula quae facta sunt in conspectu Pharaonis per Moysen; et quod filii Israel per mare Rubrum transierunt, et edicti sunt in terram promissionis; et de locutione Dei ad ipsum, et de lege, quam dedit illi Deus: omnia ista dicunt et credunt esse facta ab ipso diabolo magistro eorum." -- Cf. még: ANGELOV: i.m. 60. és 183.

³ Delib. 120--121.: "Sicut autem animal volare non potest, nisi habet pennas sic nec praedicatio Novi Testamenti fidem habet, nisi habeat Veteris Testamenti praenuntiata testimonia, per quae tollitur a terra et volat. Semper enim, quod ante dictum est et postea invenitur illud facit

Az eretnekek, mint már említettük, éppen az előzőekből kifolyólag, magát Mózeszt is az ördög prófétájának tartották mondván, hogy őt használta fel a Sátán az emberiség ismételt megtévesztésére. Gellért viszont a próféták, különösképp Mózes választott voltát bizonygatja: "Ne kételkedj abban, hogy egyesek, akik az istent hordozzák magukban, eltávolodnak az embertől és elkülönülnek az újjászületés ragyogásában. Valamennyi közül egyedül Mózes választatik kia hegyre és a felhőre, amelyben -- úgy mondják -- isten alászállott..."¹

De elvetik Mózeszel együtt a többi prófétát is. "Aki a szent prófétákat olyanoknak tartja, mint akik nem a szentlélek sugallatára, hanem saját eszök szerint jövendöltek, az átkozott legyen!"² -- támad az eretnekekre Kozma. BONACURSUS is bőséges listát közöl az ószövetségi szerzőkről, akiket az eretnekek az ördög szolgálóinak tartanak.³ De nem elégednek meg azzal sem, hogy elvetik az Ó-szövetséget, még az Új-ban is különbséget tesznek egyes részei között, különösen előtérbe állítják János evangéliumát, Pál leveleit és az Apocalypsiszt. Ezt sem hagyja Gellért szó nélkül, sőt utalásából az is kiderül, hogy olyan valaki ellen hozza fel érveit, aki Isingrimussal hitvitát folytat: "Arra az eredmény-

fidem indubitabilem... Haec enim tenet Ecclesia Catholica, quae et ante predicata, et postea consummata sunt. Animal autem merito volat, et terra tollitur, haereticis autem, qui testimonio prophetico non utuntur, adsunt animalia, non autem volant, quia terrena sunt." /Cf. még: Delib. 40., 182--183., stb./

¹ Delib. 29.: "Non dubites quemquam divina sufferentem ab hominibus amoveri et segregari in splendoribus reformativis. Ex cunctis unus eligitur Moyses ad montem et caliginem, in qua dicitur Deus descendisse; idcirco cornutus redditur in facie."

² HILFERDING: i.m. 233.

³ BONACURSUS: i.m. 777--778. "Enoc ab eodem translatus esse dicunt. Iterum asserunt, quaecunque sunt facta vel dicta Abrahae, Isaac et Jacob, a daemone dicta et facta esse. Dicunt etiam quod diabolus Moysi in rubo apparuit, et locutus est ei... De dictis sanctorum prophetarum dicunt quaedam esse revelata a Spiritu Dei, quedam a spiritu maligno... David propter adulterium et homicidium damnatus. Eliam in curru a diabolo delatum esse dicunt. De angelo a Deo Zachariae misso, angelum diaboli asserunt."

re jutottunk a fentebb elmondottakban, hogy az apostolok között nincs semmi különbség, éppígy az evangelisták közt sem, és az apostoli tanítás fénye jobban beragyogja a világot, mint a napfény. Hallottunk sok és egyesek számára talán hihetetlen ígét. Te pedig ne alapozz üres szócséplésre, nehogy a toklásztól és a hitviták szalmájától megfulladj..."¹ /Itt kell megemlitenünk -- mivel a hitviták eleve feltételezik a hivatalos egyházi felfogástól eltérő nézetek létezését --, hogy Kozma presbiter is keményen kikel a tévtanok tanítói ellen: "Aki az evangelium és az apostolok mondásait² tiszteletben nem tartja, az átkozott legyen!"³ Egyébiránt ez a legfájóbb pontja Kozmának, mint általában az olyan embereknek, akik attól rettegnek, hogy saját tanaikat fordítják ellenük, azzal a fegyverrel győzik le őket, amellyel ők akartak operálni, olyannyira, hogy átkozódása során ismételten kitér rá: "Aki az evangelium és az apostolok szavait saját véleménye szerint magyarázza és azokat nem fogadja el úgy, amint azokat a szent férfiak értelmezik, az átkozott legyen!"⁴ Másutt pedig: "Gonoszságukat kétszínű alázatossággal takarják el, és ha evangelium van a kezökben, úgy hamisan magyarázzák és ezáltal az embereket megrontják."⁵ Az égi hierarchia bemutatását, a próféták, egyházatyák, szen-

¹ Delib. 121.: "Ad hoc autem devenimus dicentes in superioribus quod inter Apostolos nulla differentia, sicut inter Evangelistas, et potius splendor Apostolice doctrinae illuminare mundum, quam solaris splendor. Multa autem dicta et quibusdam forte incredibilia animadvertimus. Tu autem ne innitaris quicquilliis, ne quid suffoceris aristis et controversialibus culmis...."

² "Apostolok mondásai" alatt Kozma valószínűleg az apostoli hitvallást, a Credo-t érti. Itt utalunk vissza az Intelmek vonatkozó részére, amely annyira fontosnak tartja e korban az Athanasius-féle hitvallást, hogy majdné^m szóról-szóra lejegyzí.

³ HILFERDING: i.m. 233.

⁴ HILFERDING: i.m. 233.

⁵ HILFERDING: i.m. 225.

tek tiszteletének hangsúlyozását, nézeteik tiszteletben tartásának és feltétel nélkül való elfogadásának szükségességét Gellért annyira a szíven viseli, hogy egész művét ennek a jegyében indítja. Ugyanakkor az eretnekek, mint láttuk, a prófétákat az ördög cimboráinak tekintik, az evangelistákat és apostolokat megosztják, s Kozma szavai szerint a szenteket sem tisztelik Cf.: "Aki az összes szenteket nem tiszteli és ereiklyéik előtt magát szeretettel meg nem alázza, az átkozott legyen."¹ Az egyházatyákat szintén elkérhozzottnak nyilvánítják a bogumilek és katharok,² sőt szent Szilvesztert egyenesen antikrisztusnak nevezik.³

Krisztus emberré válásával kapcsolatban tagadó álláspon-
tot foglalnak el; nem hiszik Krisztus megtestesülését, hanem azt állítják, hogy csak látszólag öltözött testbe, látszólag szenvedett kinhalált.⁴ Ez nem is történhetett másképp, hiszen a halál, miként a test is, az ördög produktuma, ha pedig Jézus valóban isten, akkor nem közösködhet a Sátán dolgaival. Szerzőnk az igazhívó, orthodox keresztények és az istentől el-
rugaszkodott, hamis tanításokban tévelygő eretnekek elkülönítésére ajánlja János apostol szavait: "Meg vannak tehát különböztetve az igazság angyalai a hamisság angyalaitól. Ha kérdező miképp? -- fordulj szent János teológiájához, és ott megtalálod, amit mondtam, ekképp: Erről ismeritek meg az igazság lelkét és a hamisságét. Minden lélek tehát, amely val-
ja, hogy Krisztus testbe öltözött jött el közénk, az isten-
től van, és minden lélek, aki eloldja magától Jézust, nincs

¹ HILFERDING: i.m. 233.

² BONACURSUS: i.m. 778.: "~~Doctores~~ autem damnant omnes: videlicet Ambrosium, Gregorium, Augustinum, Hieronymum et alios universaliter damnant."

³ BONACURSUS: i.m. 778.: "Beatum Sylvestrum dicunt Antichristum fuisse, de quo legitur in Epistolis: Filius perditionis /est/, qui extollitur supra omne quod dicitur Deus."

⁴ BONACURSUS: i.m. 778.: "... de Christo dicunt, quod non habuit animatum corpus, non manducavit, neque bibit, sed nec aliqua secundum hominem fecit, sed videbatur ita."

istentől... [1.Joh. 4,2-6.]¹

Krisztus tehát sem testben, sem lélekben [ti. lelke is isteni lélek] nem vált emberré, s egész földi tevékenysége látszólagos volt csupán. Ezt a tanítást Gellért egyik legnagyobb véteknek tartja: "Soha senki nem vétkezik jobban az eretneknél, tehát aki azt állítja, hogy Krisztus nem öltött tökéletes lelket, álpróféta, és része lesz az égő tűzü kénköves mocsárban."²

Miből adódik ez a szélsőséges megítélés Gellértnél? Ha Krisztus nem öltött emberi testet és lelket, akkor a szentlélek funkciója teljességgel feleslegessé válik, ugyanis tevékenysége annyira összefonódik Krisztusével, hogy amennyiben elvetik Krisztus emberségének gondolatát, akkor ezzel együtt -- ha következetesek kívánnak maradni -- vagy Krisztust, vagy a szentlelket is ki kell küszöbölniök tanaikban. Ez a manicheus--bogumul tanításokban be is következett: a szentlelket tulajdonképp Krisztus kiáradásának /emanatio/ tekintették, amelynek elsősorban rájuk van hatása, azaz "bennük jött el ismét e világra a szentlélek". Így a szentlélek feleslegessé válásával felbomlott a szentháromság egysége. A bogumil mitosz szerint a Sátán ezer éven keresztül kizárta és üldözte ~~xxkxx~~ az emberiséget a démonok és hamis próféták segítségével. Ekkor isten megkönyörült a földi halandókon, s hogy megszabadítsa őket Satanail hatalmától, elküldte kisebbik fiát, Jézust a földre. Jézus csak látszólag született Máriától, s nem is volt igazi teste. Satanailt felingerelték Jézus tanításai és arra ösztönözte a zsidókat, hogy feszítsék keresztre. De a lélek halhatatlan s Krisztus csak három napig tetette magát halottnak, s ekkor a félrevezetett

¹ Delib. 33.: "Distincti igitur sunt angeli veritatis ab angelis falsitatis. Si quaeris quomodo? recurrere ad Theologiam divini Joannis, et invenies dictum secundum hoc dictum: In hoc cognoscitur spiritus veritatis et spiritus nequam. Omnis itaque spiritus, qui confitetur Jesum Christum in carne venisse, ex Deo est, et omnis spiritus, qui solvit Jesum, ex Deo non est..."

² Delib. 105.: "Nullus unquam plus peccat haeretico, ergo qui dicit Christum actualement animam non suscepisse, pseudo-propheeta est, eritque pars sua in stagnum ignis ardentis et sulphuris."

Satanailt legyőzte s elűzte őt a pokolba. /Ekkor vette el nevéből az -ail szótagot is s azóta hívják csak "Sátán" néven./ Ezután Krisztus visszatért a mennyekbe. Az ördögnek azonban sikerült elszabadulni a pokolból, újra visszajött a földre s tovább gyötörte az emberiséget, s buzdította őket a rosszra. Senki sem volt képes ellenállni gonoszságának, csak a bogumilek. Tehát a bogumil tanításokban lakozik a szentlélek, azaz isten valódi igéje. Ugy vélik Jézus ismét le fog szállni a földre s ekkor már végérvényesen legyőzi Sátánt, s megsemmisíti birodalmát.¹ Még egy tényező közrejátszott a szentháromság-tagadás létrejöttében, tudniillik az, hogy miután a látható világ teremtését az ördögnek^k illetve helyesebben az atyával szembe fordult fiuistennek [Krisztus bátyjának] tulajdonították, ezáltal egyrészt a szentháromság tagjainak számát -- ha a szentlelket is külön személynek tekintjük -- négyre emeltél, másrészt az atyaisten funkcióját a minimálisra zsugorították, lényegében a Sátán elleni harc megindítását tulajdonítva neki. Nézzük fellép-e Gellért a szentháromság tagadóival, vagy egységének megbontóival szemben!

"Aki vallja Krisztust -- írja --, és hirdeti az evangéliumot, az az igazság fényforrása. Mindaz, aki, amit az atyáról tart, azt a szentlélekről és a fiuról is hiszi, és ezzel a hittel felfegyverkezve, bármerre járva is, akár zsidók előtt, akár az eretnekek és mások előtt állhatatosan tanítja ezt, Nap."

A szövegből azonnal kézzelfoghatóvá válik, hogy az az eretnekség, amely ellen Gellért hadakozik szentháromság-tagadó. /Érdemes megjegyezni, hogy itt Gellért az eretnekek és mások előtt való igehirdetést említi -- talán utalás lehet az eretnek--pogány összefonódásra./

¹ ANGELOV: i.m. 60. -- ANGELOV úgy tudja, hogy a bogumilek nem tagadták a szentháromságot [i.m. 66.]. Ezen feltevésének, úgy véljük tökéletesen ellentmond a koronatanu, Kozma presbiter vallomása, aki így kezdi a bogumilek kiátkozását: "Aki a szent és osztatlan Háromegységben nem hisz, az átkozott legyen!" [HILFEBDING: i.m. 232.]

² Delib. 131.: "Quisquis Christum confitetur, et praedicat Evangelium, veritas lucifer est. Quisquis qui hoc, quod sentit de Patre, hoc ~~est~~ et de Filio et de Spiritu Sancto, eademque armatus fide ubique discurren~~tem~~ constanter sive coram judaeis, sive coram haereticis et ceteris docet, Sol est."

A fentebb elmondottakból következik továbbá, hogy ha Jézus csak látszólag öltött testet, nincs szükség szűz Mária szerepkörére sem. Őt a bogumilek egyszerű anygallá degradálták; nem támadták, csak szerepét szállították le a látszólagosság értékére.¹ Talán éppen ez lehet a magyarázata annak, hogy a katolikus egyházban viszont éppen ebben az időben kezdik Máriát megkülönböztetett módon tisztelni, kultuszát kifejleszteni, s istenanyaságát hangsúlyozni. Gellért is számtalan helyen beszél Máriáról, s legendája is tud arról, mennyire tiszteli Jézus anyját.

Szintén a dualizmusból következik, hogy a szentségeket ördögi jelekként kezelik a heretikusok s mint ilyet, elvetik.² Bár azt hozzá kell tennünk, hogy nem következetesek ebben, ugyanis a bérnálás szentségét teljes egészében átvették, az utolsó kenetet pedig ezzel ötvözve s némiképp leegyszerűsítve szintén ~~alkalmazták~~ alkalmazták tanításaikban.³ A bűnbánat szentségét ugyan nem ismerték el szentségi fokon, de mint a megalázkodás gyakorlatát el sem vetették, jóllehet azt hangsúlyozták, hogy csak isten tanítása szerinti élet, s nem a gyónás és feloldozás ténye tesz a kárhozattól mentessé.⁴

Mivel szerintük a bor és a kenyér is az ördög találmánya, ezért az oltári-szentséget szintén elvetik, amiképp a keresztelest is, sőt káromolják, amint ezt a következőkben látni fogjuk. A keresztséggel kapcsolatosan elég, ha emlékeztetünk

¹ ANGELOV: i.m. 60.; -- Kozma presbíter is csak Mária tisztetének hiányáról nyilatkozik: "Ők a mi urunk Jézus Krisztusnak legszentebb és legtisztább istenanyját nem tisztelik...", illetve: "Aki a szent istenanyához, és örökké szűz Máriához bizalommal nem könyörög, átkozott legyen!" [HILFERDING: i.m. 225., 232--233.]; -- BONACURSUS is erről tudósít: "Mariam matrem Domini nostri credunt natum fuisse... de Christo dicunt, quod non habuit animatum corpus..." [i.m. 778.]

² ANGELOV: i.m. 61.; -- Kozma így átkozódik: "Aki a szent szertartásokat és az összes imádságokat megveti, melyek a keresztényeknek az apostolok és szent atyák által adattak, az átkozott legyen!" [HILFERDING: i.m. 233.]

³ ANGELOV: i.m. 64., 85.

⁴ ANGELOV: i.m. 72., és 83--84.; -- Kozma szerint: "Az eretnek meggyónnak egymásnak és bűnbocsánatot adnak, bár őket az ördög láncai kötik össze. És ezt nemcsak a férfiak, hanem a nők is teszik, ami még elítélésre méltóbb." [ANGELOV: i.m. 83.]

a már idézett gellérti helyre: "Amint említettem, szoktak egyesek a vizek teremtéséről érdeklődni, mivel ezekről nem olvasható külön, hogy teremtvé lettek volna, ezért azt állítják, hogy nem lehettek teremtvé..."¹ Az érdeklődők valószínűleg eretnekek voltak, mivel -- mint már rámuattunk -- a víz teremtése kétes, ezért gyanakvók a vízzel szemben is, s elvetik a vízzel való kereszttelést. Kozma presbiter szerint a gyermekek iránti ellenszenvük is hozzájárult nézetük kialakításához: "Ők elvetik a szent keresztséget, minthogy ők a kereszttelendő gyermekeket utálják."²

A papságot, az egyházat, a templomokat egyáltalán nem tartják szükségesnek, elvetik az egyházi rend szentségét is, és mindazt, ami az egyház velejárója /pl.: tized./³ De erről majd később! A házasság szentségére szintén később térünk ki, bár annyit előrebozsáthatunk, hogy Gellért egyik vesszőparipája éppen a házasságon kívüli szexuális élet, az pedig köztudomásu, hogy a bogumilek nem tartották szükségesnek házasságukat egyházi áldással kötni, másrészt, ha a férj úgy találta, hogy felesége nem eléggé ájtatos, bármikor nyugodtan elküldhette, s új nőt hozhatott a házhoz.

A szentségek elvetésével szorosan összefügg a vallási szertartások elvetése is, vagy átalakításuk, deformálásuk. Ilyesmi miatt gyakran panaszkodik Gellért. "Ó jaj! -- írja -- a lélek dolgai ítélet alá v^etetnek, és semmi sem marad ítélet nélkül. Még maguk a szent szertartások sem ítéltetnek meg helyesen."⁴

¹ Cf.: Delib. 69.

² HILFERDING: i.m. 225.; -- Cf. még: BONACURSUS: i.m. 778.: "Per baptismum aquae Spiritum sanctum nullo modo credunt posse accipi; nec aliquam substantiam visibilem credunt ullo modo in corpus Christi posse converti."

³ Cf.: HILFERDING: i.m. 226.: "És ti ócsároljátok az egyházi szertartásokat -- fakad ki Kozma az eretnekek ellen --, a papokat és minden egyházi méltóságot, minthogy ti az igazhitű keresztényeket vak phariseusoknak nevezitek és ők általatok megugattatnak, miként a lovak a kutyák által."

⁴ Delib. 206--207.: "Proh dolor! interiora sub arbitrio deputatur, nec quid sine iudicio redditur. Coeremoniae etiam ipsae proprium non habent arbitrium."

Hasonló dolgokról tudósít az a bizonyos kritikus helye is a Deliberationnak, amely már többször képezte vita tárgyát történéseink között.

"Ó hányról tudom -- írja Gellért --, hogy az ördög fia, akinek nem szólhatok. Manapság valamennyien megátkozzák nálunk elvakult haragtól ösztönözve nem csak a szent szertartásokat, az egyházat és a papokat¹ hanem magát az isten fiát is, a mi urunkat, Jézus Krisztust."²

Ez az utóbbi utalás nyilvánvalóan a miseáldozat elvetésére céloz, amellyel együtt járt az oltáriszentség elvetése is, ugyanis a bogumilek szerint a mise az ördögöt dicsőítő szertartás. Nézetüket úgy indokolják, hogy a misét Krisztus kinhalálának az emlékeztetése, isten kisebb fiának az ördög általi látszólagos megcsúfolása felidézésére és saját győzelme dicsőítésére találta ki a Sátán.³ /Valószínűleg Krisztus jelképének, a keresztnek kicsúfolására is gondolt Gellért, amikor a fentieket papírra vetette. Ilyesmire is bőséges utalásokat találhatunk a bogumilizmust bemutató forrásokban. Kozma így ír erről: "Urunk keresztjéről is esztelenül nyilatkoznak, minthogy mondják: Miért kell az embernek előtte meghajolnia? Az isten fia a zsidók által keresztre feszítettett, ennél fogva istennek a kereszt nem tetszhetik. E miatt övéiket tanítják, hogy a keresztet vessék meg és előtte ne hajoljanak meg; minthogy mondják: Ha valaki a király fiát egy fával megöli, ezen fa kedves lehet-e a királynak? hogyan tetszhetnék tehát a kereszt istennek?"⁴ Vagy: "Aki az ur szent keresztje előtt meg nem hajol, az átkozott legyen!"⁵ BONACURSUS szerint pedig egyenesen az

¹ HILFERDING: i.m. 233.: "Aki nem hiszi, hogy az egyházközségek az ur és apostolai által alapítottak, az átkozott legyen!" -- írja Kozma.

² Delib. 98.: "O quantos sentio diaboli filios, quibus loqui non patior. Hoc tempore omnes maledixerunt apud nos concitati zelo non solum divinis ritibus et Ecclesiae et Sacerdotibus, quin etiam ipsi Dei filio Jesu Christo, Domini nostro."

³ HILFERDING: i.m. 232.: "Aki az oltári szentséget -- szól Kozma -- nem fogadja el, az átkozott legyen!"

⁴ HILFERDING: i.m. 225--226.

⁵ HILFERDING: i.m. 233.

Apokalipszis isten ellen tajtékzó bestiája jelvényének tartják a keresztet.^{1/}

Megátkozzák az eretnekek azokat is, akik a kenyérről azt akarják állítani, hogy az Krisztus valódi teste, a borra, hogy az ő vére.² Az elmondottakból kitűnt, hogy az eretnekek túlzottan is hangsúlyozták Krisztus istenségét emberi volta rovására, ezért abszurdnak tűnik számunkra Gellért azon utalása, hogy átkozzák az Ur Jézust. Sokkal valószínűbb, hogy szerzőnk is Krisztus testének szentségére és keresztjére céloz. Példának hozható fel erre Heisterbachi Caesar, aki az albigens eretnekekről majdnem hasonlóképp ír: "Elvetik a keresztelést, s káromolják Krisztus testének és vérének szentségét".³

Az eretnekség elveti a szabad akarat tanát is, és az eleve elrendelés álláspontjára helyezkedik. Szerintük az ember saját belátása révén nem képes üdvözülni, rádöbbsenni arra, hogy az égi világosságba visszakiváncosuló lelke van, s míg erről föl nem világosították, addig a világi dolgok, azaz az ördög művei eleve lehetetlenné tették a számára az örök fényességbe való visszajutást. Viszont istennek szuverén joga, hogy kikhez küldi el felvilágosító követeket -- itt tehát ismét determinációval találkozunk. Gellért a gonosz szellemek tárgyalásakor többször is lándzsát tör a szabad akarat tana mellett, egy helyütt pedig utal arra, hogy ennél a kérdésnél könnyen eretnekké válhatik az elmélkedő, ha nem ügyel: "A harmadik szabály⁴ a betűről és a lélekről szól, és így mondhatni: a kegyelemről és a parancsról, amely némely embernek inkább kérdésnek látszik, semmint szabálynak, amelyet a kérdések megoldásánál alkalmazni kell, és akik ennek tudományá-

¹ BONACURSUS: i.m. 778.: "Crucem dicunt characterem esse bestiae, quae in Apocalypsi esse legitur, et abominationem stantem in loco sancto."; -- Cf. még: ANGELOV: i.m. 150-151.

² Kozma így szól erről az orthodox hívőkhöz: "Az oltári szentségre vonatkozólag mondják, hogy az nem isten rendelete szerint tartatik, mert az, ellentétben állítástokkal, nem isten valóságos teste, hanem közönséges kenyér." [HILFERDING: i.m. 226.]

³ Chrest. 241.

⁴ ti. Tichonius vitaszabálya.

tól messzire távolodtak, az eretnekség utvesztőjébe zuhantak."¹

Szándékosan hagytuk a bogumil tanítások bemutatásának végére az egyik legproblematisabbat: a test feltámadásának tagadását. "Manapság -- írja Gellért -- valamennyien megátkozzák nálunk elvakult haragtól őszönözve nem csak a szent szertartásokat, az egyházat és a papokat, hanem magát az isten fiát is, a mi urunkat, Jézus Krisztust... Minden korban hallatlan eretnekség visszakövetelni a holtak lelkeiért keresztény szokás szerint felajánlott engesztelő ajándékokat... Az ördög gonoszsága ugyanis az egyetlen dolgot, amit megtehetett, megtette, tudniillik, amire isten törvényéből az újjonnan megtérőket a legszentebb megvilágosodáshoz megtérőket megtanítottuk, azt elragadta. Valamennyien szinte egybehangzóan tagadják a test feltámadását, amely gonoszságnál soha a világon nem képzelhető el nagyobb gonoszság."²

Azt hisszük nem lesz érdektelen egy, a magyarországi jelenséghez hasonló nyugati példára felhívni a figyelmet: "Az albigensek a manicheizmussal egybehangzóan, két őselemet /principia/ vesznek fel: egy jót és egy rossz istent, vagyis az ördögöt, aki szerintük megteremtett minden testet... Tagadják azt, hogy a testek feltámadnak; nevetnek azokon a jó-téteményeken, amelyeket az élők a holtaknak megadnak; haszontalan dolognak tartják a templomba járást vagy az imádkozást a templomban..."³

¹ Delib. 62.: "Tertia de littera et Spiritu, quae dici potest de gratia et mandato, quae cuidam magis quaestio, quam regula, quae solvendis quaestionibus adhibenda, videtur, a cujus scientia quidam longe redditi in haeresium ceciderunt labyrinthum."

² Cf. feljebb: 53. old. és Delib. 98--99.: "Omnibus inaudita soeculis repetere eleemosynas pro animibus defunctorum Christianorum more expensas... Diaboli autem iniquitas unum, quod potuit, fecit, nimirum quidquid ex lege Dei noviter venientes ad beatissimam illuminationem docuimus, abstulit. Omnes uno pene simul ore carnis negant resurrectionem, quia iniquitate nulla unquam in mundo mayor iniquitas arbitranda."

³ Cf.: Chrest. 241.

✓ haeresis

Azok véleményével szemben, akik azt vélték az idézett helyből kiolvasni, hogy a pogány reakció megélénkülésére történik itt utalás, a következőkkel indokoljuk abbéli véleményünket -- természetesen csak az idézett szövegrészre korlátozva vizsgálatainkat --, hogy itt is, mint Gellért számtalan már említett helyén, eretnekségre céloz: 1./ Gellért egyértelműen eretnekségről beszél /haeresis/; 2./ a katharok tanításában is fellelhető párhuzam; 3./ a test feltámadásának tagadása nem egyértelműen csak az emberi test feltámadására vonatkozik, hanem a dualista alaptételből kifolyólag Jézus testének feltámadására is értendő,¹ tehát ezzel a katolikus egyház legfontosabb dogmáját támadták meg: ezért nevezi Gellért minden korban hallatlan eretnekségnek e herezist; 4./ a test feltámadásának tagadása Gellértnél is szorosan összefügg a "holtak lelkeiért felajánlott engesztelő ajándék" visszakövetelésével. Ez pedig a pogányokra nem vonatkozhat, mivel korabeli pogány sirleleteink arról tanuskodnak, hogy őseink hittek abban, hogy a holtak lelkeit ki kell engesztelni különféle ajándékokkal.² Nem feladatomban, hogy a magyar ősvallás hiedelmeit mélyebben boncolgassam, mivel ezt tőlem illetékesebbek már megtették,³ csak egy, már KARÁCSONYI JÁNOS által is érzékelt szokásra szeretnék felhívni a figyelmet. LÁSZLÓ GYULA írja: "Láttuk már, hogy Radloff azt jegyezte fel a kirgizekről, hogy a lovat /ti. a halott lovát/ --, amelynek levágják farkát és sörényét -- senkinek sem szabad már azután megnyergelni. Ebben kereshetjük magyarázatát annak, hogy a halott hátraslovát az

¹ Cg.: BONACURSUS: i.m. 778.: "Non credunt corpus Christi resurrexisse, nec in coelum assumptum fuisse, neque carnis resurrectionem, nec Christum descendisse in infernum."

² KARÁCSONYI JÁNOS: A meghalt magyar vitézzel eltemetendő lónak megváltása, Ethnographia, 7/1896/., 114--115.

³ Gondolunk itt elsősorban IPOLYI ARNOLD, KANDRA KÁBOS, LÁSZLÓ GYULA, DIÓSZEGI VILMOS, ifj. KODOLÁNYI JÁNOS stb. munkáira.

egyháznak adják. A hátszló ugyanis továbbra is a halott tulajdona, tehát magára vonná bosszuját az, aki megnyergelné. Ezért adják a másvilági istenség földi képviselőinek /tehát a sámánoknak vagy amikor a sámánhitet kiszorította a kereszténység, a keresztény papoknak, illetve kolostoroknak/, akiket nem érhet rontás. Nálunk a ló farkának és üstökének levágása abban a szokásban maradt meg, hogy a temetéskor befonják farkát /rövidre!/ s üstökét meg csomóra kötik."¹ A fentiek tökéletesen ellentmondanak annak a feltevésnek, hogy a pogányok, akik eltemetik a lovat halottjukkal, illetve a sámánnak, majd később az egyháznak adják, mert annyira félnek a halott lelkének illetve szellemének bosszujától, akik a szellemekkel kapcsolatos babonák százait ismerik, félik és cselekszik, azok kéri vissza saját belső indíttatásu ideológiájukra támaszkodva a halott lelkéért felajánlott engesztelő ajándékokat. 5./ az eretnekség tényén az sem változtat, hogy az "ördög" pontosan azokat ragadta el az egyháztól, akik frissen keresztelkedtek. A dualista eretnekség ugyanis könnyen kihasználhatta a sámánhit dualizmusában rejlő lehetőséget, hogy az újonnan megkeresztelteket elvonja az egyház befolyása alól. Ugyanakkor a sámánhit dualizmusának jelentkezését éppen a halotti engesztelő ajándék visszakövetelése zárja ki.

A bogumil tanítások elemzése után rátérünk életmódjuk tárgyalására. A Deliberatióból úgy tűnik, hogy Gellért sokkal fogékonyabb volt tanaik elemzésére, mint hogy hétköznapi viselkedésükben észlelje azt a speciális megnyilatkozást, amely annyira jellemző rájuk más szerzők előadása szerint. Menti ezt az a körülmény is, hogy míg tanaikkal nyugodtan szembefordulhatott a szerző, addig életmódjukat sokkal inkább példaként kellett volna említeni sok álkeresztény sőt hivatására méltatlan egyházi előljáró előtt is. Az egyetlen pont, ahol e téren határozottan szembefordul az eretnekekkel, az a szexuális élet. Elvértve találunk ugyan más utalásokat is, de egy sem olyan világos, egyértelmű, mint például Kozma presbiter színes tablója viselkedésökről.

¹ LÁSZLÓ GYULA: A honfoglaló magyar nép élete, Bp., 1944., 480.

"Az eretnekek külszinre olyanok, mint a juhok: szelidek, alázatosak, hallgatók és sápadtak, mintegy a képmutató bőjtőléstől -- írja Kozma --; haszontalan szót nem ejtenek, hangosan nem nevetnek, nem hivatkoznak, elrejtőznek a szemérmetlen tekintet elől és külszinre mindent úgy csinálnak, hogy nem lehet őket megkülönböztetni az igazhitű keresztényektől, belül azonban farkasok..."¹

A személyes példamutatás mellett ezek az eretnek tanítók bíralták az egyház gőgjét, nagyvonaluságát, papjainak képmutatását, hazugságait, kapzsiságát stb. Ugyanakkor azokat is támadták, akik az ige szerint éltek ugyan, de ezt tüntetőleg kihangsúlyozták; az ilyeneket a szerénységtelenség vádjával illették. Talán ilyesmi ellen védekezik Gellért: "Ha valakinek az élete nem emberi, mint amilyen volt azoknak az élete, akik a szentírásban isten gyermekeinek neveztetnek, ha ezért titkon dicsérettel adózunk istennek, valóban áldást adunk, s egyáltalán nem követünk el hibát, még akkor sem, ha valahol kiprédikáljuk..."²

Természetesen gondolhatunk itt a szentek tiszteletének elvetését célzó eretnek tanítással való szembefordulásra is, de hogy nem csak erről van szó, azt egy másik gellérti hely is bizonyítja: "Ámde emiatt, hogy azt mondanám: isten szolgálja nagyobb a Napnál és az egész világnál, úgy vélem, ha nem teszem elhihetővé, a gyalázkodók egész serege rám rohanhat. Ha viszont mindent, amit tudok, csak futólag is el akarnék erről mondani, előbb fogynának el a napok, semmint a magyarázat sora..."³

¹ Chrest. 167.; -- Cf. még: HILFERDING: i.m. 226--227.

² Delib. 85.: "Si est vita non hominis, immo plus quam hominis, ut extitit vita illorum, qui Dei in denuntiationibus vocantur; si laudes inde latenter Deo exolvimus, benedictiones vero damus, minime offendimus, etiam si uspiam praedicamus."

³ Delib. 161.: "Hoc autem, quia dixi servum Dei sole et universo mundo potiozem, qui nisi fidem, ut arbitror, facerem, totus sycophantarum exercitus adversum me irrueret. Si vero omnia, quae possum, ex talibus vellem percurrere, imprimis dies deficerent, quam explicandi series."

Kitér Gellért arra is, hogy az eretnekek dicsérik istent. Igaz a szövegben isten "ellenségeit" említi eretnekek helyett, de az mindenki számára világos, hogy itt sem beszélhet a pogányságról, mivel a sámánhit isten-fogalma annyira megfoghatatlan, hogy semmiképp sem azonosítható a zsidó--keresztény hitvilág istenével. "Egyébként -- írja --, akik nem ennek megfelelően élnek [ti. a hivatalos katolikus tanításoknak], hanem éppen ellenkezőleg, azoknak is módjukban áll [ti. istent dicsérni], de mivel -- úgy mondják -- a bűnös szájából a dicséret értéktelen, a leghelyesebb nem is nevezni őket dicsőítőnek... De nem fogadhatok el -- mondja az írás -- tulkot a te házadból, vagy bakot a te aklaidból. Ebben a mondásban ugyanis annak elismerése jut nyomatékos kifejezésre, hogy isten nem kíván dicséretet ellenségeitől."¹

Az eretnekek közösségi életéről sem sokat tudunk meg a Deliberatióból. Céloz ugyan számtalan helyen szerzón a "sátán gyülekezetére", de egyrészt sehol sem konkretizálja, mit ért ezen a terminuson, másrészt pedig maga a kifejezés a patrisztikában annyira gyakran használt, s olyan sokféle értelmet magában rejtő toposz, hogy érveink sorában ezen utalások nem képviselhetnek komoly bizonyítékot.

Gellért számos helyen tárgyalja a különféle bűnöket, de a bűnösök felsorolását legtöbbször Péter és Pál apostolok levelei alapján adja. Különösen jellemző szerzőnkre, hogy témájával mennyire rokon, könnyen aktualizálható passzusokat emel ki. Pl.: "A parancs és a törvény nem az igazaknak szól, hanem a gonoszoknak, mint ezt a felmulhatatlan apostoli tekintély megerősíti: az engedetleneknek, a gazoknak és bűnösöknek, a gonoszoknak és romlottaknak, az apagyilkosoknak, anyagyilkosoknak és gyilkosoknak, paráznáknak, homoszexuális férfiaknak, tolvajoknak, hazugoknak, hamisan esküvőknek, és minden másnak,

¹ Delib. 12--13.: "Ceterum qui non circa hoc, sed magis adversum id: valent quidem, sed quia, ut dicitur, non est speciosa laus in ore peccatoris, optimi non laudatores dicendi. Non accipiam -- ait -- de domo tua vitulos, neque de gregibus tuis hircos. In hoc namque dicto vehementer innuitur, quam ab inimicis laudes Deus non expetit."

ami az üdvözítő tanítással ellenkezik, amely a szent isten di-csőségének evangéliuma szerint van."¹

A 2gazok, bűnösök, gonoszok, romlottak stb." nem sokat je-lent a számunkra, de az apa- és anyagyilkosok világosan utalnak egy szokásra. Tudjuk azt, hogy aki az eretnekeknél felvette a consolamentumot, s ennek ellenére vétkezett, arról azt tartot-ták, hogy lelke örökre elkárhozott. Ezért legtöbbször csak a ha-lálos ágyúkon kérték az említett szertartás elvégzését. Ha a-azonban a consolamentum felvétele után a beteg jobban lett, és hozzátartozói joggal félhettek attól, hogy nem tudja büntele-nül leélni hátralevő napjait, tulajdon lelki üdve megmentése ér-dekében "átsegítették" a másvilágra. Ez legtöbbször öregekkel fordult elő. Sokszor azonban a rettegő szülők beteg gyermekükre, esetleg fiatalabb rokonukra is kérték a "kézrátételt", hogy ha netán meghal, lelke ne legyen kénytelen bolyongani a földön, a lélekvádorlás tanainak megfelelően, ahelyett, hogy az örök fé-nyességbe jutna vissza. De ha a gyermek, vagy rokon felgyógyult, és hozzátartozói féltették a szinte elkerülhetetlen bünbeesés-től, akkor őt is megölték. Erre utalhat a gyilkosok szó. A pa-ráznaság itt -- mint másutt is -- nemcsak a házasságtörőkre és a prostitúcióra értendő, hanem minden olyan szexuális kapcsola-tra, amelyet az egyház hivatalosan nem áldott meg. A bogumi-lek azonban elvetették a házasság szentségét,² s csak összeáll-tak, sőt ha a férj nem tartotta elég ájtatosnak a feleségét, elküldhette, s mászt választhatott. A homoszexualitás szintén felmerülhetett a neo-manicheusokkal kapcsolatban, ezek ugyanis a közösülést nem azért tiltották, mert az illetők ezáltal "til-tott élvezetek részesei lettek", hanem mert tanaik szerint a szaporodással meglassítják a Sátán által az égből elragadott és az emberekbe zárt világosság /vagyis a lélek/ visszatéré-sét honába. Egyébként mindenféle szexuális megnyilatkozással

¹ Cf.: 1.Tim. 1,9-11. -- Ez a Pálnak tulajdonított levél va-lószínűleg a 2--3. század folyamán íródott, s tartalmát te-kintve a manicheizmus elleni harc egyik legkorábbi dokumen-tuma.

² Kozma szerint: "Aki a tiszta házasságot gyalázza és a gazda-gokat, akik lakodalmi ruhát viselnek azidja, az átkozott le-gyen." [HILFERDING: i.m. 233.]

szemben közönyösek voltak, ha nem járt gyermekáldással.¹ Így elképzelhető, hogy a homoszexualitás is előfordult, csakugy mint az állattal való közösülés, azoknál a vakbuzgóknál, akik hittek bár, de nem tudtak ellenállni szexuális vágyaiknak. A hazugok és hamisan esküvők szintén vonatkozhat a bogumilekre is, ugyanis tanításuk szerint a háboru, a fogadalom, eskü stb. az ördög műve, ezért tilos esküt tenni, de az sem bűn, ha kényszer hatása alatt hamisan esküsznek, hiszen az eskünek nincs kötelező értéke.²

Köztudomásu a bogumilekről, hogy bizonyos apokrif iratokat terjesztettek,³ amelyek közül egyik legismertebb Henoch próféta könyve, a másik Ezsdra IV. könyve. Ez utóbbit egy bizonyos Uriel arkangyal nyilatkoztatta ki a prófétának. Ez az Uriel nem szerepel a Vulgátában, Gellért azonban, Sevillei Izidorból véve nevének etimológiai magyarázatát, megemlíti, és egy igen érdekes kommentárt fűz hozzá: "A gonosz szellemek neve teljességgel ismeretlen, amiképp a jóké is, kivéven az isten által kinyilatkoztatott háromat, tudniillik Mihályt, Gábritelt és Rafaelt. A görögök is ezeket ismerik, és még egyet, ti. Urielt, kinek neve 'isten tüze', s akit állítólag kiváltképp az eretnekek hívnak segítségül."⁴ Gellértnek ez a megjegyzése egyértelmű: a Balkánon elterjedt bogumilizmusra utal.

¹ Ezt bizonyítják Kozma presbiter szavai is: "Ők elvetik a szent keresztséget, minthogy ők a keresztelendő gyermekeket utálják. És ha ők esetleg kis gyereket látnak, úgy undorodnak tőlök, mint a dögötől, elfordulnak azoktól és köpnek... bálványgyerekeknek nevezik őket és az ördög teremtményének tartják..." [HILFERDING: i.m. 225.]

² Éppen ezért, ha üldözésnek voltak kitéve, nemegyszer saját hitüket is esküvel tagadták meg. "Ha valaki megkérdezi őket -- írja Kozma --, hogy így beszélnek-e és cselekszenek-e, ők tagadják és megesküsznek: mi nem vagyunk olyanok, mint amilyeneknek bennünket tartanak." [ANGELOV: i.m. 102.]

³ Cf.: ANGELOV: i.m. 175--176., 185--190.

⁴ Delib. 233.: "Nomine malignorum spirituum funditus ignorantur, quaemadmodum et bonorum excepto trium fortium divinitus inspiratis Michael, nimirum et Gabriel et Rafael. Greci autem haec et unum, utique Uriel, qui ignis Dei dicitur, quem specialius haeretici invocare dicuntur.";-- IVÁNKA: Szent Gellért Deliberatio-ja, 498--500.

Magyarázatra vár természetesen, hogy miért emleget Gellért állandóan görögöket, holott köztudomásu, hogy a bogumilizmus őshazája Bulária. Ennek az lehet szerintünk a legkézenfekvőbb magyarázata, hogy amikor Gellért kapcsolatba került az eretnekséggel Bulgária már elvileg nem létezett, a bizánci görög császárság beolvasztotta önmagába. Gellért tehát csak úgy ismerte a bolgárokat, mint görög alattvalókat. /Ez is arra utal, hogy Gellért aligha tartózkodhatott 1016--1018 előtt Magyarországon, másrészt viaszont Ajtony leverésekor, a marosvári püspökség megalapítása idején már régen nem létezett az önálló Bulgária./

A bogumilekről tudjuk ezenkívül, hogy szemben álltak a világi hatalommal is.¹ Ez azonban nem egyértelmű jelenség. Tudjuk, hogy Bulgáriában, Boszniában az idegen fennhatóság elleni küzdelmek idején az eretnekek jól megfértek saját uralkodó osztályukkal, sőt ezek körében is nagy népszerűsége tett szert tanításuk. A következőkben a magyar viszonyokra tett befolyásukat is elemezni fogjuk.

¹ Kozma presbiter írja: "Még más szavakat is hoznak fel, amelyekkel ők az egyszerű embereket fogják, minthogy mondják: Nem kell földi dolgokkal foglalkozni, mert az ur mondja: 'Ne gondoskodjatok, hogy mit egyetek vagy igyatok, vagy mivel ruházkodtok, mert mindezekről a pogányok is szorgoskodnak.' Evégből olyanok is vannak közöttük, akik dologtalanul ide s tova járnak és semmi módon sem akarnak dolgozni, hanem házról-házra mennek és az általuk tévutra vezetett emberek vagyonát felemésztik... Ők tanítják, hogy az emberek nem tartoznak uraiknak engedelmesskedni, a gazdagokat szidják, gyűlölik a szülőket, gyalázzák az öregeket, ócsárolják a bojárokat, szörnyűségnek tartják az isten előtt dolgozni a csárok számára, és minden szolgának mondják, hogy urának ne szolgáljon." [HILFERDING: i. m. 227--228.]

II.

A MAGYARSÁG ERÉTNEK KAPCSOLATAI

A 11. SZÁZAD DEREKÁIG

1. Nostra Pannonia

Miután sikerült a Gellért által emlegetett eretnekséget meghatározni, elengedhetetlenül szükséges annak pontos definiálása, hogy az említett herezis földrajzilag hol található a 11. század elején. A kérdéssel foglalkozó tudósok egy része itáliai /jellegét tekintve kathar/ jelenségnek véli, mint pl. DÖLLINGER,¹ vagy az ő nyomán ARNO BORST.² Hasonlóképp vélekedik a neves magyar kutató, KULCSÁR ZSUZSANNA is, azzal a megszorítással, hogy szerinte az itáliai herezis jellegének meghatározásához a rendelkezésre álló adatok nem elégségesek,³ arra pedig egyáltalán nincs egyetlen konkrét adatunk sem, hogy "Magyarország területén valaha is katharok vagy bogumilek éltek volna."⁴ ILARINO DA MILANO még az eretnek jellegét is tagadja ezen mozgalomnak.⁵ Egyedül PIERRE DAVID fogadja el, de csak nagyon kételkedve, hogy Gellért magyarországi eretnekségre utal, ezt is csak azért, mert alkalmas magyarázatnak tartja a krakkói püspökségben elburjázott eretnekség indoklására.⁶ Hazánkban csak IVÁNKA ENDRE mutatta ki a Deliberatio néhány helyéről, hogy azok eretnekségre utalnak,⁷ s az ő nyomain haladva RÓNAY GYÖRGY vallotta -- legjobb tudomásunk szerint -- először az említett herezist magyarországi jelenségnek.⁸

¹ DÖLLINGER: i.m. 61--62.

² BORST: i.m. 78--79.

³ KULCSÁR ZSUZSANNA: i.m. 40.

⁴ KULCSÁR ZSUZSANNA: i.m. 197.

⁵ ILARINO DA MILANO: i.m. 50--51.

⁷ IVÁNKA ENDRE: Szent Gellért Deliberatio-ja, 498--500.

⁶ DAVID: i.m. 85--86.

⁸ RÓNAY GYÖRGY: i.m.

Pedig, mint dolgozatunk elején a problémafelvetésben bemutatottuk, több írott forrásunk is említést tesz hazánkban eretnekségről, s erről tanuskodnak a maguk módján egyes tárgyi emlékeink is. De nézzük, mit mond erről Gellért maga! Két ízben említi művében Magyarországot. Egyik esetben Pál apostol egy idézetét magyarázza /1. Cor. 5,9-11./, s hozzáfűzi: "Jaj nekünk, akik az ilyenek¹ uralma ellen fellépni nem rettenünk vissza. A mi Pannoniánk senkit sem szokott oly kedvesnek tartani, mint az ilyeneket. Itt ugyanis azt, aki ezektől különbözően beszél, különbség nélkül mindenki üldözi. Boldog és szerencsés, aki e tekintetben nem tisztel senkit, csak az igazságot, amely nem fél a világ ellenségeskedésétől."²

Másik helyén hasonlóképp magyarországi problémát vet fel: "Hogy hamis próféták... vannak-e a földön, arról nem sokat, hanem igen-igen sokat és rut dolgokat azok tudnának mesélni, akik miután alig hallgatták a zsoltárokat az iskolában, püspöki széket ragadtak maguk alá. A többiről meséljen Germania, de Pannonia se hallgasson. Az ilyen föld szüli az eltávolodást a fénytől és a ragyogástól, mert az ég szférája nem fényeskedik neki."³

Egyértelműen kitűnik tehát mindkét idézetből, hogy a szerző hazai, magyar állapotokról beszél, s ez teljességgel kizárja annak lehetőségét, hogy művét Velencében írta volna.⁴

¹ Ti.: cédáktól, kapzsiktól, bálványimádóktól, káromlóktól, részegesektől, harácsolóktól -- Cf.: 1. Cor. 5,10--11.

² Delib. 73.: "Vae autem nobis, qui contra istiusmodi imperium incitare non formidamus. Nullos tam caros nostra Pannonia consuevit habere, ut tales. In illa vero, qui istiusmodi differt faborare, non differtur ab omnibus insectari. Beatus autem, et felix, qui in hac parte neminem honorat, nisi veritatem, quae nullam inimicitiam mundi timet."

³ Delib. 126.: "Si Prophetiae falsi... sunt in terra, non plura, quamquam soepissime plura, et immunda illi narrare possunt, qui vix psalmis auditis in schola Cathedras arripuerunt Episcopales. De cetero Germania narret, et Pannonia non sileat. Talis terra divortium generat inter lucem, et splendorem, cum sphaera Coeli non lucet."

⁴ PIERRE DAVID írja: "Ne felejtjük el, hogy Gellért a velencei szent György kolostor apátja volt, mikor István kéré-

Ugyanakkor kétszer is történik utalás püspöki pozíciójára a műben, amelyet nem szerezhett meg a lagunák városában: egyrészt a címben találkozunk püspöki mivoltának említésével,¹ másrészt a szövegben is megemlíti, hogy amikor művét írja, már püspök: "Már a szólástól is eltiltanak bennünket, noha püspök a nevünk" -- panaszkodik.² Utal Gellért arra is, hogy műve írása közben térítőtevékenységet is kifejt, s ezt sem tehette meg Velencében: "Valahányszor a pogányokat tanítom és azokat, akik nem ismerik Krisztust, és ők Krisztus befogadására térnek meghallván az ígét, az érvelésből, ígéből és hitből Krisztust vetem nekik, és Krisztus előttem jár a vetésben."³

Ezzel szemben amit Gellért külföldi vonatkozásban tud, az saját bevallása szerint is közvetett ismeret. Itáliáról ezt írja: "Itália nem szokott eretnekeket táplálni, de most bizonyos részein -- úgy hírlik -- megszorodott az eretnekségek melegágya."⁴ Itáliával együtt említi Galliát⁵ is, tehát feltételezhetjük, hogy szintén hallomásból ismeri a francia állapotokat. Ugyanígy csak hírből ismeri szerzőnk a görögök dolgait is, mert az arkangyalok, Mihály, Gábiel és Ráfael bemutatása után meg-

~~A~~ sére Magyarországra jött. Tegyük hozzá, hogy a *Deliberatio* Magyarországon kapta meg végső formáját, amely egyébként szemben nem tűnt véglegesen befejezettnak; nagyon valószínű, hogy még Velencében fogott hozzá és állította össze." [Cf.: i.m. 87.]

¹ Delib. 1.: *Deliberatio Gerardi Moresanae Ecclesiae Episcopi..*

² Delib. 99.: "Prohibemur jam loqui, et Episcopi nominamur..."

³ Delib. 212.: "Quando doceo gentiles, et Christum nescientes, et ipsi veniunt ad divinam perceptionem audito verbo ex ratione, verbo et fide germino illis Christum, Christo praecedente in germine."

⁴ Delib. 99.: "Italia non consuevit haereses nutrire, ad praesens in quibusdam partibus haeresium fomentis abundare auditur."

⁵ Delib. 99.: "Gallia vero felix, quae his munda perhibetur."

jegyzi: "A görögök is ezeket ismerik, és még egyet: Urielt..., akit állítólag kiváltképp az eretnekek hívnak segítségül."¹

Ezek után -- úgy véljük -- semmi akadályja sem lehet annak, hogy a Gellért művében előforduló kortörténeti utalásokat Magyarországra vonatkoztassuk.

¹ Delib. 233.: "Greci autem haec, et unum utique Uriel..., quem specialius haeretici invocare dicuntur."

2. Manicheus hatások az államalapítás koráig

Gellért püspök művéről hosszú ideig úgy vélekedtek, hogy egy, a "nyugati kulturkörből" hazánkba szakadt aszkétának, tudós teológusnak a hazai, barbár viszonyoktól független, vagy csak alig befolyásolt, befelé forduló és sokszor zavaros fejtegetéseit, elmélkedéseit tartalmazza. Véleményünk szerint a Deliberatio antibogumil vitairat,¹ amelyben számtalan kortörténeti utalást találunk; ez konkrétan igazolja a téma felvetésének aktualitását, rávilágít a mű létrejöttének szükség-szerűségére. Ámde nem végeznénk teljes értékű munkát -- úgy érezzük --, ha csak Gellért korára nézve elemeznénk az elmondottakat, s nem kísérelnénk meg az esetleges előzmények legalább vázlatos feltárását is, annak kiderítését, hogy a manicheus jellegű eretnekség mikor került kapcsolatba a magyarsággal, s milyen hatást gyakorolt rá. A szálak messzire vezetnek.

A bizánci krónikások említik az 527--528. év eseményeit tárgyalva Gordász hun király megtérését.² "Ebben az időben -- írják -- a hunok Boszporosz közelében lakó királya, név szerint Gordász is az említett császárhoz folyamodott. Eljött Konstantinápolyba, keresztény lett, és megtért. Maga a császár lett a keresztapja, és sok ajándékot adva neki elbocsátotta őt hazájába a bizánci érdekek és a Boszporosz védelme céljából... A hunok eme kereszténnyé lett királya pedig elmenvén a hazai földre, Boszporosz közelében rátalált testvérbátyjára, és elmesélte neki a császár barátságát és békés-zűségét, és hogy keresztény lett. Hun segítőcsapatokkal ott-hagyván őt, eltávozott. Ezek a hunok pedig bálványokat tiszteltek, és vévén ezeket beolvasztották, mert ezüstből és elektronból valók voltak, és besserélték ezeket Boszporoszban, bizánci pénzt kapva értük. Az említett hunok papjai

¹ Cf. még: SZEGFÜ LÁSZLÓ: Eretnekség és tirannizmus, Irodalomtörténeti Közlemények, 72/1968/., 501--515.

² Joannész Malalas, Theophanész és Georgiász Kedrénosz krónikái említik. Cf.: MORAVCSIK GYULA: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység, /Emlékkönyv szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján -- a továbbiak-

feldühödven, testvérével összejátszva elmenvén legyilkolták a királyt, helyébe tették testvérét, Mugelt [Muageriszt], és félvén a bizánciaktól, nehogy kiköveteljék őt a bizánciak, Boszporoszbba jöttek tüstént, és leölték a város védőit, Dalmatiosz tribunust és a katonákat."¹

Gordász megtérésének történetét elemezve MORAVCSIK érdekes megállapításra jutott. Véleménye szerint a kereszténnyé lett Gordász pogányellenes fellépését megbosszuló testvér, Muagerisz nevében tulajdonképp a magyarok első név szerinti említése rejlik:² "A Muagerisz népnévből lett személynév. Hogy a forrásunkban szereplő 'hun' népnév milyen tényleges nép- illetve törzsnév helyett áll, ez a kérdés számunkra ezuttal mellékes. Bizonyos, hogy a magyarság a VI. század elején a Meotisz és Kubán vidékén tanyázott, s hogy a forrásokban említett 'hun' király neve azonos a magyar népnévvel. Forrásunkban tehát két olyan fejedelemről van szó, aki a magyarságon vagy a magyarsággal kapcsolatos, a magyarság vezetése alatt álló törzs--szövetségben uralkodott. Gordász fejedelem konstantinápolyi megtéréséből tehát az következik, hogy népe, vagyis a magyarság, illetve annak egy része a VI. században ki volt téve a bizánci térítő papok hatásának, ha ez nem is járt tartósabb eredménnyel."³ A 8. században megalakuló Tama-tarchai püspökség térítőtevékenysége -- szerinte -- elsősorban a magyarok megtérítését célozta /illetve az onogurok egy olyan csoportját, amelybe minden valószínűség szerint a magyarság is beletartozott/. A Don és Kubán vidékén tanyázó magyarságot mind a Kaukázus, mind a Meotisz felől keresztény népek és keresztény püspökségek vették körül. Ez arról tanuskodik, hogy népünk már ekkor kapcsolatba került a keresz-

ban SZIE -- 1., Bp. 1938./, 190.

¹ Uo.: 192--194.

² Cf.: MORAVCSIK GYULA: Muageris király, Magyar Nyelv, 1927., 258--272.

³ MORAVCSIK: A honfoglalás előtti magyarság..., 194--195.

ténységgel. Emellett a kazár birodalomba tartozó magyarság számtalan más eszmeáramlatnak is ki volt téve. Számolnunk kell ősvallásunk maradványaival, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül a pogány kazár köznép vallási felfogásának hatását sem, amely nem sokban különbözhetett a pogány besenyőktől. Ugyanakkor a szláv pogányság is kapcsolatot tartott őseinkkel, de óhatatlanul találkozniok kellett az erre kalandozó s lábukat több--kevesebb sikerrel megvető vikingek sajátos hitvilágával is. Mint közismert, zsidó kereskedők komoly sikereket értek el a kazár előkelők megnyerése terén, s térítőtevékenységük valószínűleg a magyarok felé is éreztette hatását. Komoly pozíciókhoz jutottak a mohamedánok is már ekkoriban az említett területen. Valamennyi közül azonban legfontosabb számunkra az a térítő tevékenység, amelyet a manicheusok végeztek, s amelyek eredményeképpen a 6. század végén már sikerült hitükre téríteni a nagy Ujgur-török birodalom fejét, Biku kánt is, aki egyszersmind államvallássá tette területén a manicheizmust.¹ A térítés utja valószínűleg a sztyeppéken vezetett,² s nem a Pamir ormain s a Takla--Makán sivatagon át. Legalábbis erre engednek következtetni azok a nyilvánvalóan manicheus elméletekből táplálkozó kozmológiai hagyományok, amelyeket éppugy fellelhetünk a bolgár néphitben,³ mint az ukrán mondákban, vogul keletkezéstörténetekben, cseremisiz és erza-mordvin elbeszélésekben, osztják, török vagy magyar hagyományban, vagy a cigány népköltészetben.⁴ Ha ennek a hatásnak a következtében őseink nem is váltak manicheussá, mégis számolnunk kell azzal,

¹ FEHÉR M. JENŐ: i.m. 134.

² MORAVCSIK: A honfoglalás előtti magyarság..., 183.

³ A bolgárok esetében természetesen a bogumilizmus is számításba jön, mint a nép hiedelemvilágát erősen befolyásoló tényező.

⁴ Cf.: STRAUZS ADOLF: Bolgár néphit, Bp. 1897. 4--19.; -- A magyar hagyományt lásd: KALMÁNY LAJOS: Világunk alakulásai nyelvahagyományainkban, Szeged, 1893.

hogy az ősvallás erősen dualista vonásait manicheus prédikátorok tanai nyomán kapta. Mani követőinek tevékenysége tehát már a sztyeppéken rányomta bélyegét népünk hitvilágára.¹ FEHÉR M. JENŐ úgy véli, hogy a Photius patriárka által 895 körül említett manicheus vallású törökök valójában magyarok.² Ha elfogadjuk FEHÉR hipotézisét, akkor számolnunk kell azszal, hogy őseink hiedelemvilágába olyan erős manicheus hatás tört be, hogy a görög püspök a "kievi vár török népét és vezéreit" egyértelműen manicheusnak vélte. A kazárok térítésére kiküldött szent Cirill utban a kazár fejedelemhez magyarok támadták meg "farkasok módjára üvöltve", ámde a szentnek sikerült imáival megfélekeznie őket,³ manicheus voltukról azonban nem tud. A Bizáncba látogató Methodius, "Pannonia érseke" az Al-Dunánál magyarokkal találkozott össze, akik igen szívesen fogadták, s a vezérhez vitték; ez elbeszélgetett vele, majd útjára bocsátotta őt.⁴ Methodiusz sem tesz említést arról, hogy a magyarok eretnek tanításokat követnének, sőt a vezér Methodiuszhoz intézett bucsuszavai -- ti. "Emlékezzél meg mindig rólam, tisztelendő atya, szent imáidban!"⁵ -- éppen az ellenkezőjéről tanuskodnak.

-
- ¹ Ezeket a mondákat a finn-ugor hagyományból nem merithettük, mivel a finnek nem ismerik egyiket sem, viszont a török népek szinte valamennyien tudnak róluk. Nem lehet az ősvallás mondáihoz sorolnunk egyiket sem, már csak azért sem, mivel a nevek többnyire vagy a bibliából meritettek, vagy ezek többé-kevésbé torzított változatai.
- ² FEHÉR M. JENŐ: i.m. 138.; -- A "manicheizmus" a 11. században is létezik e területen. Az orosz krónika az 1071-es évnél emlékezik meg egy határozottan "dualista ideológiára" támaszkodó eretnek-felkelésről. /Cf.: Poveszti Vremennih Let, [ed. D.S. LINACSOV], Moszkva, 1950., 120./
- ³ GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS: Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi 800 usque ad annum 1301., 1937/1938., Bp. -- a továbbiakban GOMBOS: Catalogus --, 2330.
- ⁴ GOMBOS: Catalogus, 2331.
- ⁵ Uo.: "Memento mei, venerande pater, in sacris precibus tuis semper."

A Kárpát medence népei előtt sem volt ismeretlen a keresztény vallás,¹ de ha eretnekségről beszélhetünk, akkor sokkal inkább az arianizmust kell megemlítenünk, mint a manicheizmust. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül azt a nagyon is fontos tényt, hogy Cirill és Method a szláv liturgia bevezetésével, a szentírás szláv nyelvre történő átültetésével megteremtette a népi eretnekség potenciális lehetőségét, amely alig egy évszázad elteltével hatásos ellenállást fejt ki az egyházzal szemben. Method halála után az örökebe lépő Wiching sváb érsek minden lehető eszközt megragadott a szláv liturgia üldözésére, úgyhogy Method hívei elmenekültek Morvaországból a Balkánra, s így nem véletlen, hogy éppen ez a terület lett a 10. század folyamán a népi eretnekség tűzfészke.

Őseink a honfoglalás előtt is hadakoztak a Balkánon a bolgárok ellen, de még a 902-ben erre intézett támadásuk idején² sem találkozhattak bogumilekkel, mivel ez a tanítás csak Petr cár idejében /927--969./ hódított tért.³ A magyarok egyházellenes fellépése -- a kalandozások során -- szintén nem valamiféle eretnek gondolattól vezettetve történt. A szent-

¹ Cf.: HUMMER NÁNDOR: A kereszténység nyomai Magyarországon mai területén a honfoglalás előtt, Katholikus Szemle, 8/1894/., 347--376, 509--545.; -- illetve: A szláv kereszténység hazánk mai területén a honfoglalás előtt, Katholikus Szemle, 9/1895/., 537--596, 726--803.; -- ALFOLDI ANDRÁS: A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában, SZIE I., 149--170.; -- VACZY PETER: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában, SZIE I., 213--265.; -- Számos használható adatot tartalmaz: FÉLEGYHÁZI JÓZSEF: Az egyház a korai középkorban, Bp. 1967.

² Nesztor krónika 6410. év. /Cf.: GYÖRFFY GYÖRGY: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról, Bp., 1958., 88./ -- Itt jegezzük meg, hogy őseink vallási életével kapcsolatosan egészen furcsa adatokkal is találkozunk: állítólag a Prága melletti Lodenicában eltemetett szent Iván herceg /+ 910 körül/ magyar származású lett volna /Cf. DOBNER, GELASIUS: Monumenta historica Boemiae, II. tom., Pragae, 1768., 61-68./ csak legendájának egy kései cirill--betűs változata tartja a horvát Gosztumil király fiának /Cf.: MARGALITS EDE: Kalic Vjekoslav: Budimir horvát király és Iván királyfi, [ism.], Századok, 42/1908/., 92./

³ Chreŕt. 169.

galleni kaland alkalmával részletes betekintést nyerhetünk őseink egyházellenes tevékenységébe. Mindenek előtt világossá válik, hogy zsákmányolási céllal dulták fel a kolostort, hiszen még az aranynak vélt szélkakast is le akarták feszíteni. Igaz az egyik vitéz megszenstségtelenítette a templomot azzal is, hogy a toronyból kihajolva "üritette hasát",¹ de ha itt szándékos templom=gyalázásról lenne szó, akkor szerintünk legalábbis a templomban, de méginkább a szentélyben kellett volna e tettet elkövetnie. Nem bántják a magyarok a félkegyelmű Heribald barátot sem, sőt van táborukban egy másik klerikus is, akit tolmácsként tartottak; az egyik, sebesülten fogságba esett magyar pedig hamarosan megkeresztelkedett.² Szent Wicbertus legendája olyan esetről is tud, amikor nem elfogott magyarok térnek meg, hanem a kalandozók táborába vetődött szentéletű férfit térítő tevékenysége jár több--kevesebb sikerrel.³ Hasonló esetet jegyez fel a szentgalleni Necrologium egy bizonyos Pruwartus [?] nevű püspökről, aki állítólag igen sok magyart térített meg "királyukkal" együtt.⁴

Kalandozó seregeink 927-ben a Balkánra is betörnek, de részletes tudósítás erről a hadjáratról nem maradt fenn.⁵ 934-ben ismét délkelet felé kalandoznak feldulva egész Trákiát; végül a bizánci császárral, Romanosz Lakapénosz-szal békét kötöttek.⁶ Hasonló véget ért a 943-as vállalkozás is.⁷

¹ GOMBOS: Catalogus, 449.

² GOMBOS: Catalogus, 450.

³ GOMBOS: Catalogus, 2626.

⁴ GOMBOS: Catalogus, 1465.

⁵ SZABÓ KÁROLY: A magyar vezérek kora. Árpádtól szent Istvánig, Pest, 1869., 193--194.

⁶ Nesztor krónika, 6442. év. /GYÓRFFY: A magyarok elődeiről... 88./

⁷ Uo.

Könnyen lehetséges, hogy az ekkor behozott foglyok között akadtak paulikiánus vagy bogumil eretnekek. A bizánci diplomácia hamarosan lépéseket tett a magyarok megnyerése és szövetségessé tétele érdekében. A császár az udvarba érkező magyar vezéreket patriciusi rangra emelve gazdagon megajándékozta, s vendégbarátaivá fogadja őket. E szertartások egyik aprócska, de igen lényeges részmozzanata, hogy e vezéreket megkeresztelik. /Mint láttuk, ezt már a hunokkal is megtették! / Az egyik, általunk is ismert vezér Bulcsu volt, aki Konstantinápolyban hajtott a keresztviz alá a fejét, habár a krónikás szerint később ismét felvette pogány szokásait, és tovább harcolt a bizánciak ellen.¹ Konsztantinosz Porphürogennétosz magyarokról írott tudósítása nemcsak Bulcsu bizánci utját hitelesíti, hanem arról is értesít, hogy a fejedelmi törzs egyik tagja, Termacsu a császár vendégbarátja. Azt pedig már láttuk, hogy a vendégbarátság némi kötelezettséggel járt, tehát ha a feltétlen bizonyosság erejével nem is állíthatjuk, könnyen elképzelhetőnek tartjuk, hogy Termacsu is megkeresztelkedett. Ez márcsak azért is feltételezhető, mivel Bulcsuról más forrásból tudjuk, hogy kereszténnyé lett, s róla mégsem említi Konsztantinosz, hogy vendégbarátja, amit viszont elmond Termacsuról.² Nem sokkal Bulcsu bizánci útja után Gyula akadt a bizánci diplomácia horgára. Ugyanazon kitüntetésben részesült, mint Bulcsu, s maga is megkeresztelkedett. Gyula tette azonban nemcsak látszat cselekmény, ugyanis magával hozta szállásterületére a kegyes NXE Hierotheoszt, akit Theophülaktosz pátriárka Turkia püspökévé szentelt. A tudósítás szerint Gyula hű maradt hitéhez, s még a fogságba jutott keresztényeket is kiváltotta.³ Ezt már a keleti egyház igen komoly eredményének kell elkönyvelnünk. Ismervén a térítő munkamódszerét /amelyet legszembeötlőbben

¹ GOMBOS: Catalogus, 1011.

² MORAVCSIK GYULA: Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása, Bp., 1950., 179.

³ GOMBOS: Catalogus, 1011.

a domonkosok jóval későbbi kun-missziója időszakában figyelhetünk meg/, el kell fogadnunk azon hipotézist, hogy a vezéri udvar megtérése minden lehetőséget megteremtett a szerzetesek és papok további tevékenységéhez. A Gyuláról elmondottak nagyon valószínűvé teszik, hogy utódai sem estek vissza a pogányságba. 958-ban és 961-ben ismét értesülünk a Balkánon kalandozó magyarokról, akiknek a bolgárokkal kötött szövetség biztosította a szabad felvonulási terepet a bizánci birodalom ellen; 966-tól ezek a támadások mind gyakoribbak lesznek egészen az Arkadiopolisz falai alatt elszenvedett döntő ütközetig /970./. ¹ Ebben az időszakban -- habár a történelmi források hallgatnak erről -- bőségesen volt a magyar kalandozó hadaknak lehetőségük a bogumilek és paulikiánusok tanai megismerésére. A behurcolt foglyok révén ugyancsak érhettek hiedelemvilágunkat ismét dualista befolyások, leginkább az ország déli végein. Természetesen ez a hatás nem lehetett erős. Az országban ekkor semmi sem befolyásolta a "szabad vallásgyakorlatot". Szépen példázza ezt szent Wolfgang térítő tevékenysége, ² akiről ugyan úgy hirlik nem tudott komoly eredményt elérni, de ez kétségtelenül Piligrim törekvéseivel való összeütközésének eredménye volt. A 10. századi magyarországi térítés egyik kétségtelenül legérdekesebb figurája Piligrim passauai püspök, aki a pannoniai térítést -- vagy annak lehetőségét -- a saját céljai érdekében kívánta felhasználni. Oklevélhamisítástól s a pápa félrevezetésétől sem riadt vissza, hogy a metropolitának kijáró jogokat megszerezze magának. Nagyon valószínű, hogy a fejedelmi család megtérése és Wolfgang kisdéd térítő csoportjának eredményei ösztönözték arra Piligrimet, hogy a pannoniai részeket könnyen téríthető, egyházi szervezetébe vonható területnek vélje. Hogy Wolfgangot innen eltávolítsa, a regensburgi püspöki székbe emeltette. Annak ismerete, hogy Piligrim milyen igyekezettel próbálta elvonni a magyarországi tevékenységtől Wolfgangot, gondolkodásra késztet. Kétségtelen

¹ SZABÓ KÁROLY: A magyar vezérek kora, 318--332.

² GOMBOS: Catalogus, 2627.

hogy a magyarországi térítés eredményét illetően Piligrim meghamisítja a valóságot. Kérdés tehát, hogy a saját tevékenységét, vagy a térítés eredményeit tulozza-e el. Véleményünk szerint a magyarság -- mint ez Piligrim leveléből is kiderül -- nem akadályozta meg a térítőket munkájukban, hanem bizonyos vallási közönnyel szemlélte azt. Elképzelhető tehát, hogy a térítés eredményeit nem tulozta el, csak egyszerűen arra törekedett, hogy kisajátítsa azt, amit mások értek el, illetve ezeket a térítőket a saját embereiként, általa kiküldött papokként mutassa be, akik az ő megbízását teljesítik. A saját diplomáciai szerepét kívánta kihangsúlyozni azzal is, hogy a keresztény foglyok Magyarországon immár szabadon merik gyakorolni vallásukat.¹ Meggyőződésünk, hogy ha a térítés komoly akadályokba ütközött volna, aligha igényelte volna azt ilyen hatalmas erőbevetéssel magának Piligrim. A 974 körüli időszakban tehát a kereszténység a magyarok között már valamelyes tért hódított, nem találkozunk a térítőket ért pogány, még kevésbé eretnek támadásokkal. Aligha képzelhető, hogy olyan fondorlatos férfit, mint Piligrim, hamis törekvését nemcsak hamis oklevelekkel, hanem hamis tények leírásával támassza alá, hiszen ez utóbbi könnyen ellenőrizhető, s így lelepleződhet. Sokkal hihetőbb: a magyarországi térítés tényei villanyozták fel őt arra, hogy hamis követelésekkel álljon elő. Piligrim adatait különösen érdekessé és elfogadhatóvá teszi az az észrevétele, hogy nemcsak külfországból kimondottan térítési céllal érkező papok és szerzetesek lépnek fel a hit terjesztése és ápolása érdekében, hanem elsősorban a foglyként behurcolt keresztények, "akiket a világ minden részéből hoztak ide". Lehetséges, hogy ezek első ijedtségükben nem merték nyíltan gyakorolni hitüket, de amikor látták a magyarok vallási közönnyét -- amelynek híre Piligrim Hűlelhez is eljutott --, felbátorodtak, s tényleg, bizonyos háttárok között gyakorolni kezdték vallásukat, megkereszteltették gyermekeiket, istentiszteletre gyűltek össze, helyelközzel templomokat emeltek, illetve helyreállították a ré-

¹ FEJÉR, GEORGIUS: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I., Buda, 1829., 261.

giség miatt omladozókat. ez persze azt is feltételezi, hogy a honfoglalók nem teremtettek "légüres teret" az országban kiirtva az őslakosságot. Érdekes, hogy ugyanakkor az eretnekség problémája is felmerül, de nem mint az egyházat támadó népi tömegek ideológiája, hanem mint egyes, Piligrim által meg nem nevezett egyházi előljárók hamis tanítása: "Minthogy pedig tartani kell -- írja -- az eretnekek különféle felforgató szektáitól, hiszen gyakran megesik, hogy tetten érik őket, amint másokat, akiknek pásztorai, saját tévelygéseikkel megrontanak, holott az orthodox igazság megismertetésével kellene őket megvilágosítaniuk, hogy engem ezzel az ártalmas gyanuval senki ne illethesse, a katolikus hit ünnepélyes hitvallását, amelyet magaménak vallok és hirdetek, hasznosnak vélem apostoli--szentséged színe előtt elmondani."¹ Piligrim tehát nem a megtérítésre várók, hanem a térítők között vél eretnekeket felfedezni. Hogy az országban sem pogány, sem eretnek támadás nem zavarta meg a térítő tevékenységet, azt szent Adalbert és társainak esete bizonyítja; a prágai püspök ugyanis, amikor a csehek családja ellen szőtt cselszövései miatt kénytelen volt székhelyét elhagyni, útját Magyarország felé vette. Nabár életírója szerint térítő munkálkodását igen csekély eredmény koronázta,² az a tény, hogy István király az esztergomi székesegyházat szent Adalbert tiszteletére emlegette, emellett szól, hogy mégsem mosódott el térítő útjának emléke, amely a magyar István-legendákban is mély nyomot hagyott. A pogány magyarság vallási közönyét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a mártíriumra vágyó Adalbert kénytelen elhagyni az országot és Lengyelországba menni vágya beteljesítésére, Ide hívja egyik társát is,³ aki azonban nem hajlandó mestere követésére. A brewnovi kolostorból Adalberttel együtt elmene-kült szerzetesek szintén Magyarországra jöttek. Az itteni

¹ FEJÉR: Cod. dipl., 262--263.

² GOMBOS: Catalogus, 2297.

³ GOMBOS: Catalogus, 2297.

szívélyes fogadtatásra jellemző, hogy Géza építtetni kezdi számukra Pannonhalmán a monostort.¹ Világos tehát, hogy hazánkban nem üldözték a keresztényeket, sőt a más országból elűzött térítők itt nyugodtan hirdethették az igét. E csoport vezetője, Anasztázius, később esztergomi érsek lett,² s mint a pannoniai egyház képviselője 1007-ben részt vett a frankfurti zsinaton.³ Különös ismertetőjegye, hogy nagy tisztelője volt szent Emmeramusknak,⁴ aki a régensburgi egyházmegye, valamint a nyitrai bazilika védőszentje volt, mint ez a lengyel-remeték legendájából és a nyitrai hamis oklevélből ismeretes.⁵ Szent Adalbert Lengyelországban alapított kolostora élére Asztricut nevezte ki apáttá.⁶ A mestri [talán Miedzyrzecz ?] kolostor lakói, amikor Adalbert egy porosz sémán kardcsapásától /vagy lőndzsadöfésétől/ vértanuvá lett, szintén Magyarországra menekültek. Szent István számukra alapította a pécsváradi monostort, amelynek első apátjává Astricut tette, majd a kalocsai érsekség megalapítása után az érseki székbe emelte,⁷ s utódja Bonifacius lett az apátságban.⁸ Astricus 1012-ben a bámbergi székesegyház felszentelésénél is segédkezik.⁹

¹ FEJÉR: Cod. dipl., I., 280.

² GOMBOS: Catalogus, 528.

³ GOMBOS: Catalogus, 2185.

⁴ GOMBOS: Catalogus, 308--309.

⁵ GOMBOS: Catalogus, 2629.; -- FEJÉR: Cod. dipl., I., 285.

⁶ GOMBOS: Catalogus, 1961--1962.

⁷ FEJÉR: Cod. dipl., I., 302.

⁸ SRH II. 410.

⁹ GOMBOS: Catalogus, 842. -- Itt jegyeznénk meg, hogy KARÁCSONYI JÁNOS /Az első esztergomi érsek, Századok, 2/1808/., 1--10./ Radla, Astricus és Anasthasius személyét egynek veszi, de úgy érezzük, érvelése nem eléggé meggyőző, s így a három név mögött továbbra is három különböző személyt sejtünk.

Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy a magyarokat nem jellemezte különösebb vallási elfogultság, amikor vándorlásaik, kalandozásaik során a kereszténységgel, illetve annak képviselőivel kapcsolatba kerültek. Az eretnek vagy vérengző pogány beállítást valószínűleg az sugallta, hogy a templomok, kolostorok kirablását előszeretettel gyakorolták, de ez szerintünk abból adódik, hogy ezekben az épületekben sokkal tetemesebb mennyiségben találtak elrabolni valót, sokkal busásabb zsákmányt szerezhettek, mint a nyomoruságos parasztviskókban. Egyébként nem jártak el ellenségesebben a keresztényekkel, mint ahogyan ezek bántak egymással háborúság idején.

Szilárd maggyőződésünk, hogy a magyarok ideológiai szempontból elnézőek és közönyösek voltak mások vallásával szemben -- amint ez néhány olyan hiradból is kiderül, amely nem a kalandozások során elszenvedett sérelmekből vonta le a tanúságot -- mindaddig, amíg a vallás nem intézményes formájában jelentkezett. Amíg nem az egységes egyház, hanem kóbor papok, vértanúságra vágyó aszkéták, rabszolgák, hadifoglyok stb. egyéni akcióival állunk szembe, nem találkozunk kirívó esetekkel, amikor a keresztényeket bántalom érte volna. Igaz a magyarok és vezérek nem voltak kimondottan erősek a hitben -- amint ezt Thietmar merzeburgi püspök Gézáról megjegyzi --, s gyakran két istennek áldoztak,¹ de amíg az egyház nem igyekezett őket erőszakkal "tökéletes hívökké" tenni, nem léptek fel ellene. A vándorlások során eszmevilágunkat ért dualista-eretnek hatás komoly nyomokat hagyott hitvilágunkon, amelyek a kalandozások során gyarapodhattak, de sohasem vontak maguk után aktív, egyház ellenes fellépést. Sőt, azt látjuk, hogy a máshonnan elűzött térítők nálunk menedékre lelnek, a vértanúságra vágyók pedig sorra kénytelenek elhagyni hazánkat. Ugyanakkor éles harc robban ki a nyugati egyházi előljárók körében, hogy Pannónia területén a térítés melyikük jogkörébe tartozzék. Feltételezve, hogy a magyarok nyakas pogányok vagy eretnekek, akik

¹ GOMBOS: Catalogus, 2203. -- FEHÉR M. JENŐ /i.m. 139--140./ ebből azt vélte kiolvasni, hogy Géza "Mani dualizmusának régi hive", és ezért "elég gazdagnak és hatalmasnak érzi magát arra, hogy egyszerre két istennek -- jó és gonosz -- szolgáljon." /Szerinte a pap, akinek Géza ezt kijelentette, Szent Gellért volt!!!/

durván ellenállnak a térítési kísérleteknek -- úgy véljük -- sokkal mérsékeltebb formában jelentkeznek ez az acsarkodás. Piligrim határozottan erőszakos törekvése s ellenfeleinek hasonló heveségű fellépése az igehirdetés tág lehetőségeire enged következtetni.

A helyzet azonban gyökeresen megváltozott akkor, amikor az egyház már nem egyes egyének elszórt akcióival kívánt eredményt elérni, hanem az államhatalomra támaszkodva erőszakkal lépett fel. A fegyveres segítség pedig elsősorban nem azért kellett a térítők mellé, hogy a nyakas magyarokat a hit dolgaiban jobb belátásra bírják, hanem -- mint ez a Gellért-legendából is kiderül -- azért, hogy megszervezzék az egyházmegyét, s a népet az egyházi szervezet eltartására kényszerítsék. A kényszer önmagában is reakciót szül, ugyanakkor számolnunk kell a helyi hatalom tulkapásaival, visszaéléseivel -- ezekre Gellért is utal --, amelyek még fokozták a nép ellen-szenvét. Ez az ellenhatás, amely gyakran a fegyveres lázadás formáját öltötte, a feudális viszonyok megerősödése ellen hatva természetesen együtt járt az egyházellenességgel is, mivel az egyház jelentette a feudális rend legfőbb ideológiai támaszát. Az általános elkeseredettségben, elégedetlenségben pedig csak olaj lehetett a tüzre a bogumil agitátorok egyház- és államellenes izgatása, akik a kézzel fogható állami kényszer szerepe mellett az egyház nagyon lényeges funkciójára is felhívták a figyelmet. Így vált az eretnecség, természetesen pogány hiedelmekkel megtűzdelve a kibontakozó osztályharc legerősebb ideológiai fegyverévé. A széles néptömegeket nyilván aligha érdekelték tanításai teológiai vonatkozásai, viszont nagyon is fogékonyak voltak a társadalom fonákságait ostromozó egyház és államellenes nézeteik iránt.

3. Ellenzék a fejedelmi nemzetségen belül

Az Intelmek -- mint láttuk -- a királyt inti, hogy ne tápláljon s ne fogadjon oltalmába eretnekeket. Ugyanakkor érdekes egyházellenes álláspontról tudósít István törvénykönyve, amikor az egyházi javak állapotáról intézkedik:

"Bárkit is, aki a kevélység gögjétől pöffeszkedve, az Isten házát megvetendőnek véli és az Istennek szentelt és az Isten tiszteletére a királyi mentség védelme alá helyezett birtokokat gyalázattal illeti, vagy megkárosítani merészkedik, mint Isten házának megtámadóját és megsértőjét, közösítsék ki. -- Illik, hogy magának a király urnak a haragját is érezze, akinek jóakarátát megvetette és intézkedését megsértette. Ezért nem kevésbé parancsolja meg a király, hogy az általa engedélyezett mentséget mindenki, aki uralma alá tartozik, sértetlenül tartsa meg, és ne adja beleegyezését azoknak, akik meggondolatlanul azt állítják, hogy nincs szükség egyházi vagyona, vagyis olyanra, amit az uralkodók urának adnak át. Éppugy a király oltalma alatt állnak azok, mint az ő saját örökségei, és még nagyobb gondot fordítson rájuk, mert amennyivel nagyobb az Isten az embernél, annyival előbbre való a vallás ügye a halandók birtokainál...

Ha pedig valaki esztelenül, a maga gonoszságának helytelenségével megkísérelné, hogy a királyt helyes szándékától eltérítse, és úgy látszanék, hogy őt semmi szerrel nem lehet lecsendesíteni, még ha ideiglenesen valamely szolgálatokra alkalmas lenne is, le kell őt metszeni, és eldobni az evangelium ezen szavai szerint: ha a te lábad, kezed vagy szemed megbotráncoztat téged, vágd le vagy vágd ki azt, és vedd el magadtól."¹

Amint e törvény szavaiból kiderül, az egyházi birtok ellen fellépő személyek olyan osztályhelyzetű emberekből kerültek ki, akiknek módjukban állt megkísérelni, hogy a királyt

¹ Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához, I. rész 1000-től 1526-ig, [szerk. LEDERER EMMA], Bp. 1964., 16.

"helyes szándékától eltérítsék", tehát nem az egyszerű nép fiait említi a paragrafus. Ezt bizonyítja az is, hogy István a "boszorkányokról és varázslókról" sem feledkezik meg törvényalkotása során, de ezekről egy szóval sem említi, hogy az egyház ellen vétenének, jóllehet az intézkedés ideológiai indoklása itt is szembe fordulásuk isten akaratával, tehát a vallással. Az egyházzellenes törekvések egyik fő góciát tehát a király környezetében kell keresnünk. Hogy a kérdést tüzetesebben megvizsgálhassuk elsősorban a fejedelmi nemzetségen belüli ellenzék ideológiáját kell szemügyre vennünk.

Koppány

A fejedelmi nemzetségen belüli ellentét már Géza életében éleződött, de csak halála után vezetett nyílt szakításra. Koppány, a somogyi részek ura fegyverrel támadt Géza utódára, Istvánra. Koppány történetírásunk tanúsága szerint a fejedelmi nemzetségen belül képviselte a régi, idejét mult rendet, István pedig az új, kialakuló társadalmi--gazdasági alakulat híve, a haladó tábor vezére volt: így össze csapásuk elkerülhetetlenné vált, s a harc kimenetele is a feudális rend életrevalóságát, magasabbrendűségét igazolta.

Egyetlen fennmaradt -- bár kétes hitelű¹ -- korabeli forrásunk, a pannonhalmi alapítólevél nem ilyen egyértelműen ábrázolja az eseményeket. István a bevezetőben elmondja, hogy ifju korában szt, Márton érdemei révén isten különös támogatását tapasztalta, mert akkoriban a magyarok és németek között nagy ellenségeskedés támadt, s polgárháboru szorongatta: a somogyi ispánság el akarta őt üzni atyai székéből. Ekkor fogadalmat tett, hogyha külső és belső ellenségei fölött győzelmet arat, a somogyi ispánság tizedét szt, Márton pannonhalmi monostorának adományozza.²

Az alapítólevél két szempontból is különös érdeklődésre tarthat számot e probléma kapcsán: egyrészt egyetlen szóval

¹ SZENTPÉTERY IMRE: Az Árpád--házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I., Bp., 1923., 1--2.

² A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története, I., 589.

sem említi, hogy Koppány valamiféle pogány ideológiára hivatkozva, vagy az ősvallás híveinek élén kívánta volna őt elűzni örökéből, másrészt Koppány lázadásával egyidőben a "magyarok és németek között" említ valamiféle konfliktust, s István fogadalmában mind belső, mind külső ellenségeit említi /de hostibus interioribus et exterioribus/. Vegyük sorba a két problémát!

István, habár szent Mártonnak tesz fogadalmat, mégsem használja ki a lehetőséget Koppány bűnös pogányságának ostorozására. Ugy véljük, ha a somogyi vezér valóban a pogánysághoz huzott volna, ezt okvetlenül megemlíti az oklevél. István kolostorgyarapító fogadalmából sem lehet egyértelműen az ellenfél pogány voltára következtetni, hiszen a Gellért-legendát említi, hogy a frissen keresztelkedett Csanád, a már régebben keresztény Ajtonnyal történő összeecsapása során szintén hasonló jellegű fogadalmat tesz szent Györgynek. Az sem jelent sokat szerintünk, hogy Koppány "Tar Zerind" fia,¹ aki mintegy koponyáján viselte vallási hovatartozásának jelképét, pogány módra nyírt haját, ugyanis István -- minden bizonnyal keresztény -- unokatestvére Calvus Ladislaus sem dicskedhetett jelzője után ítélve dus hajkoromájával, mégsem számíthatjuk pogánynak;² hasonlóképp I. Béla királyt sem, aki szintén igen gyér üstökéről volt közismert.³

¹ SRH I. 313.

² Itt jegyezzük meg, hogy BONFINI tudósítását Koppányról ugyancsak figyelmen kívül kell hagynunk. Ő ugyanis Koppány legyőzése előtt a csatába induló István szájába egy imádságot ad, amelyben Koppányékat az isten ellenségeinek nevezi. /Cf.: FÖGEL--IVÁNYI--JUHÁSZ: Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum Decades, II., Lipsiae, 1936., Teubner. 10./ KULCSÁR PÉTER alapos tanulmányában /Bonfini Magyar Történetének forrásai, Szeged, 1969., [kézíratos kandidátusi disszertáció], 176./ kimutatta, hogy mindaz, amit Koppánnyal kapcsolatban Bonfini az alapul vett Thuróczi-szöveghez képest többletként nyújt saját leleménye; Thuróczi viszont itt szinte szó szerint ragaszkodott a 14. századi krónikakompozíció elbeszéléséhez. /Cf.: SCHWANDTNER, IOANNES GEORGIUS: Scriptores Rerum Hungaricarum, I., Vindobonae, 1746., 94--95., ill. SRH I. 312--314./

³ SRH I. 180., 360. -- Lásd még Ioannis de Utino tudósítását /FLORIANUS, MATTHIAS: Historiae Hungaricae Fontes Domestici, Pars prima. Scriptores vol. 3., Quinque-Ecclesiis, 1884., 267./

Az oklevél hivatkozik valamiféle német--magyar ellentét-re is, amelyről semmi bizonyosat nem tudunk. Vonatkozó helyét /inter Theotonicos et Ungaros seditio maxima excreuerat/ a hagyományos felfogás úgy értelmezte, hogy "a magyarok és németek között nagy villongás támadt".¹ Véleményünk szerint a latin szöveg nem zárja ki az illetéfnéle értelmezés lehetőségét sem: "lázadás tört ki a németek és magyarok körében". Ebben az esetben az említett seditio azonos a civilis belli ruina-val, amidőn a somogyi ispánság el akarta Istvánt üzni atyja székéből. Ezt látszik igazolni, hogy a kétféle háboruszkodást különválasztó "precipueque" szóból több változatban nem szerepel a "-que" kötőszó, illetve "quod" található helyette.² Ebben az esetben helytelen lenne azt gondolni, hogy a háborúság István németjei és Koppány magyarjai között robbant ki. István seregeinek összetételét ismerjük, s tudjuk, hogy főemberei /Vecelinus, Hont, Pázmány, Orzius/³ német hospesek voltak, de ez közel sem áll az egész seregére, amelynek zömét a király magyar fegyveres kísérete alkotta, de a kabarok is jelentős erővel képviseltették magukat.⁴ Szokás úgy megítélni a "lázadókat", hogy azok egyértelműen a régi rend, a pogány magyar életmód és ideológia hívei, a feudalizmus kiépülése ellen fellépő szabad pásztorelemek voltak, pedig valójában bizonyíthatatlan, hogy a Koppány köré csoportosuló "urak" /principes, nobiles/⁵

¹ Cf.: A magyar nemzet története, [szerk. SZILÁGYI SÁNDOR], I. Magyarország a királyság megalapításáig, Bp., 1895., 236. old. melléklete.

² FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: A pannonhalmi apátság alapító oklevele, Bp., 1878., 21. old., 11. jegyz.

³ Orzius-szal kapcsolatban hívánk fel a figyelmet KERÉKESHÁZY JÓZSEF: Az Aracsza genus regestái, III. /Ki volt a pannonhalmi alapítólevélén szereplő Oroch vezér?/ H.é.n. c. kéziratára. -- Lelőhely: JATE Központi Könyvtára, Kézirat-tár.

⁴ A kabar főnöki családból származó Aba Sámuel nádorispán István idejében! /Cf. SRH I. 325. és SRH II; 500./ -- Hasonlóképp az erdélyi Gyula is István pártján vehetett részt az összeccsapásban, mint a továbbiakban látni fogjuk.

⁵ SRH II. 381. és SRH I. 297.

nem kívánták a szegény szabadok alávetését, a feudális termelés nyújtotta előnyöket s azt a viszonylag erős központi hatalmat, amely az alávetetteket féken tudja tartani. Véleményünk szerint tehát a "németek és magyarok körében kitört lázadás" magyarázatát a Koppány-sereg etnikai összetételében kell keresnünk: a somogyi vezér hadait sem tekinthetjük -- a korabeli társadalmi képlet erősen torzító, nagyméretű leegyszerűsítése nélkül -- holmi megszállott sámánok vagy az egyház ellen tajtékzó táltosok vezette, hatalomból kiszorult "rongyosgárdának". A pannonthalmi alapítólevél -- értelmezésünk szerint -- arra enged következtetni, hogy Koppány csapatai és csapatvezérei között is szép számmal lehettek német hospesek -- hasonlóan Istvánéhoz; valószínűleg ezért említ németeket és magyarokat a "seditio" résztvevőiként. És mivel ezek a hospesek még alig illeszkedhettek bele a magyar viszonyokba, nyelvük, ruházatuk, fegyverzetük, harcmódoruk egyaránt idegen mivoltukat fémjelezte, az is érthető, hogy István még "országokon kívülieknek" tekintette őket. Ez magyarázza, hogy miért beszél "belső és külső ellenségeiről", a nyilvánvaló "külső és belső támogatói" mellett.

Koppány pogány voltáról nem tud semmit KÉZAI,¹ de a Pozsonyi Krónika sem.² Érdekes módon a 14. századi krónikakompozíció sem említi vallási hovatartozását az összeecsapást megörökítő fejezetben. Elmondja, hogy István fiatal korában győzedelmes csatát vívott az erős és hatalmas /"fortis et potens" / Koppány vezér ellen, akiről viszont tudja, hogy már Géza fejedelem idején vezérséget viselt /ducatum tenebat/. A háborúság oka az volt -- a krónikás szerint --, hogy Koppány vezér Géza halála után annak feleségét, István anyját nőül akarta venni /Cuppan voluit matrem Sancti Stephani regis sibi per incestuosum copulare connubium/, ezt pedig azért kívánta tenni, hogy az Istvánnak jutó vezéri részt, miután az örököst eltette láb alól, megszerezze /Sanctum Stephanum occidere ducatumque eius sue subdere potestati/. Ezután a csata lefolyására, Koppány felnégyelésére, s szent Márton monostora megajándékozására tér ki.³

¹ SRH I. 172. ² SRH II. 36. ³ SRH I. 312--314. --

A vendég nemzetségek felsorolásánál is említi Koppány legyőzésének aktív szereplőit, Vencellint,¹ Hontot és Pázmányt, de csak ez utóbbiak említésekor jegyzi meg keserűen a krónikás: "Az ő tanácsukkal és segítségükkel állítottak királyt a magyarok fölé; sok nemes magyar jutott csuf szolgaságra, akik Koppány vezérhez huztak, a kereszténységet és a hitet megvetették. Azt ítélték ugyanis nemesebbnek a méltóságok viselésére, aki hamarabb csatlakozott a keresztény hithez."²

Itt már világosan körülhatárolt képpel állunk szemben, a Koppányhoz huzó "nemes magyarok" pogányok, a hit megvetői, míg István kíséretében a méltóságok viselésére alkalmasabb, ideológiailag jobban képzett, keresztényeket ábrázolja a szerző. Mikor történt az események ilyen karakterisztikus, fekete-fehér ellentétre épülő átfestése? Hont és Pázmány esete igazolja, hogy valamikor az események lezajlása s az írásbeli rögzítés közötti időszakban "sok nemes magyart vetettek szolgaságra", viszont ugyanakkor sok, ezek mércéjével mért "nemtelen" jutott "méltóságok viseléséhez", azaz lett nemes.³ KRISTÓ GYULA a dukátus problémáit boncolgatva arra a megállapításra jutott, hogy ez az őrsváltás László és Kálmán korában következett be oly módon, hogy az új, vagyonos uralkodóosztály ideológiailag szentesíteni kívánta uralmát -- s elég erős is volt már hozzá, hogy ezt megtegye -- a nemzetségi--vérségi alapon magukat előkelőnek tartó, valójában már elszegényedett s az alávetettekkel vagyoni szempontból zömében egy sorba került nemzetségi arisztokratákkal szemben.⁴ Véleményünk szerint István szentté avatása is szerves lépése volt ennek a folyamatnak. Hogy ez megtörténjék, ahhoz természetesen kissé át kellett fogalmazni az Istvánról a köztudatban élő képet:

¹ SRH I. 296. -- KÉZAI: SRH I. 189.

² SRH I. 297.

³ Cf. még: SRH I. 294--295.

⁴ KRISTÓ GYULA: Megjegyzések a dukátus és kora történetéhez, Szeged, 1969. [Kézirat]

vagy el kellett hallgatni a nem kimondottan keresztényi cselekedeteit, vagy ügyesen úgy átszinezni, hogy "bűnei" erényként tűnjenek fel. Az egyház számára elfogadható ideológiai köntöst kellett szabni a királyra. Az a beállítás pedig, hogy István istennek tetsző dolgokat művelt, azokat, akik tetteit ellenezték vagy akadályozták, automatikusan isten ellenégeivé tette. Ha István "Krisztus legodaadóbb vízéze", akkor ellenségei a sátán szolgálói. A hatalmi harc megkapta tehát vallásideológiai burkát, amely az összeecsapás valódi okait háttérbe szorította. Azok, akik a király pártján álltak, nyilvánvalóan a hit harcosaivá, vallási szempontból kifogástalanná váltak még akkor is, ha a görög egyházhoz csatlakoztak, vagy netán még pogányok voltak; azokat pedig, akik Koppány seregében harcoltak, függetlenül vallási hovatartozásuktól, az "ördög által megszállt" gyűlevész népséggént mutatják be. Véleményünket -- úgy tűnik -- az István-legendák minden szempontból igazolják. A nagyobb legenda szerint a pogány nép vezéreivel egyetemben azon mesterkedett, hogy kivonja magát a "hit igája alól", de a király ezeket "vezéreik megölése után a saját szolgálatára" rendelte, s kereszténnyé tette őket.¹ Sokkal részletesebben, de hasonló ideológiai színezettel tárja elénk az eseményeket a kisebb legenda is.² Ugyanígy vélekedik István koráról Kálmán király dekrétoma: "Ugyanis, midőn az említett atyánk !I.István! idejében, az ő egész országa barbár szokásoknak hódolt, és a tudatlan és kényszerből lett keresztény a szent hit figyelmező ösztökéje ellen még ~~xxvixxxx~~ rugdalódzott, sőt a fenyegető vessző büntető ütései ellen még visszavicsorított: nagyon is szükséges volt, hogy a szent fegyelemnek kényszere a hívőket a hitre térítse, a megtérteknek pedig a bűnbánat megigazulására szolgáljon."³

Összefoglalva az eddig elmondottakat, úgy véljük, hogy a Koppány--lázadásnak nem volt kimondottan vallási éle, s az

¹ SRH II. 381--382.

² SRH II. 395.

³ Corpus Juris Hungarici, [szerk. MÁRKUS DEZSŐ], I., Bp. 1899. 94--95.

tiltakoztak, amennyire csak tudtak, együttesen a fekhelyre hurcolták őket, a fiút a jajgató, siránczó asszony fölé fektették, és kényszerítették őket, hogy egyesüljenek."¹

Különösebb magyarázat nem kell ehhez annak bizonyítására, hogy ha az idősebb testvér halála után a fiatalabb lép örökébe, tatár szokás szerint el kell vennie bátyja özvegyét, vagy ha nem akarja, rákényszerítik, Koppánynak tehát, ha hasonló szokásjog alapján kívánt Géza örökébe lépni, szükségszerűen el kellett volna vennie özvegyét, István anyját. Jóllehet az egyház ezt a tettet "vérfertőzésnek" minősítette volna, mégsem tekinthetjük ezért pogánynak a somogyi vezért, ugyanis az "ősi jogszokások" védelme nem jelenti az "ősi hiedelemvilággal", "pogány világképpel" való azonosulást.² A pogány szokásokat ekkoriban egyáltalán nem fogták fel tragikusan, erre enged következtetni, hogy falvainkban a lókoponyát ártó szellemek ellen a ház ormára tűzték³ vagy a templom mellé temetkező, tehát már keresztény harcost lóval temették el.⁴ Koppány és Géza szerintünk is egyenrangú vezérek, és az előbbit semmivel sem tekinthetjük kevesebbnek, vagy kisebbnek, mint a másikat.⁵ Csupán a hadi szerencse forgandósága révén ke-

¹ A 88. old. 4. jegyz. felcseréltetett ezzel. Ott helyesen: DOMANOVSKY SÁNDOR: Az Árpádok trónöröklési jogához, /Századok, 63/1929/., 50./ -nak kellene állni. Ide pedig a 88. old. 4. jegyz. vonatkozik illetve lásd még: RÓTH ERNŐ: A levirátus története, Bp. 1941.

² KARÁCSONYI JÁNOS egyértelműen vallja, hogy Koppány keresztény volt, sőt szerinte a keresztségben a Mihály nevet nyerte. /Cf.: Még egy szó Koppány lázadásáról, Katholikus Szemle, 27/1913/., 1064--1068./

³ MÉRI ISTVÁN: Kiaggatott lókoponyák Árpád-kori falvainkban, Archaeologiai Értesítő, 91/1964/., 311--315.

⁴ FOERK ERNŐ: A kalocsai Szt.-Istvánkori székesegyház érseki sirja, Archaeologiai Értesítő, 31/1911/., 22.

⁵ BONIS GYÖRGY: István király, Bp. 1956. 41. -- Itt jegyezzük meg, hogy BERKOVITS ILONA a Képes Krónika miniaturáiból azt véli kiolvasni, hogy már a miniátor is Koppányt egyenrangú vitézként ábrázolja Istvánnal s nem lázadóként. Koppány megölése pedig nem ideológiai megnyilatkozás, hanem a győztes bosszuja a vesztesen. /Cf.: A magyar feudális társadalom tükröződése a Képes Krónikában, Századok, 87/1953/., 84./

rült István a trónra, s vált Koppány az államalapítási harcok egyik "fekete bárányává".

A fegyveres fellépés kezdeményezője valószínűleg Koppány volt, aki amikor megtudta, hogy István nem hajlandó szépszerével lemondani a trónról, s a tervezett házasság az özvegy fejedelemasszonnyal nem fog sikerülni, kíséretét hadba szólítva megkezdte István területének elfoglalását, leölve az ellenállókát s felprédálva vagyonukat.¹ Ezalatt a király serege a Garam torkolatvidékénél, Esztergomtól nem messze gyülekezett, itt övezték fel lovagként Istvánt karddal, s itt nevezték ki Vencellint a sereg vezérévé.² Koppány serege a király területének centruma felé tört, s Veszprém várát szándékoztak bevenni, ahol a király "szállást és udvart tartott",³ a helyőrség azonban keményen ellenállt. Ekkor érkezett meg István serege. A csatáról a krónikás azt írja, hogy "mindkét részről sokáig és vitézül folyt a tusakodás",⁴ végülis sikerült Koppányt a viadal hevében megölni /állítólag Vencellin személyesen vívott meg vele/,⁵ ezután szétverték seregét, embereit részint leölték, részint megkötözve fogságba ejtették.⁶ Koppány holttestét a király négy felé vágatta, s az egyik részt Esztergomba küldte, másikat a veszprémi kapura szegeztette, harmadik darabját Győrbe, a negyediket pedig Erdélybe küldte a szövetséges Gyulához győzelmi jelként.⁷ A felnégyelés motivumát történetíróink különféleképpen értékelték. Találunk példát két-

¹ SRH II. 395.

² SRH I. 313.

³ SRH II. 395.

⁴ SRH I. 313.

⁵ Uo.

⁶ SRH II. 395.

⁷ SRH I. 313--314.

ségbevonására is¹ éppugy, mint fentebb vázolt nézetünkkel ellenkező interpretálására. "Koppány elesett." -- írja HÓMAN BÁLINT. "Testét felnégyelték; darabjait -- a hagyomány szerint -- Veszprém, Győr és Esztergom kapujára szegezték, a negyediket keletre küldték intő jelként a fejedelem ellen zugolódó Gyula számára."² E nézetet ~~Kulcsár~~ KULCSÁR PÉTER tette bírálat tárgyává: szerinte István Koppány testének darabjait nem fenyegetésül, hanem megnyugtatóként küldte szét az ország különböző vidékeire, "azt akarta vele jelképezni, hogy a hatalom új birtokosainak nem kell többé félniük a régi rend visszatértétől."³ KULCSÁR véleményét igazolja a krónika vonatkozó helye is,⁴ mivel Koppány tetemének egyik darabját az általa ostrom alá fogott Veszprém kapujára szegezik, a másikat a királyi székhelyre, Esztergomba küldik, amely alatt a királyi seregek gyülekeztek, a harmadikat Győrbe /ennek aktualitását egyenlőre nem tudjuk megfejtetni. Elképzelhetőnek tartjuk ugyan, hogy a 14. századi krónikakompozíció forrásában nem Iaurinum, hanem Geuru, vagy Geuru castrum állt [mint pl. Anonymusnál]⁵ Diósgyőr értelemben, s ezt félreértve írt volna a krónikás Iaurinumot. Ha e feltevésünk helyesnek bizonyul, akkor könnyen valószínűsíthető, hogy István a vele szövetséges kabarok szállásterületére küldte győzelmi hiradásként Koppány testének említett darabját./ Világos tehát, hogy a negyedik részt sem valamiféle megfélemlítés céljából juttatták el Gyulához. Egyszon szimbólum jelentése egyazon összefüggésben, egy adott időpontban nem lehet különböző.

Végeredményben tehát Koppány felkelésének Vallásideológiai élet a legendák előadásához képest tompíthatónak véljük, s

¹ ERDÉLYI LÁSZLÓ: Krónikáink kritikai ismertetése, Szeged, 1943., 30.

² HÓMAN--SZEKFI: i.m. 177.

³ KULCSÁR PÉTER: A magyar államszervezés néhány problémája. István és Ajtony harca., Acta Universitatis Szegedinensis, Sectio Historica III., Szeged, 1958., 37.

⁴ SRH I. 312--314.

⁵ SRH I. 72.

legfeljebb arról beszélhetünk, hogy Koppány seregében nagyobb számmal harcoltak pogány elemek. Arra azonban pillanatnyilag semmiféle adatunk sincs, hogy Koppány vagy kísérete eretnek lett volna, sem arra, hogy területén eretnekek tevékenykedtek volna.

Vazul

A fejedelmi nemzetségen belüli opposíció másik -- általunk is ismert -- konzekvens képviselője: Vazul. Életéről annyit tudunk, hogy Géza fejedelem testvérének, Mihálynak a fia,¹ s hogy István "fiatalos kicsapongása és oktalansága miatt záratta el, hogy megjavuljon"² Nyitra várába. Majd a tragikus sorsu hős szemét kivájják, fülébe ólmot öntenek. Vazul bebörtönzése okaként történetírásunk általában vagy elfogadja a krónika indokát, vagy még meg is toldja azzal, hogy makacs pogánysága készítette Istvánt bezáratására. Vazul pogány voltát bizonyítani nem tudjuk, csak feltételezhetjük.³ Ám keresztény volta mellett legalább annyi érv szól. Neve mindenestre megkeresztelése mellett tanuskodik.⁴ "Fiatalos kicsapongásai" s nem pogánysága miatt vették őrizetbe a krónika szerint is, márpedig ha pogány lett volna, azt a krónikás bizonynyal kiaknázná ellene, hogy a szent király eljárását indokolja. Feltételezve, hogy bebörtönzésének oka a király elleni merénylet -- mint HÓMAN teszi⁵ -- így sem érünk célhoz, mert ugyan valóban "pogány egy tett" a felkent király ellen tört emelni, de egyáltalán nem a vallási hovatartozás bi-

¹ SRH I. 172., 311. -- SRH II. 35., 328--329.

² SRH I. 320.

³ Cf.: VÁCZY PÉTER: A Vazul-hagyomány középkori kutatóinkban, Levéltári Közlemények, 18-19/1940--1941/. 310--311.

⁴ Cf.: MELICH JÁNOS: Hibás olvasatok, Magyar Nyelv, 1/1905/., 66--70. -- illetve: Mégegyszer a Vászoly névről, uo. 184-185.; -- KARÁCSONYI JÁNOS: Vászoly nem Basileusz, uo. 132-133. -- illetve: Vászoly mégsem Basilius, uo. 309--311. -- Szent Vazul tisztelete ismert volt hazánkban, azt TÓTH SAROLTA bizonyította rámutatván, hogy az Imre-legenda szerzője felhasználta szent Vazul legendáját is. /Cf. Magyar és lengyel Imre-legendák, Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica, tom. 11., Szeged, 1962. 55./

zonyítéka, s nem indokolja, hogy Vazulról "leszedjük a keresztvizet". István király ugyan azon szomorkodik, hogy a rokonságban nem talál alkalmas embert, aki a vallás dolgaiban oly erőtlen nemzetet a katolikus hitben megőrizné. Ez azonban nem jelenti a rokonság egyértelmű pogány voltát, ugyanis az "alkalmatlan kereszténytől" az eretnekig, a pogányig vagy a zsidóig mindent benne érthetünk a kizártak fogalmának terjedelmében, hiszen -- hogy a logika síkján maradjunk -- a fogalom tartalma annyira szűk, hogy csak az "alkalmas keresztények" kategóriáját rekeszti ki. Ez az érv tehát a formális logika szerint sem helytálló.

A Vazul pogánysága mellett kardoskodók pogány házasságát szokták döntő bizonyítékként felhozni, amelyet "valami Tatóny-nemzetségbeli leánnyal" kötött.¹ Azonban a legújabb kutatások sem vezettek perdöntő eredményre e téren, sőt ellenkezőleg, a 11. századi házassági és házasságon kívüli szexuális élet zavaros és az egyház által meg nem ítélt állapotára derítettek fényt,² amelyek arra engednek következtetni, hogy e "coniunctio", amelyben Vazul élt az említett leánnyal, csak kései /12-13. századi/ krónikások szerint volt elítélendő, ha nem éppen ők agyalták ki az egészet. Ugyanis I. András is tartott concubinákat, sőt egyikkel gyermeket is nemzett,³ és mégis "Albus... et Catholicus" jelzőkkel illették.⁴ /Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a Vazul pogánysága és pogány házassága mellett lándzsát törő VÁCZY maga bizonyítja: a Vazul-kérdés II. Béla és Borics trónviszálya idején szolgált komoly ideológiai, politikai összecsapások alapjául, s ekkor is

⁵ HÓMAN BÁLINT: Szent István, Bp., 1938., 293--297.

¹ SRH I. 178., 344.

² Cf. GERICS JÓZSEF: A Tatóny nemzetségről. Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez, Történelmi Szemle, 9/1966/., 1-22.; -- GYÖRFFY GYÖRGY: Egy krónikahely magyarázatához, Történelmi Szemle, 9/1966/., 25--34.

³ SRH I. 345.

⁴ SRH I. 344.

a "törvénytelen" származás, s nem az ősapa pogánysága képezte a vita tárgyát./¹ Ezzel -- úgy véljük -- ki is meritettük a Vazul pogánysága mellett felhozott érveket anélkül, hogy döntő bizonyítékot tudtunk volna felhozni mellettük, ezért helyesebbnek ítéljük, ha a vizsgálódásnak ezt az oldalát függőben hagyjuk, s a másik oldalon indítjuk el a nyomozást.

Börtönbe záratta István "propter iuvenilem lasciviam et stultitiam" -- írja a krónika. Mi lehetett ez a "fiatalos kicsapongás és ostobaság", amiért várfogságra ítélték? Talán magyarázatot találhatunk e kérdésre a Képes Krónika egyik miniatúrájában. BERKOVITS ILONA szakavatott kézzel bogozta ki a krónika szerzője és a miniátor politikai állásfoglalása közötti ellentmondásokat.² Rávilágít, hogy a festő illusztrációival nem támogatja a krónikás "történelemhamisításait". Gyakran a szövegtől eltérően mutatja be az eseményeket, és az is megesk, hogy az előadott történetben nem szereplő mozzanatot örökít meg, amelyet más forrásból merithetett /pl. szent László halottas szekérének lovak nélkül való megérkezése Váradra/. Ilyen a Vazul megvakítását ábrázoló miniatura is, melynek a szövegtől eltérő mondanivalójára BERKOVITS szintén felfigyelt. "Vazul megvakítását is megfesti a miniátor:³ de hogyan?"-- teszi fel a kérdést. "Nemcsak mint egy kegyetlen cselekedet tényét, hanem egybekapcsolja Imre herceg sirba tételének jelene-tével. Egy képen ábrázolja a két eseményt, a súlypontot min-tegy Vazul megvakítására helyezve a virtuózan felépített miniatúrán. Ezáltal a szöveg sorainál jóval fokozottabban érezte-ti Vazul megvakításának a további idők, a feudális osztálytársadalom fejlődése folyamán oly messze kiható következményeit. A miniatúrán az előtérben alul helyezik a koporsóba Imre herceg ~~testét~~ tetemét. A koporsó mellett, a miniatura szélén áll kíséretével I. István király és a királyné. De úgy a király,

¹ VÁCZY: A Vazul-hagyomány...., 333--338.

² BERKOVITS: A magyar feudális társadalom...., 72--107.

³ Cf. Képes Krónika, Bp. 1964. I. [facsimile], 44.

⁴ ~~.....~~ mon.

mint a királyné nem elhalt fiukat siratják, hanem feljebb a sziklás talajon fekvő, Imre tetemével elkentétesen beállított, vele egykoru fiatal Vazul megvakítását nézik. Az öreg I. István király állához támasztott sajnálkozó sajnálkozó kéztartással tekint a lekötözött Vazulra, kinek egy a testén ülő katona meggörbedt háttal, pontos szakértelemmel égeti ki a szemét."¹ Habár BERKOVITS észrevételeit igen hasznosnak tartjuk, sajnálatosnak nevezhető, hogy nem lemezte teljes egészében a képet, csak a két fő mozzanatra helyezte a súlyt. Ugyanis megfeledezett arról, hogy Vazul mögött egy várbörtön nyitott kapuja áll, ugyanakkor a hegy mögött, amelynek előterében az események játszódnak, három köpenybe burkolt lovas igyekszik elhagyni a történet színhelyét.² Az Imre sirjánál álló királyi pár mögött pedig egy keskeny diadémot viselő ifju áll.

A kép bal felső sarkában a hegy mögé igyekvő lovasok nem lehetnek sem katonák, sem vándorok, de egyéb személyek sem, ugyanis a miniátor a miniatura-festészetben közismert módon a ruházattal és a lovak szerszámzatával is jellemzi szereplőit. A képen jól kivehető szürke ló aranyveretes vörös kötőfékjével és díszes nyeregtakarójával előkelő lovasra enged következtetni, ugyanakkor a köpenybe burkolódzó, a kapucnit fejükbe húzó lovasok a menekülő benyomását keltik. Utirányuk is ezt mutatja. E három előkelő menekülő tehát nem lehet más, mint András, Béla és Levente, Vazul fiai. A királyi pár mögött álló ifju pedig, szerintünk, Péter, akinek az országban tartózkodása Imre halálakor már valószínű, ugyanis apját 1025-ben Görögországba száműzik Velencéből, ahol 1029-ben meghal, majd a doge-palotát fegyverrel elfoglaló nagybátyját és vele egész csa-

¹ BERKOVITS: A magyar feudális társadalom..., 85.

² CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA úgy véli A Képes Krónika miniatúrái c. tanulmányában /Képes Krónika, Bp., 1964., 45--64./ hogy az említett lovasok az István által küldött követek, akiknek feladata lett volna Vazul kiszabadítása, de megkésve érkeztek [i.m. 56.]. Szerintünk ennek tökéletesen ellentmond a lovasok utiránya, amely határozottan a hegy mögé vezet, ezt a lovakat takaró erdő világosan érzékelteti, Vazult viszont a hegy előterében vakítják meg. A lovasok tehát mindkét cselekmény színterétől távolodnak.

ládját 1030-ban Ravennába száműzték. Péter valószínűleg már 1025-ben, de legkésőbb 1030-ban Magyarországra jött.

Összegezve tehát az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a miniatura Vazul egész általunk ismert történetét elmondja -- látszólag érthetetlenül összekapcsolva Imre halálával. A kép csak akkor nyer értelmet, ha feltételezzük a miniátorról, hogy ismert egy olyan Vazul-történetet, amely kapcsolatba hozta balsorsát Imrével. Erre enged következtetni, hogy bár az említett képen feleleveníti a hercegek szökését is, a következő oldalon bemutatja, amint "Szár László fiainak" tanácsolja az elaggott király a menekülést. A két kép szerintünk független egymástól, a Vazul megvakítását ábrázoló egy teljes történetet tartalmaz, amely néhány ponton megegyezik a krónikában előadott szöveggel. Ebből kiindulva a következő eredményre jutottunk. Imre valószínűleg gyanus körülmények között halt meg, jöllehet a hildesheimi évkönyvek feljegyzése szerint "Heinricus, István király fia, a testőrség parancsnoka /dux Ruisorum/ vadászaton, vadkantól széttépve siralmas halállal halt meg,"¹ Ez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy Vazul a vadászaton jelen volt. Elképzelhető, hogy Imre haláláért felelőssé tették, mivel alapos gyanu férkőzhetett hozzá, hiszen a család legidősebb férfi sarja, István után ő örökölte volna a trónt, ha a senioratus elvei szerint történik a királyváltás. Azzal azonban, hogy Imre meghalt, a primogenitura szerinti öröklés tökéletesen lehetlenné vált, Vazult nem fenyegette többé rivális. Vazul valószínűleg nem tudta tökéletesen tisztázni magát a vád alól, viszont rábizonyítani sem sikerült azt.² Így elképzelhető, hogy István elzáratta, amíg a dolgokat sikerül tisztázni. Ugyanakkor a fia halálában bűnrészesnek vélt Vazultól elfordulva az udvaránál tartózkodó Pétert, nővére fiát jelöl-

¹ GOMBOS: Catalogus, 141.

² Itt jegyezzük meg, hogy a Gellért-legenda tud a jámbor püspök egy előkelő fogoly /akiért a nemesek sokasága hiába járt közbe a királynál/ halálbüntetése eltörlését célzó kegyes cselekedetéről, amely sikerrel járt. /SRH II. 498./ Ha hihető a krónika tudósítása, hogy a Vazul-fiak érdekében szőtt összeesküvések egyikének góca Marosvár /SRH I. 337./, könnyen lehet, hogy Gellért ekkor éppen Vazul számára esközölte ki a kegyelmet.

te meg utódként, kinevezve fia helyébe a hadsereg élére.¹ Péter jelölése végzetes csapás volt Vazulra és párthiveire, kik, habár Vazul még fogoly volt, nyugodtan gondolhatták, hogy a legfőbb akadály elhárult az uralom megszerzéséért folytatott küzdelmük útjából, s Imre halálát mérhetetlen pozíciónyereségnek könyvelték el. Most, amikor veszni látták ügyüket, a végső megoldásnak látszó elképzelés megvalósításához kezdtek: merényletet szerveztek István ellen.² Az összeseküvők vezetői udvarbeli főemberek /nobilissimi palatinorum/ voltak. Az összeesküvés azonban kipattant, s mivel ennek feje minden bizonnyal Vazul volt, István nem tétozva, elérkezettnek látta az időt a leszámolásra. Az összeesküvés szervezőit megvakíttatta, és kezüket levágatta, Vazult pedig, hogy az uralkodásra alkalmatlanná tegye, megfosztatta szemévelől, s ólmot önttetett fülébe,³ gyermekeit pedig száműzette. Később krónikáink, hogy a szent király emlékére e véres cselekedet szennyét lemossák, keresztényinek semmiképpen nem nevezhető tettet leplezzék, az egész Vazul-históriát Gizella nyakába varrták, megrajzolva az intrikus királyné -- valószínűleg Gertrudról, II. András feleségéről mintázott -- képét;⁴ persze az sem lehetetlen, hogy a negatív Gizella-kép már a 11. század végén feltűnt, ugyanis már ekkor, István szenttéavatása idején történik kísérlet arra, hogy a királyt tehetetlen öreg aszkétaként mutassák be, aminek természetes velejárója lehetett a "szent" vétkeinek a királynéra kenése, megtoldva azzal, hogy a bűnös királyné tettei ellen a magatehetetlen agg hiába tiltakozik, s ez még fokozza szenvedéseit.

Összefoglalva a Vazulról mondottakat úgy véljük, hogy mozgalma, amiképpen Koppányé is, elsősorban a hatalom megszerzéséért folytatott harc, amelynek aligha volt vallási színezete.

¹ SRH II. 392.

² SRH II. 399.

³ Hogy ez István utasítására történt, azt az összeseküvőkről elmondja a kis-legenda [SRH II. 399.], Vazulra vonatkoztatva pedig az Annales Altahenses maiores ad fölvilágosítást. [Cf. GOMBOS: Catalogus, 93.]

⁴ Cf.: SRH I. 172--173., 318--321. -- SRH II. 37., 67., 150--152., 258.

Annak kimondása természetesen abszurdum lenne, hogy a legitim uralkodóval szemben oppozícióba helyezkedő Vazul nem támaszkodhatott többek között a pogány reakció erőire és a királynak csak látszólag behódolt törzsi--nemzetségi arisztokráciára is.¹ Vazul esetében már az is komoly problémát jelent, hogy módjában állt-e az eretnekekkel való szövetkezés. GYÓRFFY GYÖRGY megkísérelte bebizonyítani, hogy a krónikákban Vazul élettársaként szereplő Tátöny-lány neve tulajdonképpen a catun szó elírása, amely Vazul hitvesének nem a nevét, hanem címét jelenti. Ha tehát a feleség címe catun /a kagán első feleségének címe/, akkor Vazul méltósága csak kagán lehet. GYÓRFFY úgy véli, hogy ennek "keresztényesített" változata a Vazul, amely a görög baszileosz-ból származik, s ez szintén uralkodói cím is. Magas méltósága után ítélve jogosan tartott tehát igényt István trónjára.² Egy későbbi dolgozatában ezt az elméletét tovább fejleszti, s úgy véli, Vazul felesége nem más, mint egy, a bolgár "kán" nemzetségéből való lány. E házasságot kb. 1000-re datálja GYÓRFFY, s feltételezi, hogy később bőségesen áramlottak Magyarországra bolgárok II. Baszileosz és Sámuel, illetve ennek utódai háboruszkodása idején, különösen 1018-ban, akik aztán Vazul védőszárnyai alatt huzták meg magukat.³ Ha ez igaz, akkor számolnunk kell azzal is, hogy számtalan eretnek került így Vazul hatáskörébe, akik esetleg befolyásolhatták őt a vallással kapcsolatos állásfoglalásban, s az amugy sem buzgó keresztényt könnyen az egyház ellen hangolhatták párthiveiben felkeltve annak reményét, hogy hatalomra jutása után szétosztja közöttük az István által az egyháznak adományozott hatalmas vagyont.⁴

Habár az elmélet rendkívül tetszetős, mivel meglehetősen labilis hipotézis-láncolatra épül, amelynek végsősoron egyetlen szó, a "catun" szó Tatunra ferdített alakja az a-

¹ KRISTÓ: Megjegyzések az ún. "pogánylázadások" kora történetéhez, 20--22.

² GYÓRFFY GYÖRGY: Török női méltóságnév a magyar kutfókban, Magyar Nyelv, 49/1953/., 109--111.

³ GYÓRFFY: Egy krónikahely magyarázatához, 30., 34.

⁴ Cf. feljebb: 81--82. old.

lapköve, úgy döntünk, hogy Vazul eretnek kapcsolatát nem tekintjük bizonyítottnak, hanem további bizonyítékok felderítéséig, vagy e feltevést egyértelműen cáfoló adat előkerüléséig hipotézisként kezeljük.

Mivel az uralkodó nemzetségen belüli ellenzék soraiban nem sikerült meggyőzően kimutatnunk az eretnekség hatását,¹ a továbbiakban rátérünk az Istvánnal szorosabb rokoni kapcsolatban nem álló törzsi vezérekre. Ismét azt tesszük a vizsgálat tárgyává, hogy területük számításba jöhet-e az eretnekség térfoglalása szempontjából.

¹ Konkluziónkat alátámasztja ZÁVODSZKY LEVENTE /Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai, Bp., 1904., 15--16./, akinek sikerült kimutatnia, hogy az István-törvénykönyv ~~említett~~ említett, egyházellenességre utaló, első ~~fejezet~~ fejezete a 347. évi mainzi zsinat határozatainak szóról szóra való átvételé. Ezáltal természetesen a 11. századi magyar állapotokra vonatkoztatható forrásértéke nagyon megcsappan, bár felvetnénk kérdésként: mi indokolta volna átvételét az istváni törvénykönyvbe, ha a hazai szükségletek nem igénylik?

4. Ellenzéki főnökök

Kean és Gyula

Amikor István Géza örökébe lépett, nyomban meg kellett vívnia az uralkodóváltást megzavaró Koppánnyal. E lázadás letörése után elérkezettnek vélte az időt a királyi cím felvételére: koronát kért a pápától. Azonban látnia kellett, hogy a pápai tekintély nem biztosíthatja országa függetlenségét és biztonságát a külső és belső támadásokkal szemben; ehhez az ország egységének megteremtése, az erőforrások összefogása szükséges, ámbar számólnia kellett azzal is, hogy a kisebb-nagyobb függetlenséget élvező "törzsi vezéreket" csak súlyos harcok, komoly véráldozatok árán törheti le. Fennmaradt írásos emlékeink három olyan törzsfőről tudnak, akikkel Istvánnak meg kellett küzdenie államszervező tevékenysége során. Ezek, mint közismert: Gyula, Kean és Ajtony. Problémát jelent azonban az a tény, hogy a három vezért egyetlen forrásunk sem említi együtt, s ezt még az is tetézi, hogy a felsoroltak közül kettőnek /Gyula és Kean/ nem a neve, hanem tisztsége van említve, ami számtalan találgatásra adott lehetőséget. Valamennyi elképzelés szenvedő alanya Kean. Személyét szinte lehetetlen kibányásznunk a sokszoros ellentmondást tartalmazó szövegekből.

Történelmünk kevés szereplőjét érte oly különös sors, mint Kean duxot. István hadat indított ellene, seregét leverték, ő maga elesett, s kincseit a király elragadta. Ha azt hinnénk, hogy ezzel egyszer s mindenkorra megpeccételődött sorsa, tévedünk -- csak ez után kezdődött tulajdonképeni kálváriája. Történészeink egy része ugyanis kétségbe vonta tényleges létezését. S míg egyesek úgy vélték, hogy Kean nem más mint Ajtony címe,¹ mások azon erősködtek, hogy e név alatt Sámuel bolgár cár rejtőzködik.² Ezzel Kean vég-

¹ PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt, Bp., 1899., 398--399. /94. jegyz./; -- TÓTH ZOLTÁN: Szent István legrégibb életirata nyomán, Századok 1947. 55. /83. jegyz./

képp megszűnt a magyar államalapítási harcok aktív szereplőinek körében egzisztálni. Így István seregein is könnyítettek, mivel az országban csupán két ellenséges erőt kellett megsemmisíteniök, a Keán elleni harc pedig amolyan kalandozás vagy erőpróba számba ment, amelynek célja végsősoron annak fitogtatása -- legalábbis polgári történetírásunk szemében --, hogy Magyarország immár szót kér Kelet-Európa sorsának intézésében.

Az alábbiakban kísérletet teszünk a Kean-kérdés megválaszolására, noha azt előre kell bocsátanunk, hogy a probléma sokrétősége miatt száz százalékos bizonyosság igényével nem léphetünk fel.

Az első probléma: Keán nevének jelentése igazolni látszik az eddigi feltevéseket. Anonymus említi egy bizonyos nagy Keán bolgár vezért, Salanus nagyapját, aki valamikor Attila halála után elfoglalta a Duna--Tisza között a rutének és lengyelek határáig, szlávokat és bolgárokat telepítve erre a területre.¹ P. mester gestájának történeti forrásértéke -- mint közismert -- meglehetősen csekély. Ebben a kérdésben azonban mintha mégis fején találta volna a szöveget. A bolgárok ittlétére enged következtetni többek között Onegavon tarkhán Tisza menti háborúja, valamint Arnulf kérése a bolgár cárhoz, hogy ti. tagadja meg a sőt a vele hadakozó morváktól.² Mivel Anonymus kronológiája szerint Salanus Árpád kortársa, nagyapja aligha lehet István ellenfele.

Hasonló eredményre jutunk, ha azt a Keánt vesszük szemügyre, akit a Képes Krónika említ Géza vezér házassága kapcsán. Elbeszéli ugyanis, hogy a megkötendő frigy létrejöttén fáradozott tanácsadóként, illetve közvetítőként egy bizonyos Beliud. "Ehhez a Beliudhoz adta Kulan a leányát, hogy harcoljon testvére, Keán ellen. És halála után ez a Kulan földjét

² [Áthozva a 100. old-ról.] -- VÁCZY PÉTER: Gyula és Ajtony, /Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére, Bp., 1938./ 503--505.

¹ SRH I. 48.

² VÁCZY: Magyarország kereszténysége a honf. korában, 216.-- Ugyanezen véleménynek régészeti alátámasztását tűzte ki célul NAGY ÁRPÁD: Régészeti adatok az Alföld IX. századi történetéhez, Diákköri Füzetek II., 1., Debrecen, 1967. KLTE. 73--95.

Beliudra hagyta örökül."¹ Ezt a történetet ismeri Mügel is, de alaposan összezagyválja a dolgokat. Nála Sarolt Beliud neje, Gyula leánya; Beliud harcol Gyula testvére ellen, ezért kapja Sarolt kezét, egyébként ő Kulanföld ura is.² Pedig néhány oldallal arrébb ő is István anyjának és Géza feleségének mondja Saroltot.³ Hogy ez a Keán, akivel Beliud ellenségeskedik, azonos lenne az István által legyőzött Keánnal, aligha hihető, ugyanis Géza házasságakor /967--968. ?/ már Kulánnak is asszonylánya van, tehát a nála valószínűleg nem sokkal fiatalabb Keán aligha érte meg István koronázását; bár nem zárhatjuk ki ezt a lehetőséget annak ismeretében, hogy már ennek tárgyalásánál is összekeveri a krónikás Keánt és Gyulát. Ugyanis Beliud és Keán ellentétének vázolása után így folytatja: "Végre midőn Gyula a Pannoniában lakózókat bosszantotta és sokféleképpen háborgatta, Szent István király Pannoniába hurcoltatta, de nem ezt a Gyula kapitányt, hanem utána a harmadikat."⁴

Harmadik Keánként pedig az a "dux Bulgarorum et Sclavorum" áll előttünk, akivel István a krónikák szerint megvívta harcát az állam egységének megteremtése érdekében.

Az eddigiek összegzéseként nyugodtan elmondhatjuk, hogy írásos emlékeink szerint a három Keán /Salanus nagyapja, Kulan testvére és István ellenfele/ három különböző személy, s nevük egybeesése nem lehet a véletlen műve, hanem minden bizonnyal azonos a kazár kagán, illetve a bolgár kán címével, mint ezt már a korábbi kutatások is igazolták.⁵

Ámde így vissza is jutottunk a kiinduló problémához, az alapvető kérdéshez: kicsoda hát Keán dux ? Ajtony, Sámuel cár vagy egy, a kettőtől független harmadik személy? Ha vé-

¹ SRH I. 291.

² SRH II. 132--133. /A probléma feltűnt már TRAVNIKnak is,uo./

³ SRH II. 145.

⁴ SRH I. 291. /Cf. még: GYÖRFFY GYÖRGY: Krónikáink és a magyar őstörténet, Bp., 1948., 170./

⁵ MELICH JÁNOS: A honfoglalás kori Magyarország, Bp., 1925-1929. 37--42.

gigtekintünk forrásainkon, láthatjuk, hogy a Keán elleni háborúról más 11. századi eseményekhez képest eléggé gazdag anyag áll a rendelkezésünkre, bár az is szembetűnő, hogy ezek a források ellentmondóak, kuszák, kibogozhatatlanul összeszövődnék pl. a Gyula elleni hadjáratral.

Kézai munkájában világosan leírja, hogy István a Koppány elleni hadműveletek után Gyulát elfogta, s Erdélyt Pannoniához csatolta. Ez után ütközött meg a bolgárok és szlávok fedelmével, Keánnal. A legyőzött Keán kincseiből utóbb megajándékozta az általa alapított székesfehérvári egyházat.¹

A 14. századi krónikakompozíció szintén Koppány és Gyula után tárgyalja a Keán elleni hadjáratot. Elmondja, hogy nagy fáradságba és harci verítékbe került, amíg legyőzték, de felbecsülhetetlen értékű kincset zsákmányoltak tőle. István e terület igazgatásával dédapját [???], Zoltánt bizta meg, és a kincsből a fehérvári egyházat is gazdagította, ám itt az elbeszélés hirtelen átvált Gyulára: "És minthogy ez a Gyula gonoszul szerezte pénzét, az egyház gyakran szenvedett tűzvészt. Ebben az egyházban keresztelte meg, akarata ellenére, nagybátyját családjával együtt, de aztán oly tisztességgel tartotta, mintha apja lett volna."² Ez félreérthetetlenül Gyulára vonatkozik, és nem Keánra /még akkor sem, ha a Gyula csak tisztségnév/, mivel ugyanezen fejezet [66.] második mondatában Keánt megölik, tehát meghazudtolná magát, ha halála után megkereszteltetné őt, a tetejében "akarata ellenére". Ezt csak alátámasztja, hogy alig néhány sorral alább, az óbudai egyház alapításának leírásakor ismét említi Keán ~~meg~~ megölését, s ezzel szinte teljesen kizárja azt a lehetőséget, hogy Keán azonos Gyulával.³

A Chronicon Monacense Kézaira emlékeztető szűkszavusággal vázolja, hogy István a bolgárok vezére, Keán ellen háborút kezdett, legyőzte és megölte őt, s kincseiből a fehérvá-

¹ SRH I. 172.

² SRH I. 315--316.

³ SRH I. 316--317.

ri egyházat gazdagította.¹

A Pozsonyi Krónika mintha feloldani kívánná a Gyula és Keán együttes szerepeltetéséből adódó ellentmondásokat, a Képes Krónikához hasonlóan adja ugyan elő az eseményeket, de a fehérvári templom alapítása után korrigál mondván, hogy mivel "Gyula és Keán gonoszszággal szerzett kincse" került az egyházba, azért égett le az oly gyakran.²

Mügeln német nyelvű krónikája szintén egyezik a 14. századi krónikakompozícióval,³ ugyanakkor rimes krónikája, bár a bolgárok és szlávok vezérének leveréséből származtatja a fehérvári egyház megajándékozását, nem tud a tűzvészekről -- s habár Gyula keresztelését is beiktatja, nem beszél kincseiről.⁴

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül Andreas Dandolo tudósítását sem, aki igen fontos dologról ad hírt: "És a király, miután legyőzte Boamot, a bolgárok és szlávok vezérét, az ő kincseiből építette fel és ajándékozta meg szűz Mária fehérvári egyházát..."⁵

E felsorolásból is könnyen regisztrálható, hogy a felmerülő nehézségeket majdnem lehetetlen leküzdeni, s más forrás felhasználása nélkül képtelenség annak igényével fellépni, hogy megoldjuk a problémát.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy kizártnak tartjuk Keán és Gyula azonosságát. Csak a legkézenfekvőbb bizonyítékokat sorakoztatjuk fel: Gyula a király nagybátyja, nem szerepel alattvalóinak etnikai hovatartozása, a cselekmény folyamán István fogságába esik családjával, megkeresztelik, s a továbbiakban a királyi udvarban él; ezzel szemben Keán Istvánnak nem rokona, alattvalói szlávok és bolgárok, nem tu-

¹ SRH II. 67.

² SRH II. 36--37.

³ SRH II. 149--150.

⁴ SRH II. 257.

⁵ GOMBOS: Catalogus, 59.

dunk családi állapotáról, vallási hovatartozásáról semmit, s elesik a harcban.

Nehezebb Ajtony és Keán azonosságának cáfolata, bár ez sem lehetetlen. Ajtonyról tudjuk, hogy fő jövedelmi forrását hatalmas állatállománya biztosította, amelyet a Maros-vidéken legeltettek, míg Keán népe a természettől megerősített helyen lakik. Ajtony alattvalóiról egyelőre közelebbit nem tudunk -- Keán népét viszont szláv és bolgár csoportok alkotják. Míg a Keán elleni hadjáratról úgy nyilatkoznak a krónikák, hogy sok fáradságba és verítékbe került legyőzése, addig Ajtonyt két nap alatt leveri Csanád a források szerint. /Bár szó ami szó: elég fáradságosan!/¹

Keán és Sámuel bolgár cár azonosítása is több akadályba ütközik. Elsősorban is semmi bizonyítékunk nincs arra, hogy Sámuel halálában Istvánnak is része lett volna, márpedig Keánéban volt. Mivel Samuel 1014-ben halt meg, ha a két személy azonos, a Keán elleni hadműveletet nem tehetnénk 1014 elé. De még így is kétséges az erőszakos halál, mivel Konsztantinosz Manasszesz verses krónikájának bolgár változatához feljegyezte a másoló II. Baszileoszról: "Ez a Bazileosz császár számtalan sok vereséget mért a bolgárokra, és kegyetlenül szétzúzta őket. Letörvén ugyanis Sámuel cárt, 15 000 bolgárt megvakíttatott, minden száz embernek meg hagyva egy-egy félszemű embert, és elküldte őket Sámuelhez. Mikor ezeket Sámuel meglátta, dühében meghalt..."² Tehát nem István kardja által. Azt el kell ugyan ismernünk, hogy Sámuel népe is a természet által jól megerősített helyen élt, de nem Erdélyben, márpedig a Keán örökébe helyezett Zoltánt a nép, éppen a rábizott terület miatt, "erdeelui", azaz erdőelvi Zoltánnak titulálta.³ Hasonlóképp a krónikákból arról értesülünk, hogy Keántól hatalmas kincset zsákmányolt István,

¹ Az Ajtonyra vonatkozó források: Anonymus /SRH I. 47--50., 88--92./, illetve a nagyobb Gellért-legenda /SRH II. 489--492. és 505.; -- itt kell megjegyeznünk, hogy nem értünk egyet azzal a nézettel miszerint Ajtony leverésére István uralkodásának elején sor került /1003--1004./, s véleményünk szerint az az álláspont a helyes, amely 1025--1030 közé teszi bukását.

² Chest. 167.

³ SRH I. 316.

míg Bulgária elleni -- történetileg hiteles -- hadjáratáról épp az ellenkezője derül ki, ugyanis egy bizonyos Cesarea ostrománál a bizánci császárral együtt harcol,¹ s amikor a várost beveszik, a görögök azon nyomban zsákmányoláshoz kezdenek, István azonban -- lévén "vir vere catholicus" -- csak szent György ereklyéit hozta el hadizsákmányképpen.² Az pedig, hogy Keán és Sámuel alattvalói egyaránt bolgárok és szlávok voltak, önmagában nem teljes értékű bizonyíték. Meg kell állapítanunk tehát, hogy bármelyik szereplőre aggatjuk is a Keán címet, bizonyos problémák folytán fenntartással kell élnünk. Végso soron nincs biztos támpontunk az igazság felderítésére. Be kell látnunk, hogy Keán dux az azonosítási kísérletek egyik sémájába sem illik bele anélkül, hogy erőszakot ne tennénk a források reá vonatkozó tudósításain.

Van azonban forrásainkban egy eléggé ki nem aknázott lehetőség: rendelkezünk egy olyan szereplővel, akinek a személye összekötő kapocs P. mester gestája felé. Ez a szereplő pedig nem más, mint erdőelvi Zoltán. A Képes Krónika genealogiai adataiból a következőket lehet elmondani István atyai ágok való felmenőiről: apja Géza, nagyapja Taksony, dédapja Zoltán, ükapja Árpád.³ Hasonlóan vélekedik a Pozsonyi Krónika,⁴ a Chronicon Monacense,⁵ a Chronicon Knauzianum,⁶ ugyanez áll a "Genealogia ducum et regum Hungariae triplex"-ben.⁷ Hasonlóképpen

¹ P. PETROV bolgár történész szerint István Bazileoszt Vidin ellen segítette meg 1003-ban /Le role de la Bulgarie dans la vie politique de l'Europe au Moyen Age, Etudes Historiques, 2/1965/., 124./, ha ez igaz, akkor serege nem is találkozhatott Sámuellel, mert az ekkor Szkopienél állomásozott.

² GOMBOS: Catalogus, 969--970.; -- Cf. még: VÁCZY: Gyula és Ajtony, 504--505.; -- István bolgár hadjáratára lásd: MORAVCSIK GYULA: A magyar történet bizánci forrásai /A magyar történettudomány kézikönyve I.köt. 6/b. füz. Bp., 1934./ 173.; a hadjáratot 1004-re datálja.

³ SRH I. 285., és 311--312.

⁴ SRH II. 31.

⁵ SRH II. 61.

⁶ SRH II. 328.

⁷ GOMBOS: Catalogus, 980., 984., 988.

tudja Anonymus is.¹ Bármelyik forrást nézzük tehát az említettek közül, valamennyien egybehangzóan bizonyítják, hogy Árpád fia Zoltán: István király dédapja /proavus/.

Erről a Zoltánról tudni véli forrásaink egy része, hogy megérte a Keán elleni hadjáratot. A Képes Krónika szerint Gyula legyőzése után István "...seregét a bolgárok és szlávok vezére, Keán ellen indította. Eme népek olyan helyen laknak, melyek természeti fekvésük szerint igen erősek: ezért sok fáradtságba és harci verejtékbe került, amíg a nevezett vezért végre legyőzte és megölte. Felbecsülhetetlen mennyiségű kincset szerzett, kiváltképpen aranyat, gyöngyöt és drágakövet. Ide helyezte egyik dédapját, név szerint Zoltánt, aki utóbb ama erdélyi részeket örökös tartományként bírta, ezért köznyelven erdőelvi /Erdeelui Zoltan/ nevezték. Elélt a szent király idejéig, és igen öreg ember volt, azért tette őt a király gazdag nemzetek fölé."²

Zoltán erdőelvi uralmáról Anonymus is tud egy történetet, de ez egyáltalán nem hasonlít a Krónikában előadotthoz. A két tudósítás között -- ez első pillantásra megállapítható -- semiféle összefüggés nincs, tökéletesen kizárt annak a lehetősége, hogy egyazon kutfőből merítettek volna. P. mester gestájában elmeséli, hogy a magyarok háborút indítottak Ménmarót ellen, mivel az nem akarta békével átengedni nekik a földet, amely a Szamostól a Nyirerdőig és a Meszesi kapuig terjedt /19-20. fej./ A háború első etapjában /21-22. és 28. fej./ Sárvár, Tasvár, Szatmár, Nyir-erdők, az Omsó ér, Szilak, a Körösök, a Meszesi kapu, Szerep mocsara, Turu patak és Szeghalom az elfoglalt terület főbb állomásai. Árpád csapatainak legjelentősebb haditette Szatmár /Zotmar/ várának bevétele. Ménmarót seregét visszavetik egészen a Körösig, de szétverni nem tudják. A háború második etapjában azután /50-52. fej./ az Ósbó /Vsubuu/ és Velek /Veluc/ vezette magyar sereg Szarvas hegyénél kiero-

¹ SRH I. 39., 106., 111. és 116--117.

² SRH I. 315--316. -- Itt jegyezzük meg, hogy a fordításnál általában GERÉB LÁSZLÓ fordítását /Cf. Képes Krónika, Bp. 1964./ használtuk fel. -- Zoltánra vonatkozólag még lásd: SRH II. 36--37., 149--150., 257.

szakolja az átkelést a Körösön, és elfoglalja Ménmarót székhelyét: Bihar várát. A megszeppent "dux" az Igfon berkeibe menekül, s innen kíséri meg a béketárgyalások. A vereség után Ménmarót "...vonakodás nélkül ~~felajánlta~~ felajánlja egész országát, Árpád fiának, Zoltának pedig a leányát."¹ Árpád elfogadja az ajánlatot, nagy lakodalmat csapnak. "Ménmarót ez eset után a második évben fiu nélkül meghalt, s egész országát békességgel a vejének, Zoltának hagyományozta."²

A két forrás tudósítását összevetve kiderül tehát, hogy egyrészt Zoltánt István valahová az "erdélyi részekre" helyezi, ugyanakkor Anonymus Ménmarót hason fekvésű területét testálja rá. A kettő egymást egyáltalán nem zárja ki. A kérdés csak az, hogy lehetséges-e Keán birtokát a nevezett területen keresni, nem moná-e más forrásunk ellent ennek. Krónikáink a bihari részeket először Salamon, Géza és László kunok ellen viselt háboruja kapcsán említik.³ A Zágrábi Krónika csak Imre király uralkodásánál utal rá.⁴ A Fundatio ecclesiae sancti Albani Nemucensis tud ugyan a bihari püspökségről, de világosan megmondja, hogy a bihari püspöktől, I. András király emberétől hallott elbeszélést mond el.⁵ Ezen forrás tehát nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a két terület azonos legyen. Ha ama tíz egyházmegye közé, amelyet István alapított,⁶ bevesszük Bihart is, akkor sem ütközünk ellentmondásba, mert magától értetődő, hogy a levert ellenség birtokaiból az új egyházmegyének is részt ad.⁷

¹ SRH I. 105. -- PAIS DEZSŐ fordítása, lásd GYÓRFFY: A magyarok elődeiről és a honf.-ról, 133.

² SRH I. 106. -- GYÓRFFY: uo. 134.

³ SRH I. 366. -- SRH II. 38., 176.

⁴ SRH I. 211.

⁵ Cf. feljebb: 106. old. 2. jegyzet.

⁶ SRH II. 383. -- Cf. még u.o. 3. jegyz.

⁷ Itt elsősorban ORTVAY TIVADAR /Az Ajtony- és Csanád-nemzetségek birtokviszonyai Dél-Magyarországon, Századok, 1891.,

VÁCZY PÉTER megkísérelte annak kimutatását, hogy "Keán-nak, a bolgárok és szlávok fejedelmének birodalma nem feküdhett Erdélyben".¹ Szerintünk azonban az általa alkalmazott "szövegkritika" egyáltalán nem zárja ki ennek lehetőségét, legfeljebb arra derít fényt, hogy a krónikakompozíció szerzője összezavarta a Gyulára és Keánra vonatkozó tényeket. Nem tartjuk tehát elégséges bizonyító erővel rendelkezőnek érveit azokkal szemben, akik hitelt adnak a források helyrajzi tudósításának.² Az újabb kutatások közül figyelmet érdemel KULCSÁR PÉTER tanulmánya,³ amelyben az Ajtony-kérdés kapcsán próbál párhuzamot vonni Ajtony személye és Ménmarót alakja között, s ezzel Ajtony birodalmát Biharra is kiterjeszti. E nézetében a fentebb kifejtettek miatt nem osztozunk, azonban tökéletesen elfogadhatónak véljük /természetesen Keán területére értve/ mindazt, amit a garamszentbenedeki oklevél Biharra vonatkozó adataiból tanulságképpen levont.⁴ Ugyanis azok a fejlettebb társadalmi és gazdasági viszonyok, amelyek az oklevélben tükröződnek, igazolják a Képes Krónika Zoltánra vonatkozó megjegyzését, hogy ti. "... igen öreg ember volt, azért tette őt a király gazdag nemzetek fölé."

A szlávok és bolgárok feltételezése ezen a területen sok heves vitát váltott ki, ennek taglalására nem vállalkozhatunk.

263--278./ jól megalapozott véleményére hivatkoznánk, aki az Ajtony-nemzetség birtokainak felosztása kapcsán kifejtette: "Amint a Koppány, Gyula és Keán jószágai nagyrészt egyházi célokra használtattak fel, úgy történt ez most az Ajtony jószágainak egy jókora részével is." /uo. 278./ -- Valószínű a feltevés, miszerint Gyula birtokaiból a Gyulafehérvári, Keán területéből a bihari, míg Ajtony birodalmából a csanádi püspökség részesedett.

¹ VÁCZY: Gyula és Ajtony, 504.

² KARÁCSONYI JÁNOS: Szent István király élete, Ep. 1904. 20-21.; -- MELICH: A honfoglalás kori Magyarország, 37--39.; -- BELITZKY JÁNOS: A törzsfői hatalom elsorvadása és a fejedelmi hatalom kialakulása, SZIE I. 586--587.

³ KULCSÁR: A magyar államszervezés néhány problémája, 13--14.

⁴ KULCSÁR PÉTER nézetét újabban KRISTÓ GYULA bírálta főként birtokjogi megfontolások kapcsán. /Cf. KRISTÓ: Megjegyzések az ún. "pogánylázadások" kora történetéhez, 8--10./

Ugy véljük, elégséges bizonyíték számunkra az a néhány korai adat, amely honosságukat kétségszűnhatatlanul igazolja az ország különböző területein. Gondolunk itt nemcsak a németek panaszaire, hogy a szlávok a magyarokkal együtt kalandoznak,¹ de olyan momentumokra is, mint a szentgalleni kaland két magyar áldozatának elégetése /az eddigi kutatások szerint ez szláv szokás/² vagy szláv jövevényszavaink. Arnulf kérése a bolgár kánhoz 892-ben pedig egyenesen az erdélyi területre céloz, amikor a vele hadban álló morváktól a só megvonását kívánja.³ Elgondolkodtató, milyen megfontolás alapján írja Piligrim levelében a pápának, hogy a magyaroknak "... csaknem egész népe hajlandó a szent hit befogadására, de a szlávok más tartományai is készek, hogy higgyenek."⁴

¹ Theotmár salzburgi érsek panaszja a pápához /MARCZALI HENRIK: A magyar történet kutatóinak kézikönyve, Bp., 1901., 24--25./

² GOMBOS: Catalogus, 449.; -- A szlávok halottégetéséről tudósít Ibn Ruzsza és Gardizi. /Cf. GYÓRFFY: A magyarok elődei-ről és honf.-ról, 58./ Hasonlóképp nyilatkozik Masszudi is. /Cf. BUCHLER SÁNDOR: Keleti tudósítások a kazárokról, [Keleti tanulmányok, 2. sorozat 1. rész.] Bp. 1910. 114--115./

³ GOMBOS: Catalogus, 132.

⁴ FEJÉR: Cod. dipl., I. 261.; -- Cf. még: A görög egyház magyarországi hatásáról: GYÓNI, MATTHIAS: L'eglise orientale dans la Hongrie du XIe siècle, Revue d'Histoire Comparée, 25/1947/, Nouvelle Serie 6. tom. 2. no. 42--49. [Bibliográfia no. 42. old. 1. jegyz.]; -- FEHÉR GÉZA: A bolgár egyház kísérlete és sikerei hazánkban, Századok, 1927., 1--20.; -- GYÓRFFY GYÖRGY: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása, A MTA Társadalmi- Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 2/1952/. 325--362.; -- A szlávokra: FERENCZY ENDRE: A magyar föld népeinek története a honfoglalásig, Bp., 1958., 124--131. és 177--178.; -- HUMMER: A szláv kereszténység hazánk mai területén a honf.-ig; -- A szlávok mellett esetleg számolnunk kell besenyőkkel is /ti. Vata törzsével!/: KRISTÓ: Megjegyzések az un. "pogánylázadások" kora történetéhez, 38--39.; -- ehhez lásd még: SRH II. 398.

Nem kívánjuk részletesen taglalni, hogy mi okozta a Képes Krónikán belül a zavart Keán és Gyula személye körül, hiszen erre többen is alkottak elfogadhatónak tűnő hipotézist.¹ Bonyolult, de nagy bizonyító erővel rendelkező érveket hozott fel elmélete bizonyítására GYÓRFFY GYÖRGY.² Abból indul ki, hogy Anonymus olvasva a régi Gestát nem talált abban elégséges adatot a saját honfoglalás-története megírásához; különösen hiányoztak az olyan ellenséges törzsfők vagy fejedelmek, a-kikkel szemben őseink dicsőséges vitézi tetteket vihettek volna végbe. Ezért részint a népetimológiához hasonlóan helynevekből kreált ilyeneket, másrészt a "régí Gesta" más szereplőit /így pl. István ellenfeleit/ használta fel e célra. Az ősgestában olvasott Kulan--Beliud--Kean történetet úgy aknáztta ki, hogy Keánt Keánus Magnusként Salan ősapjává tette, Salanus viszont a Chulan alak torzított változata [P. mester másutt is a ch-t s-re irta át archaizáló kedvében, mint pl. Chunad=Sunad, Churungrad=Surungrad stb.]. Hasonló átültetés eredménye Ménmarót is /Menrothból/.³ Ha ez igaz, úgy P. mester, miután Keán és Kulán kronológiai egyidejűségéből előidejűséget alkotott, ti. Keánt Kulán /Salan/ ősevé tette jogi meggondolásokból, két megoldás között választhatott: vagy összeolvasztja kettejük birodalmát is eggyé, vagy egyikük területére új szereplőt helyez. Ő ezt az utóbbi megoldást választva megteremtette Ménmarót figuráját. GYÓRFFY is elfogadja azon nézetet, mely szerint a budai minorita szerencsétlenül sikerült kontaminációjáról van szó a krónika vonatkozó helyei esetében, amellyel egyháza István korában való keletkezését kívánta bizonyítani, de részletesebb magyarázatra törekszik. Szerinte a szerző /Ákos mester/ olvasta a "régí Gestát", ott föllemelte a Gyula és Keán elleni hadjárat történetét, s mivel ismerte a 13. századi Kán nemzet-séget, amely bővelkedett Gyulákban, úgy vélte, itt is egy Kán-nembeli Gyuláról, tehát egy személyről van szó; és mivel a Kánok birtokai zömmel Erdélyben helyezkedtek el, szemrebbenés

¹ KARÁCSONYI JÁNOS: Péter király és az ó-budai prépostság, Századok, 1897., 291--297.; -- VACZY: Gyula és Ajtony, 504.

² GYÓRFFY: Krónikáink és a magyar őstörténet, 23--24.

³ Uo. 25--27.

nélkül oda helyezte a nyakukba Zoltánt helytartónak.¹ Eszébe sem jutott, hogy István ezen ellensége a bolgár cár: Sámuel.² De erdélyi Zoltán szerepeltetése így újabb problémát szül, ugyanis ha igaz, hogy őt Ákos mester helyezte Erdélybe, akkor -- arról nem is beszélve, hogy Kézai miért nem tud erről -- Anonymus nem a régi Gestát, hanem annak Ákos mester féle változatát olvasta volna, s ezt a magyar nemzetségtörökölődési hagyományt felrugó szövegrészt helyesbitette volna úgy, hogy beiktatta Ménmarót leányát, ezzel kronológiailag helyére téve Zoltánt. Ehhez azonban bizonyítani kéne, hogy P. mester legalábbis Kun László korában élt és alkotott. Mutatkozik azonban egy könnyebben bizonyítható megoldás is, ti. az, hogy Anonymus az ősgestából ismerhette Keán területének fekvését, s miután Keánt eltette innen, ide helyezte Ménmarótot, hogy aztán leányát Zoltával összeházasítsa, s így szereztesse meg vele a földet. Ha pedig ez utóbbi feltevés valószínűbb, úgy újra csak el kell vetnünk Sámuel azonosságát Keánnal. /Az sem lehetetlen, hogy Anonymus ezen ötlete sugallta "Ákos mesternek" a Keán=Kán gondolatát. Mai ismereteink szerint ez bizonyíthatóbb lenne, mint megfordítva./

Ezek után már csak egy problémával kell farkasszemet néznünk. Anonymus ugyanis Ménmarót területéről azt állítja, hogy "... azt a földet azon népek lakták, akiket kazároknak neveznek" /qui dicuntur Cozar/.³ A kazárok viszont nem szláv etnikumúak, és igen nehezen képzelhető el azonosságuk a bolgárokkal, mivel ezeket is, azokat is név szerint ismeri P. mester. Nem lehetnek továbbá székelyek, besenyők és kunok, mert ezekről is tudomása van. A katarok szállásterülete -- mint közismert -- erre a területre szintén nem egykönnyen lokalizálható. Másutt igyekeztünk bizonyítani, hogy Anonymus az ispánsággal megajándékozott kun származású birtokosok érdekében meghamisítja a történelmet, és ezen hamisítások egyike éppen

¹ GYÖRFFY: Krónikáink és a magyar őstörténet, 168--169.

² Uo. 156. és 170.

³ SRH I. 49.

az, hogy a kazárokat a magyarokkal szemben ellenséges helyi erőkként tünteti fel a honfoglalásnál; így kizárja a kabarókat abból a mondai hagyományból, amely csatlakozásukról szól /s amelyről Konsztanosz Porphrogennétosz is tud/. Ezzel alapozza meg, hogy a kunokat Kiev alatt csatlakoztatja, és honfoglalóvá teszi.¹ Amennyiben ez helytálló, úgy esetleg az sem kizárt, hogy az Istvánnak ellenálló "Keán népet" szignálja kazároknak, és vetíti vissza 100 évvel korábbra, mint Ménmarót Árpád vezéreinek ellenálló alattvalóit. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a Querfurti Brunó által említett "fekete magyarokkal" azonosíthatók² azok a népelemek, akik rátelepedtek a bolgárokra és a szlávokra. Annál is inkább hajlunk e nézetre, mivel a legújabb kutatások szerint kb. ezen a területen lokalizálhatók,³ KRISTÓ GYULA pedig meggyőző erővel bi-

¹ Cf. SZEGFÜ LÁSZLÓ: Anonymus és a Cumanok, Magyar Könyvszemle, 1969. 3. sz. 220-238.

² GOMBOS: Catalogus, 430. és 2569.

³ Cf. BALANYI GYÖRGY: Szent István, mint a magyar keresztény egyház megalapítója és szervezője, SZIE I. 352./ -- BELITZKY: A törzsfői hatalom elsorvadása és a fejedelmi hatalom kialakulása, 588./ -- BÓNIS: István király, /a Tiszántúlra helyezik a fekete magyarokat. -- GALLA FERENC /Szent István apostoli tevékenysége és e téren ismertebb munkatársai, SZIE I. 320./ a Tisza--Maros--Körös közbe, HÖMAN BALINT /HÖMAN--SZÉKFI: Magyar történet, 178./ Csongrád környékére, és ami a legkedvezőbb feltevés a számunkra GYÖRRFY GYÖRGY /Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I. [A-Cs.], Bp., 1963., 573./ Bihar területére lokalizálja őket. Ezek a hipotézisek végső soron nem zárják ki egymást, mivel elképzelhető, hogy a legeltetésre alkalmasabb területeket elsősorban a "Mungari nigri" szállták meg, míg a szlávok és bolgárok más területeket /bár keveredésüket sem zárhatjuk ki!/: kapcsolatukkal magyarázható a "feketevár" szláv neve is [Surungrád=Csongrád]. -- Nem érthetünk egyet VÁCZY /Gyula és Ajtony, 502./ azon nézetével, hogy a krónikák által említett: természetből jól megerősített helyek csak "Erdély magas hegyei" lehetnek; Bihar is eléggé védett hegységekkel és mocsarakkal. Ha István csapatainak hosszú, fáradtságos harcát összevetjük az anonymusi vezérek itteni harcaival, az elég bizonyosságul szolgálhat. -- Érdekes problémát vet fel KULCSÁR PÉTER /A magyar államszervezés néhány problémája, 32--33. 110. jegyz./: szerinte a fekete magyaroknak a Tisza bal partján kellett tanyáznuk és megkülönböztető jelzőjük volt a "fekete" a Tisza jobb partján élő "polovecek"-kel /haloványak, sápadtak/ szemben.

zonyította, hogy a fekete magyarok nem lehetnek azonosak Ajtony népével.¹ Ezt a gondolatot tovább fejlesztve úgy véljük: mivel Ajtony és Gyula törzse valószínűleg közös ősedetre tekint vissza, Gyula törzse sem azonosítható a Brunó által említett népcsoporttal. Viszont jelenlétük Keán területén megmagyarázná ezen a vidéken /különösen a Tiszavidéken és a Szamos völgyében/ fellelhető nagyszámu pogány magyar lelet eredetét,² egyben azt is világossá tenné, hogy Brunó első magyarországi útja alkalmával /1003 ??/ annak ellenére, hogy Gyula törzsét István leigázta, nem tudott eredményesen téríteni a fekete magyarok között, míg második útja idején "szent Péter hiába soha nem járó követsége" már számíthatott eredményre, mivel István fegyveres erővel törte le ellenállásukat leverve Keánt.

A Keán elleni hadműveletek -- véleményünk szerint -- szorosán összefüggtek Gyula leverésével, ezért mielőtt tovább lép-nénk fejtegetéseinkben, nem lesz érdektelen néhány szót fűzni a

vele kapcsolatos eseményekhez. A Gyulák törzse Konsztantinosz Porphürogenmétosz szerint a Tisza--Maros--Temes--Körö~~s~~ök vidékén telepedett le,³ a 11. század elején azonban mégis Erdélyben találjuk utódaikat. A 14. századi krónikakompozíciónak van egy érdekes epizódja: "Nagy és hatalmas vezér volt ez a Gyula; vadászat közben Erdőelvében nagy várost talált, amelyet hajdan a rómaiak építettek."⁴ -- írja. VÁCZY PÉTER ebből azt a szerintünk is elfogadható -- következtetést vonta le, hogy a Gyula-törzs a honfoglalás és az államalapítás között eltelt időszakban kettészakadt.⁵ VÁCZY szerint azonban a Gyula-törzs migrációja együtt járt a görög térítés eredményeinek megsemmisülésével, a pogány ideológia ismételt felülkerekedésével,⁶ amit kétkedéssel kell fogadnunk, jóllehet Anonymus szövege is VÁCZY vélemé-

¹ KRISTÓ: Megjegyzések az un. "pogánylázadások" kora történetéhez, 17. -- A kérdésre vonatkozó irodalom uo. 101. jegyz.

² SZENDREY ÁKOS: Az ősmagyar temetkezés, Ethnographia, 39/1928/., 12--26. -- Térkép uo. 15. old.

³ MORAVCSIK: Bibórbanszületett Konstantin, 177., 179.

⁴ SRH I. 290--291.

⁵ VÁCZY: Gyula és Ajtony, 486-489.

⁶ Uo. 494.

ményét támasztja alá:

"Zombor pedig nemzette ifjabb Gyulát, Bua és Bucna apját, akinek idejében szent István király meghódította az erdőntuli földet, és magát Gyulát megkötözve Magyarországra hozta, és élete minden napján át bebörtönözve tartotta, mert a hitben hiu volt, ~~és~~ nem akart keresztény lenni, és sok mindent cselekedett szent István király ellen, noha anyjának családjából való ~~volt~~ volt."¹

Anonymus azonban nem megbízható tanu. Egyrészt nem tud arról, hogy Gyulát feleségével és fiaival együtt fogták el, másrészt úgy véli, hogy szent István Gyulát élete végéig börtönben tartotta, holott ennek Thietmar, a kortárs merseburgi érsek tanúsága tökéletesen ellentmond. Thietmar Boleszláv lengyel fejedelemről szólva megemlíti, hogy annak egyik, Magyarország határán álló várában Procui, István király anyai nagybátyja a parancsnok, akit Pannonia királya nemrég üzött el székhelyéről. Ennek a nagybácsinak a felesége István fogságába került, de ő ellenszolgáltatás nélkül visszaadta férjének.² Gyula tehát nem volt bebörtönözve haláláig, hanem a lengyelekhez szökött, ahová István fogoly feleségét is utána küldte. Thietmar semmit sem tud Gyula pogány vallásáról. Nem hagyhatjuk azt sem figyelmen kívül, hogy Anonymus Gyula pogány voltának említései lényegében egy toposzt használ, amelyet népi énekből, vagy egyházi himnusból is merithetett. Gyula szerint:

"in fide esset vanus,
et noluit esse Christianus..."³

ugyanakkor Thonuzoba:

"in fide vanus
noluit esse Christianus..."⁴

Véleményünk szerint az előbb említett két tárgyi tévedés és a hitre vonatkozó frázis használata kizárja P.mester tudósi-

¹ SRH I. 69. -- hasonló ehhez: SRH I. 65.

² GOMBOS: Catalogus, 2203.; -- Cf. még: MELICH JÁNOS: Beleknegini és Prokui, Magyar Nyelv, 23/1927/., 488--496.

³ SRH I. 69.

⁴ SRH I. 117.

tását a hiteles források sorából.

Egyáltalán nem tud Gyula pogány voltáról Kézai, amikor az ellene fellépő királyról ír: "És szent István király megkoronáztatva és végül Koppány vezért megölve, nagybátyját, Gyulát feleségével és két fiával Erdélyből Pannoniába hozatta, és Erdélyt Pannoniához csatolta, ezután megütközött a bolgárok és szlávok vezérével, Keánnal."¹

A 14. századi krónikakompozíció ismét Gyula pogány mivoltát említi az ellene való fellépés okaként: "Miután szent István isteni rendelésből elnyerte a királyi fenség koronáját, híres és nyereséges háborút viselt Gyula nevezetű anyai nagybátyja ellen, aki azon időben az egész erdőntuli országot kormányozta. Az ur 1002-ik esztendejében tehát szent István király elfogta Gyulát feleségével és két fiával együtt, és átküldte őket Magyarországra. Ezt azért cselekedte, mert bár szent István király sokszor megintette, mégsem tért a keresztény hitre, s nem nyugodott, hanem folyvást igaztalanul zaklatta a magyarokat. Gyula tágas, nagy gazdagságu országát szent István egészen Magyarországhoz csatolta. Ezt az országot -- amelynek magyar neve Erdőelve -- igen sok folyó öntözi, melyeknek fővenyében aranyat lelnek, és ennek a földnek aranya igen jó."²

Másutt viszont semmit sem tud a pogány mentalitásról, s csak az ellenséges magatartást véli "casus belli"-nek: "Utóbb Gyula sokszor ellenségeskedett a Pannoniában lakó magyarokkal, ezek megnehezteltek rá, majd szent István király Pannoniába vitette. De az nem ez a Gyula kapitány volt, hanem utána a harmadik."³

A probléma megoldását a krónikakompozíció forrásainak felderítése adhatná meg. Ugy véljük, teljes biztonsággal támaszkodhatunk e téren KRISTÓ GYULA alapos és precíz értekezésére, amelyben a jelen problémára is részletesen kitér.⁴

¹ SRH I. 172.

² SRH I. 314--315.

³ SRH I. 291.

⁴ KRISTÓ: A történeti és politikai gondolkodás ~~XXI-XII~~ elemeinek fejlődése krónikairódmunkban, Bp., 1968.
[Kézíratos kandidátusi értekezés.]

KRISTÓ véleménye szerint krónikáink a 12. század folyamán egészültek ki az Annales Altahenses maiores-ben megőrzött adatokkal, amelyet ekkor fedezett fel a magyar udvari történetíró.¹ Valószínű, hogy ekkor a Gyulára vonatkozó adatok is összevetésre kerültek a magyar hagyománnyal. Véleményünk szerint éppen az Annales Altahenses pongyola megfogalmazása szolgáltatja a magyar krónikásnak a Gyula elleni háború okát, amelyet a magyar hagyomány csak Gyula ellenséges magatartásával indokolt. Az Annales Altahenses maiores ugyanis így ír az 1003-ik évnél: "István, a magyar király sereggel támadt nagybátyja Gyula király ellen, akit akkor elfogott feleségével és két fiával, ~~akirályságot~~ a királyságot pedig erőszakkal a kereszténységre kényszerítette."² Láthatjuk tehát, hogy itt szó sincs Gyula pogányságáról, csak arról, hogy elfogatása után "az országot" a keresztény hit felvételére kényszerítették. Az annalista azonban azt sem mondja meg, hogy kinek az országát: Istvánét vagy Gyuláét. /Ti. nála mindkettő rex!/ Ettől már csak egy lépés kell Gyula pogánnyá festéséhez, amit Ekkehardus és az Annalista Saxo az Annales Hildesheimenses szerzőjével egyetemben meg is tesz, amikor a megtérítés kényszerítésének áldozatul esett országban Gyula területét vélik felfedezni.³ A magyar krónikás előtt pedig nyilvánvalónak tűnt, hogy egy olyan pogány országban, amelyet erőszakkal kell megtéríteni, a vezér sem lehetett keresztény, tehát István e nyakas pogány megtérítésére joggal fogott fegyvert. Ennek azonban tökéletesen ellentmondanak a Gyulák kereszténységéről szóló tudósítások.⁴

Véleményünk szerint tehát István Gyula-ellenes hadműveletének indoklása sokkal későbbi keletű, semhogy figyelembe vehetnénk, ezért a háború okát a "legerősebb", az államiság megszervezésére legalkalmasabb törzs expanzív politikájában kell keresnünk.

¹ KRISTÓ: A tört.-i és pol.-i gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairódmunkban, 16.

² GOMBOS: Catalogus, 92.

³ GOMBOS: Catalogus, 141., 221., 313.

⁴ Cf. GOMBOS: Catalogus, 1011., 1356--1357.

Nem tudjuk -- csak feltételezzük --, hogy hasonló okból támadta meg István Keant is. A csata lefolyásáról is csak egy kései [16. századi] krónika tudósít:¹ "A harmadik év elején konfliktusba keveredett Keán vajdával, a bolgár territórium királyával [ti. István], haragra gerjedt s sereggel akart a bolgárok ellen támadni. Késedelem nélkül levelet küldött azokhoz az urekhoz és másokhoz, akik a környezetébe tartoztak, és hozzákezd serege késszenlétbe helyezéséhez. Időközben ezen dolgok híre eljutott Keán, a bolgár terület egyeduralkodója fülébe is, és mivel ő hasonlóképp egy nagyon nyakas gyaur volt, egyáltalán nem félvén a királytól ő maga is levelet küldött az összes bolgár katonának és hozzákezd a seregtoborzáshoz. István király pedig szintugy egyesítette az igen nagy számú magyar urat, kibontva a zászlókat és megvervén a harci dobokat, és Keán ellen vonult megszámlálhatatlan fegyveres katonából álló haderejével. Már hosszú utat megtettek, amikor Keán értesülve erről s összegyűjtve a lázadó bolgárokat a király ellen vonult késszenlétbe helyezve a harcra fegyvereseit. István Keánnal, a bolgárok főnökével a két tartomány határán találkozott ~~szembes~~ s csapott össze vele. Miután lóra pattantak, azért, hogy egymás hatalmát próbára tegyék, ádáz, véres ütközetbe kezdtek. Végül a király válván győztesse és szétszórva a bolgár katonákat, olyan súlyosan sebesítette meg Keánt, aki a csata folyamán fogságba is esett, hogy az egyáltalán nem gyógyult ki sebeiiből, hanem meghalt. Szerfelett nagylelkű és gazdag ember volt, de minthogy a király kezétől esett el, vagyonát is el-
a----

¹ Székesfehérvár esete után /1543/ MAHMUD TERDŽŪMĀN janicsár tolmács megtalálta s hadizsákmányképp magával vitte a "Magyarok Krónikáját" /valószínűleg Cronica Hungarorum-ot/. Ezt később lefordította törökre, s így maradt ránk. A Tarih-i Ungurus irodalmát lásd: VÁMBÉRY ÁRMİN: Tarikhi Engerusz, azaz Magyarország története című török kézirat ismertetése -- től., Magyar Akadémiai Értesítő. A Philosophiai, Törvény- és Történettudományi Osztályok Közlönye, 1/1860/., 360--362.; -- BUDENZ JÓZSEF: Török olvasmányok az igeidőkre való tekintettel, Magyar Nyelvészet, 6/1861/., 69--74. -- illetve: Tarikhi-i Ungurusz, azaz Magyarország krónikája című török kézirat ismertetése -- től., Magyar Akadémiai Értesítő. A Philosophiai, Törvény- és Történettudományi Osztályok Közlönye, 2/1861/., 261--316.; -- HAZAI GY[ÖRGY]: Notes sur le "Tarih-i Ungurus" de Terdzūmān Mahmud, Acta Orientalia ASH., 13/1961/., 71--84.

vesztette.¹ A király felgulta és kifosztotta az egész bolgár tartományt; megtalálta Keán kincseit és hatalmába kerítette, azután elfoglalta az ország maradékát is."²

Problémát jelent továbbra is: István hogyan verte le elsőként Gyulát, akitől még elválasztotta Keán és Ajtony érintetlen területe, hiszen mind az Altaihi Évkönyvek,³ mind Kézai,⁴ de a 14. századi krónikakompozíció szerint is⁵ István lépett fel támadólag. Hasonlóképpen tudósít Anonymus is.⁶ Ha azonban helyt adunk GYÖRFFY azon nézetének, hogy P. mester István-kori állapotokat vetít vissza a honfoglalás korába, akkor a Keán elleni hadműveletre is találunk magyarázatot, illetve megkockáztathatunk egy hipotézist. Amidőn Baszileosz császár Bulgária ellen támad, egyenesen a Duna vonalára sorakoztatja fel csapatait, s Vidin ostromába kezd. Ez leköti Ajtony katonai potenciálját is. István ekkor kiaknázva a lehetőséget és megosztottságot Gyula és Keán letörésére indul. Pannoniából a vele szövetséges Abák szállásterületére vezeti seregét, majd a kabarokkal egyesülve a Felső-Tiszavidéken kezdi meg a hadműveleteket. Míg a kettéosztott sereg egyik része a Tiszánál manőverez, a főssereg a Szamos völgyében hirtelen előretör, elvágja Keán természetes utánpótlási vonalait /a Kárpátok szorosait/,⁷ és szétveri a készületlen Gyula

¹ XXXAIIIXIYXX76Y 1214 körül még ismeretes volt Nyirmező /Nyrmezeu/ mellett egy Kaan nevű helység /FEJÉR: Cod. dipl., 3,1. 158./, sőt egy Kaan utja nevű ut is /FEJÉR: uo. 475. -- "vadit... ad viam Kaan"./

² HAZAI: i.m. 76.

³ GOMBOS: Catalogus, 92.

⁴ SRH I. 172.

⁵ SRH I. 314--315.

⁶ SRH I. 69.

⁷ Elképzelhető, hogy éppen e hadművelet sikeres végrehajtása jutalmául kaptak néhányan a Gizellával érkezett német hospesek közül birtokot a Szamos-mentén. A Szatmár-Németiben letelepült német hospesek II. András által megerősített oklevele említi úgy őket, mint "qui se dicebant in fide domine regine Keysle ad Hungariam convenisse." /FEJÉR: Cod. dipl. 3,2. 211--212./

meglepett csapatait, elfogja Gyulát,¹ majd a két seregrész harapófogóba kapja Keán területét, és kemény harcok árán legyőzi hadait, őt magát pedig megölik. Mivel a Keán elleni csatározások elhúzódtak, Ajtony időt nyert, megegyezett a görögökkel vállalva a bizánci vazallusságot, megkeresztelkedett a már elfoglalt Vidinben, majd csapatait Északra vezényelve diplomáciai fogásával kiküszöbölte annak lehetőségét, hogy István és Baszileosz bekerítsék, de a bizánci hűbér s saját katonai felkészültsége hosszú időre el is odázta területének beolvasztását a királyságba. Csak 1027-1030 körül, amikor a bizánci trónon gyengekezű nők irányítanak, szánja rá magát István, hogy csapatait Ajtony ellen vezényelje.

Összegzésképpen elmondhatjuk tehát: Gyula, Ajtony, Keán és Sámuel bolgár cár egymástól függetlenül létezett. Keán tulajdonképpen nevét nem tudjuk, csak feltételezésekre vagyunk utalva [Boam, Marót stb. ?], azt azonban -- úgy véljük -- sikerült bizonyítanunk, hogy területe nem eshetett egybe sem Ajtony, sem Gyula területével, még kevésbé azonosítható Sámuel birodalmával; birtokát a "Tisza, a Szamos, a Meszesi-kapu és a Körösök" határolta vidéken kell keresnünk. Gazdasági--társadalmi szempontból -- valószínűleg a leigázott őslakosság nagyobb száma miatt -- ezeket a területeket fejlettebb szint jellemzi, mint a pásztorkodásra alkalmasabb, zömmel magyarok által lakott országrészeket. ~~Éppenxaxbwig~~ Alattvalói szlávok, bolgárok és magyarok voltak. Éppen a bolgár etnikum jelenléte, s e mellett a szlávok jelentős száma alig cáfolható bizonyosság számunkra, hogy az eretnekség tért hódított ezeken a területeken, melyeknek bekebelezése tette szükségessé, hogy pl. az Intelmek szerzője a király figyelmét nyomatékosan felhívja a heretikusokra. /Az eretnekeket egyébként gyakran illetik "bulgari" névvel is.²/

44---

¹ SRH I. 314--315.

² Cf. KULCSÁR ZSUZSANNA: i.m.

Ajtony

Marxista történetírásunk -- a polgári történetírás azon nézetével szemben, amely szerint István megkoronázása a pápától nyert "szent koronával, nemzeti függetlenségünk jelképével" az államalapítás nagy munkájának bevégzését szimbolizálja -- arra az álláspontra helyezkedett, hogy az állam megszervezését tulajdonképpen a lázadó vezérek végérvényes letörése jelentette.¹ A századok folyamán kikristályosodott szent-István-kép azonban -- amely alapvonásaiban már legendáiban megfogalmazódott olyaténképpen, hogy nem a valóságos történeti szituációba helyezte e királyt, hanem az ő "felmagasztosított" személyéhez igyekezett idomítani a tényeket -- nem tűnt el nyomtalanul. Habár Géza és István történeti szerepének tisztázása lényegében megtörtént, mégis azal párhuzamosan, hogy az államszervezés legfőbb kritériumává a szeparatista törzsfők leverése vált, érvényesülni kezdett egy olyan törekvés is, amely szándékosan vagy akaratlanul a polgári történetírás felfogását kívánja rehabilitálni mind közelebb hozva az ezredfordulóhoz, a koronázáshoz, a belső konszolidáció lezárulását. Szinte lélegzetvételnyi szünetet sem engedélyeznek István csapatainak: Koppányt, Gyulát, Ajtonyt -- akiknek létjogosultságát legfeljebb a félpogány Géza uralkodásának időszakára vélik elismerhetőnek -- röpke néhány év alatt leveretik velük. Sőt ezek a seregek a frissen pacifikált területekkel mit sem törődve betörnek "Sámuel keán" bolgár birodalmába is,² és véres ütközeteket provokálva megölik magát a cárt. Forrásaink azonban nem látszanak igazolni a sietséget, sőt Ajtony története határozottan ellentmond e felfogásnak.

A Maros-vidék félelmetes hírű uráról két forrásunk tesz említést: P. mester Gesta Hungarorum-a,³ és a Legenda maior

¹ Cf. ELEKES LAJOS--LÉDERER EMMA--SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. Az őskortól 1526-ig. [Egyetemi tankönyv.], Bp., 1965e, 59.

² Uo.: 58--60.

³ SRH I. 49--50., 89--91.

sancti Gerhardi episcopi.¹ A vonatkozó helyek kritikai elemzése bizonyossá tette, hogy a két forrás egymástól független,² s ez Ajtony történetiségét majdhogynem kétségtelenné teszi. A két forrás -- kutatóink szinte egybehangzó véleménye szerint -- közös eredetre vezethető vissza: egy Csanádról szóló, közel egykoru keletkezésű hősi ének szolgáltatta a történet magvát.³ Ezt az epikus népi alkotást azután a legendairó művében ötvözte a csanádi monostor hagyományaival, Anonymus pedig -- a maga racionalizmusának megfelelően -- ugyanezt a történetet megfosztja meseszerű burkától, s csak a lényegre szorítkozva adja elő.⁴ A kétféle előadásmódot e későbbi művek célja határozta meg: a legendairó a Csanád-mondát a marosi egyházmegye megalapítása körülményeinek bemutatására használja fel, míg P. mester ugyanezt a hagyományt honfoglalástörténetében Glad vezér személyének történeti hitelesítése céljából értékesíti. Rendelkezőnk azonban egy semmiképp sem elhanyagolható forrással, amely -- úgy látezik -- az eredeti, célzatos ferdítés nélkül előadott történetet őrizte meg /igaz, hogy öt évszázaddal későbbi lejegyzésben/. A Tarih-i Ungurus-ban, minden pontatlansága ellenére is számos értékes adat őrződött meg számunkra. István hadivállalkozásai közül említi a Keán elleni fellépést s egy bizonyos Marciyanus nevű illir vezér leverését. A kérdéses hely elemzése kapcsán GYÖRFFY GYÖRGY próbálta meg kimutatni ezen vezér azonosságát a hun krónika Macrinus nevű longobárd királyával. GYÖRFFY azonban -- a hun történet forrásait kutatva -- hiteles-

¹ SRH II. 478--492. és 505.

² HORVÁTH JÁNOS: A Gellért-legendák forrásértéke, 74--80.

³ A hősi énekre lásd: KARÁCSONYI JÁNOS: Szent István király élete, 24.; -- MACARTNEY, CARLILE AYBNER: The medieval Hungarian historians, Cambridge, 1953., 158.; -- HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái, 316--325., -- ill. A Gellért-legendák forrásértéke, 79.; -- Az ősforrás hősköltemény voltának részletes filológiai igazolása: KULCSÁR PÉTER: A magyar államszervezés néhány problémája, 5-10.; -- Az egykoru keletkezésre is kitér: VACZY PÉTER: Cyula és Ajtony, 495--496.; -- MÜLLER FRIGYES: A nagyobb Gellért- legenda forrásai és keletkezése, Századok, 47/1913/., 355--357.; -- Viszont megjegyzendőnek tartjuk, hogy éppen az Ajtony-történet betoldását

nek fogja fel TERDŽŰMĀN közlését a vezér származásáról, s úgy véli, hogy itt Istvánnak a délnyugati országrészek elfoglalására irányuló hadműveleteiről van szó, amelyet a hun krónika szerzője vetített vissza -- Anonymus módszerével -- a hun történetbe.¹ Nem tagadjuk, hogy Marciyanus és Macrinus személye valami módon összefüggésbe került egymással a török mű lapjain, azonban tagadnunk kell, hogy a névvariáció egyazon személyt jelöli. TERDŽŰMĀN ugyanis a 92--96. levélen tárgyalja István Marciyanus elleni hadjáratát, amde már a 48--54. levélen -- a 14. századi krónikakompozícióhoz hasonlóan -- előadta "Kattar" hun vezér összeecsapását Macrimus-szal és Detrével. Emli Macrinus halálát is.² A két szereplő tehát sem az ő művében, sem forrásában nem lehetett azonos egymással. Vitázni legfeljebb arról érdemes, hogyan került István korának eseményeihez a Marciyanus név.

Nehezen bár, de esetleg elképzelhetőnek tartjuk, hogy a hunok Aquileia elleni hadjáratáról beszélve Macrinus neve sugallta a történetírónak, birodalma Marciliára keresztelését /60--65. lev./.³ Mivel pedig az István ellen lázadó törzsfők között talált egy hasonhangzású névvel rendelkezőt, szemrebbenés nélkül megtette Miria -- azaz a szlavón terület -- urává. A probléma tehát az, hogy mi lehetett a neve annak a vezérnek, akiről TERDŽŰMĀN beszél. Segítségünkre van az az első pillantásra szembetűnő jelenség, hogy szerzőnk számtalan hibát vét a személy- és helynevek értelmezésében. A Veronai Detre /Tetricus/ nála

tartja MADZSAR IMRE /Szent Gellért nagyobb legendájáról, Századok, 47/1913/., 502--503./ késeinek a ezáltal kevéssé hitelesnek.

⁴ A 122. old.-ról: KULCSÁR PÉTER: A magyar államszervezés néhány problémája, 9--10.

¹ GYÖRFFY GYÖRGY: Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában, Ethnographia, 76/1965/., 418--419.; -- Cf. még 118. old. 1. jegyz.

² BUDENZ: Tarikh-i Üngürüş..., 263--264.

³ BUDENZ: uo. 265. --- /Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy esetleg a török fordító elírásáról is szó lehet, aki nem

Bécs ura,¹ Moldvát a személynév Bogdhan szóval írja,² Nagy Sándort Frankhonba telepíti³ stb. Jogosnak érezzük tehát, hogy ~~szerep~~^{ix} István korában próbáljunk egy olyan szereplőt felkutatni, akire ráillik a Marciyanusról elmondott történet. Nem nehéz ráakadni. Istvánnak csak egy Marciyanushoz hasonló sorsu kortársa van: Ajtony. TARAZUMAN művének vonatkozó része⁴ kísértetiesen hasonló strukturát mutat a Gellért-legenda megfelelő fejezetével. Ime az összevetés dióhéjban:

Legenda

Ajtony:

1. A csanádi egyházmegye alapítása előtt verik le.
2. A megtámadás oka: nem ismeri el Istvánt, s borsot tör az orra alá.
3. István serege lép fel támadólag.
4. Az ütközetben elesik.
5. Egykori hadvezére öli meg.
6. Fejét Istvánhoz viszik.
7. István igazságot szolgáltat /a kivágott nyelv története/.
8. Aki a fejet hozta, bűnhődik.
9. A megölt vezér javait a király elkobozza, s az egyháznak és bizalmas embereinek juttat belőle.

Tarih-i Ungurus

Marciyanus:

1. Keén után támadják meg.
2. István ellen sereget gyűjt, s kémeket küld birodalmába.
3. István támadja meg.
4. Egy várban ölik meg orvul.
5. Bizalmas főembere meggyilkolja.
6. Fejét átadják Istvánnak.
7. István igazságot szolgáltat /nyelvről nincs szó!/
~~A~~ fejet hozó halállal bűnhődik.
9. Halála után javaitól megfosztja a király.

ismervén a 6--7. század politikai térképét, sehogyan sem tudta elképzelni Aquileiát Frankhon déli végein, tehát egyszerűen Marseillere gondolt helyette, s annak latin alakját /Massilia/ torzította fordításában Marciliára./

¹ BUDENZ: Tárikh-i Ungürusz..., 264.

² BUDENZ: Ua. 263.

³ BUDENZ: Ua. 263. -- ill. 298--299.

⁴ HAZAI: i.m. 76--77. /francia fordításban!/
 1

E párhuzamok mellett Ajtony az egyetlen olyan szereplője a korabeli eseményeknek, akinek pozíciójából megmagyarázható a Marciyanus név eredete is. Keánról TERDZÜMAN azt állítja, hogy a bolgárok vezére, szemben a krónikáinkkal, ahol a bolgárok és szlávok vezéréként említik. Könnyen elképzelhetjük tehát, hogy a Cronica Hungarorum /TERDZÜMAN forrása !/ szerzője István államát azonosnak tekintette az ország egész területével, hadjáratait pedig éppen ezért külháborúknak minősítette. Az ellenséges hadak közül a bolgárok és szlávok seregének vezérét már az ősforrásban megnevezték, ámde Ajtonyról nem derült ki, hogy kit képviselt, ezért egyszerűen a szlávok vezérévé nevezte ki őt Keántól elvonva szláv alattvalóit s meghagyva neki csupán a bolgárokat. Ajtony címe így: dux Moresanus Sclauorum lett. /Az is lehetséges, hogy krónikáinkból esett ki az ősforrásban még szereplő Ajtony név s így vált Keán egyszerre két népcsoport főnökévé!/ A fordító /TERDZÜMAN/ valószínűleg nem tudta az Ohtum nevet kiolvasni, és -- ahogy ezt sok más esetben is megtette -- egyszerűen elhagyta. A Moresanus jelzőből asszociálva a Marciyanus névre s a Sclavi-t -- ilyen nevű népet nem ismerve -- Sclavoni-ra /ti. ebben a népnévben maradt fenn leginkább a szláv származásra utalás/ értve Marciyanus székhelyét Illíriába tette át.

De maradt még egy probléma, amelyet sem a legendából, sem a krónikákból megmagyarázni nem tudunk: Marciyanus halálának körülményei. A legenda és a török krónikás tökéletesen ellentmond egymásnak. A perdöntő ebben az esetben Anonymus lehet, s ő TERDZÜMAN-t látszik pártfogolni: szerinte ugyanis Ajtonyt saját várában, Marosban Csanád gyilkolta meg.¹ Nem találunk tehát egyetlen olyan adatot sem a Tarih-i Ungurus-ban Marciyanusról, amely ne lenne visszavezethető valami módon Ajtonyra. A két név -- véleményünk szerint -- egyazon személyre vonatkozik, s eze után semmi akadályát sem látjuk, hogy Marciyanus történetét Ajtonyra vonatkoztatva értékesíthessük.

¹ SRH I. 50.

A fentiek figyelembevételével tehát magállapíthatjuk, hogy Ajtony származása a legkevésbé sem tisztázható; a három forrás három különböző variációt ad: magyar /legenda/, bolgár /Anonymus/, szláv /szlavón: TERDZŰMÁN/. Legkönnyebb dolgunk a szlavón származás esetében van, ugyanis majdnem százszázalékosnak vehetjük, hogy a szláv szó elértéséről beszélhetünk. Mivel azonban az egész ország területén találhattak szlávokat a honfoglalók, világos, hogy az alattvalók említése egyáltalán nem bizonyíték a rájuk telepedő elnyomó származására nézve.

A Gesta Hungarorum-ból úgy tűnik, mintha Glad -- Ajtony öse -- bolgár származású lett volna, mivel Vidinből kiindulva foglalta el az általa birtokolt területet.¹ Amde másutt meg azt írja P.mester, hogy amikor a leverésére küldött hadtest a Temes folyóhoz ért, "jött ellenük Glad ..., annak a hazának a vezére /dux illius patrie/ nagy lovas és gyalogos sereggel, valamint a kunok, bolgárok és vlahok segítségével," /cum... adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum/.² A dux illius patrie kifejezés önmagában is kétségtelenné teszi, hogy Anonymus -- hasonlóan a Tarih-i Ungur forrásához -- Glad, illetve Ajtony birodalmát egy -- Magyarországtól független -- külső hatalom területeként kezeli szemben a legendával. De P.mester önmagának is ellentmond amikor a bolgár vezér etnikailag meg nem határozott seregében a bolgár egységek csak segédsapátként szerepelnek. E zavaros és ellentmondó kép viszonylag kitisztul, ha helyt adunk GYÖRFFY GYÖRGY azon hipotézisének, hogy a Névtelen István korabeli eseményeket vetít vissza a honfoglalás korába. Ugy véli /s ezt TERDZŰMÁN is igazolni látszik/, hogy az Ajtony története bennfoglaltatott az ösgeztában, de mert nagyon közismert volt, nem lehetett honfoglaláskori óslakost faragni belőle, ezért králta Anonymus helynévből Glad nevű őst, aki már összemérhette szablyáját a honfoglalókkal.³

¹ SRH I. 49--50.

² SRH I. 90.

³ GYÖRFFY: Krónikáink és a magyar őstörténet, 24--25.; -- illetve: Honfoglalás előtti népek..., 411--434.

Am ha fenntartás nélkül elfogadjuk e feltevést, akkor az egész Csanád-mondát elvethetjük, mert a Glad fennhatósága alá tartozó területen találhatunk Csanád [Chanad], Ajtony [Ahthon], Oroszlános [Orozlanus] és Szentkirály [Zenthkyral] nevű helységeket is,¹ amelyekből ezzel a módszerrel könnyen azt olvashatnánk ki, hogy összességük szolgált alapul az egész Ajtony-történet kiagyalásához. Legnyomósabb érvünk Glad történetisége mellett, hogy ahelynevek között szerepel Galadmonostora is, márpedig tudjuk, hogy a családi alapítású monostorok zömét alapítójukról nevezték el /Ahtunmonustura, Cuppanmonustura, Barsmonostora, Bácsmonostora, Bátmonostora stb./, arra viszont -- legjobb tudomásunk szerint -- nincs példa, hogy -monostora utótagu helynevek előtagja egy másik helynév lenne. /Az ilyen genitivusos összetétel esetén még akkor is személynév áll, ha nem az alapító, hanem a kolostor védő-szentje szerepel előtagként, mint pl. Szent Márton monostora./ A Galadmonostora elnevezés valószínűsíti, hogy a kolostor alapítója egy Glad nevű személy lehetett. Hogy ennek volt-e köze Ajtonyhoz, nem tudjuk; ellene semmi sem szól, mellette pedig Anonymus. A Glad név etimológiája nem sokat árul el: az eddigi feltevések szerint származhat a szláv "éhség" szóból, de származhat a török "kaldy"-ból is, mint ennek elszlávcsodott alakja.² A PAIS DEZSÓ által felhozott cseh, lengyel, német, román, délszláv analógiák mindenesetre óvatosságra intenek a Glad nemzeti hovatartozását illető vélemény nyilvánításban.

Tetszetős hipotézist konstruált LISEV bolgár történész a 10. századi bolgár államszervezettel kapcsolatosan e területről. Ugy véli, hogy ekkoriban Bulgária peremterületein -- így a magyar Alföldön is -- félfüggetlen bolgár--türk bojárságok jöttek létre a nagyobb városok körül, így Alpár székhellyel [ma: Kecskemét !!!] Krum fia Csalan birodalma, Bihar székhellyel Ménmarót területe és Marosvár központtal a legelőképebb: Kalda birodalma. Ez utóbbi még a 11. század kez-

¹ PAIS DEZSÓ: Glad, Magyar Nyelv, 26/1930/., 350--351.

² Ua. 354--355.

detén is fennállt, s csak akkor bomlott fel, amikor István magyar király seregei szétverték Kalda fia Ohtum hadait megölve magát a vezért is.¹ Sajnos, feltételezése bizonyítására egyedül P. mester Gestájából meríti adatait úgyet sem vetve a két évszázados Anonymus-kritika eredményeire, s ezért -- bár érdekesnek tartjuk ötletét -- nem hasznosíthatjuk Glad személyének felderítéséhez.

Ajtony nevének elemzése sem visz közelebb a kérdés eldöntéséhez.² VÁCZY PÉTER Ajtony magyar származása mellett tört lándzsát, s kimutatta, hogy a Gyula-törzs tagjának kellett lennie.³ A Gyula-törzs migrációjával a Maros-völgyben s az így kialakult területi különállóságot követő szervezeti differenciációval magyarázza, hogy a 11. század elején már Ajtony és Gyula különálló területek felett rendelkeznek. Arra azonban már nem tér ki, hogy a két törzsfő egyáltalán nem viselkedik rokonként. Az erdélyi Gyula valószínűleg részt vett a Koppány elleni hadműveletekben, mert István a győzelmi jelvényé szabdaltsomogyi vezér egyik darabját Erdélybe küldi.⁴ Ajtonyról nem tudjuk, részt vett-e ebben a harcban, a valószínűsége minden esetre igen kicsi. Ugyanakkor Gyula leveréséhez hallgatólagosan hozzájárult, nem fogott fegyvert a testvér-törzs szuverenitásának megóvásáért. És végül az Ajtony elleni hadműveleteket egy bizonyos "Gyula" vezeti. Ha VÁCZY állítását elfogadhatónak véljük, akkor bizonyos ellentmondások még tisztázásra várnak.

¹ LISCHÉV, STR.: Zur Frage über die Lage der Stadtgemeinden in den Feudalstaaten der Balkanhalbinsel /X.-XV. Jhdt./, Études Historiques, 3/1966/., 102--103.

² Az Ajtony név eredete és jelentésére nézve lásd: KARÁCSONYI JÁNOS: Ajtony=Achtum./Adalék a magyar onomasticonhoz./, Turul, 9/1891/., 94--96.; -- MELICH JÁNOS: Adatok a magyar nyelv és helyesírás történetéhez, Nyelvtudományi Közlemények, 35/1905/., 123.; -- ill.: Ajton, Ajtony., Magyar Nyelv, 9/1913/., 352--356.; -- PROHLE VILMOS: Ajtony és Bulcsu, Magyar Nyelvőr, 42/1913/., 445--448.; -- SIMONYI ZSIGMOND: Az új szövejtő szótár, Magyar Nyelvőr, 43/1914/., 183.; -- BEKE ODON: Ajton, Ajtony., Magyar Nyelvőr, 43/1914/., 226.; -- Esetleges germán eredeztetésére is többen gondoltak, cf. KULCSÁR: A magyar államszervezés néhány problémája, 15.

Ajtony területét a nagy legenda határozza meg: "... ennek a férfinak szolgált a föld a Körös folyótól az erdőelvi részekig és Vidinig és Szörényig, amelyeket mind a hatalma alatt tartott."¹ Anonymus nem említi Ajtony birtokait, csak ósének Gladnak a területére tér ki, ez azonban lényegesen kisebb, mint amekkorát a legenda a marosi vezérnek tulajdonít: "Azt a földet pedig, amely a Maros folyótól Orsova váráig terjed, egy bizonyos Glad nevű ~~embér~~, aki Vidin várából jött, foglalta el a kunok segítségével..."²; illetve: "... elhatározták, hogy sereget küldenek Glad vezér ellen, kinek uralma a Maros folyótól egészen Harám váráig terjedt."³ Ez ellentmondásnak tűnik, de ha nyomon követjük Szavárd és Kadosa hadjáratát, tapasztaljuk, hogy a Harámmal szomszédos Keve vára bevétele után Keletnek fordulva "Orsova várát foglalták el."⁴ Vagyis valójában nem ellentmondásról van szó, csak egy kis -- Anonymusra egyébként is jellemző -- felületességről, ugyanis mivel már egyszer leírta Glad birtokainak határait, másodszor csak azt a távolságot említi, amelyet a hadseregnek Észak--Dél irányban meg kellett tennie a Marostól Harámig. A legenda és Anonymus tehát egy lényeges ponton térnek el egymástól, az északi határvonal kérdésében. Történészeink általában a legenda tudósítását fogadják el hitelesnek, sőt olykor észak felé ki is terjesztik a határt.⁵ A Körös és Maros vonatkozásában perdöntő lehet Konsztantinosz Porphyrogennétosz munkája, ha elfogadjuk azt a tételt, hogy az általa Turkiának nevezett terü-

³ /a 128. old.-ról/: VÁCZY: Gyula és Ajtony, 499.

⁴ /a 128. old.-ról/: Vö. fent: 90--91. old.

¹ SRH II. 490.

² SRH I. 49--50.

³ SRH I. 89.

⁴ SRH I. 91.

⁵ KULCSÁR PÉTER: A magyar államszervezés néhány problémája, 13--14.

let a Gyulák szállásterülete. Ő a Köröst mint e tartomány folyóját említi. ORTVAY TIVADAR mutatta ki, hogy Ajtony birtokait jórészt a Csanád-nemzetség 11. századi birtokaira, a csanádi püspökség uradalmaira s az Ajtony-nemzetség tulajdonában maradt birtoktestek területére lokalizálhatjuk, s ez nagyjából egybeesik a legenda által említett országrésszel.¹

A marosi vezér birodalmának szervezettségéről, gazdasági állapotáról így nyilatkozik a legenda: "szerfelett dicsekedett az ő erejével és hatalmával."² De ennyivel nem elég-szik meg a szerző, s a továbbiakban részletekbe is bocsát-kozik: "Szilajon tartott lovak megszámlálhatatlan mennyisé-gével rendelkezett..."³ Ennek ellenére nem egyértelműen "pásztorkirály" Ajtony, mert az istállózó állattartás nyo-mait is fellelhetjük területén. A legenda világosan így folytatja a lóállományáról megkezdett mondatot: "ezeken kívül olyanokkal is [rendelkezett], amelyeket a pásztorok istállókban tartottak felügyelet alatt."⁴ Lovai mellett számtalan más állatot is neveltek, amelyeket részletesen nem emlit a forrás, csak summázva: "Volt neki végtelen sok barma is, ezeknek is megvoltak a maguk pásztorai, ezenfelül gazdaságai és udvarai..."⁵ voltak. Abból az ellenpontosítás-ból, amelyet a legenda szerzője használ, világosan látszik, hogy maga sem egyoldalúan valami nomád állattartásra beren-dezkedett "fejedelemnek" tekinti Ajtonyt, hiszen *in domibus* tartott állatai is vannak, és gazdaságai meg udvarai /allo-dia et curie/. Hogy a területén gabonatermesztés is folyt, az valószínűsíthető István szavaival, amelyeket a csanádi egyházmegye alapításakor Gellérthez intéz: "Én pedig is-pánjaimnak meg fogom parancsolni, hogy a néptől tizedet szedjenek a kalászosokból a megfelelő időben, amelyből meg-élhess."⁶ Gellért püspök egyik hasonlata pedig arra utal,

¹ Cf. MORAVCSIK: Bibórbanszületett Konstantin, 176--179.; illetve: ORTVAY: Az Ajtony- és Csanád-nemzetségek birtok-viszonyai Dél-Magyarországon, 263--278.

²⁻⁻⁵ SRH II. 489.

⁶ SRH II. 493.

hogy szőlőművelést is folytattak itt: "A fű nagyon megkapaszkodik a földbe, és mint a gyakorflatból tudjuk /ut ex usu cognoscimus/, a szőlőnek nagyon értelmes, és csak nagy fáradtsággal lehet gyökereitől kiirtani..."¹

Nagyon valószínű, hogy Ajtony a gazdasági élet ilyen szervezettsége mellett közigazgatását is megszervezte. TERD-ZUMÁN leveretésekor megjegyzi: "...akkor [István] hatalmába kerítette a várakat, egyiket a másik után..."² Hogy Ajtony-nak várakból irányított közigazgatása lett volna, tarthatjuk a török tolmács tudálékoskodásának is. Ámde a birodalom szervezettségéről a legenda is tud: "...hatalmat bitorolt a királynak a Maroson leusztatott sója fölött, vámosokat és őröket állítva e folyó révhelyein egészen a Tiszáig, és mindent megvámolt."³ Habár találkozunk olyan felfogásokkal is, amelyek Ajtony akcióját egyszerű rablótámadás, fosztogatás szintjére kívánják süllyeszteni, szerintünk ilyesmiről szó sem lehet, mivel a legenda világosan "révhelyeket" említ, tehát Ajtony nemcsak a folyón leusztatott sót vámolta meg, hanem "mindent", amit a folyón, vagy a folyón át kívántak ~~xinni~~ szállítani. A legenda több marosi révhely megszállását említi, tehát elképzelhetetlen, hogy egyszeri rajtaütésről lenne szó. A vámosok a hivatalnok-szervezetbe tartoztak, akiknek munkáját az őrk voltak hivatva biztosítani, fegyveres erővel rákényszeríteni a vámkötelezettséget azokra is, akik valamilyen oknál fogva nem óhajtottak ennek eleget tenni. Az Ajtony-birodalom szervezettségéről tanuskodik, hogy Marosvár lakosságától "feudális szolgáltatást" kap, s ennek harmadrészét az általa alapított kolostornak adományozza.⁴ A társadalmi rétegződés is megindult: "Nemesei és katonái, vámszedői és őrei vannak, akik fölött 'dominium exercebat', tisztikara van, amit talán kialakulóban lévő hierarchiának

¹ Delib. 215.

² HAZAI: i.m. 77.

³ SRH II. 489--490.

⁴ SRH II. 492. -- Cf. még: KULCSÁR: A magyar államszervezés néhány problémája, 27--28.

számíthatunk, hiszen Csanád 'miles valde honoratus... qui ceteros dignitate precellebat'. A király Ajtony területét 'regnum'-nak nevezi, veresége után csak 'provincia'. Ez a terület erősen szervezett és a főváros köré koncentrált, mert István itt a régi központtal minden előzetes munkálkodás nélkül a győzelem után királyi vármegyét létesít."¹ /Csak zárójelben jegyezzük meg -- mivel a rovásírások megfejtésében járatlanok vagyunk --, hogy kerültek erről a területről elő olyan érmék, amelyekről talán feltételezhetnénk, hogy a királytól független "vezérek" egyike verette. Két változatot is ismerünk:²

Az 1. változat rovásai: ∞ ↘ ↙

A 2. változat rovásai: ↙ 0 6

Természetesen érvként nem használhatjuk fel egyiket sem Ajtony birodalma fejlettségének igazolására, csak fel kívántuk hívni a figyelmet arra, hogy esetleg a numizmatika is szolgáltathat bizonyítékot -- a pénzek eredetének tisztázása, esetleg a rovások megfejtése révén -- e terület korabeli gazdasági állapotának rekonstruálásához./

A legenda szerint Ajtony külpolitikáját a bizánci orientáció jellemezte, sőt a császár támogatásával gyakorolta uralmát.³ "Hatalmat pedig a görögöktől kapott, és a fentemlített Maros városban monostort épített keresztelő szent János tiszteletére, rendelvén bele apátot görög barátokkal az ő rendjük és szokásuk szerint."⁴ Ebből az utalásból az is kiderül, hogy a hatalom gyakorlása és a vallási hovatartozás nem független egymástól. Ajtony azonban kritikus helyen keresztelkedett meg, s ez heves viták kiindulópontjává lett. "Azokban a napokban volt egy bizonyos, igen hatalmas vezér /princeps/ Maros városában, név sze-

¹ KULCSÁR: A magyar államszervezés néhány problémája, 28. A belső idézetek: SRH II. 489--490.

² Archaeologiai Értesítő, 7/1872/., 96.

³ MORAVCSIK GYULA: Bizánc és a magyarság, Bp., 1953., 58.

⁴ SRH II. 490.

rint Ajtony, aki már meg volt keresztelve a görögök ritusa szerint Vidin /Budin/ városában."¹ Egyes feltevések szerint Ajtony azért keresztelkedett meg a bolgár Vidinben, hogy ezzel biztosítsa magának Sámuel cár támogatását és szövetségét.² Ezt azonban nem látjuk indokoltnak, ugyanis amikor II. Baszileosz Bulgária elleni hadjáratának egyik ürügye éppen a bolgár eretnekség volt, nevetséges lenne, ha Sámuel vallási követelményeket támasztana Ajtonnyal szemben a szerződéskötéskor. De ilyesmire nem is igen találunk példát a bolgár gyakorlatban, viszont -- ha csak a magyar vonatkozásokat emeljük ki, akkor is -- tekintélyes mennyiségű példát hozhatunk fel a bizánci diplomácia emléktárából.³ Nem ismerünk emellett olyan bolgár szerzetesrendet sem ekkoriban, amely saját, s ne görög ritusu lett volna.⁴ Sokkal valószínűbb a bizánci szövetség. Ajtony látva Gyula, majd Keán bukását, szükségszerűen egyezett ki a Vidint ostromló II. Baszileossal, nehogy a császár és István két tűz közé fogja, és összeroppantsa.

Látszólag ellenünk szól az a tény, hogy Gellért püspök művében elsősorban a "görög" eretnekség ellen emeli fel szavát,⁵ holott tudnia kellett volna, hogy ez bolgár eredetű. Már IVÁNKA ENDRE bizonyította meggyőző erővel, hogy Gellért Marosváron találhatott olyan görög szövegeket, amelyek hatása érződik művén.⁶ Valószínűleg itt leljük fel a "görög" eretnekség említésének kulcsát is. Gellért a köznapi gyakorlatban tapasztalhatta, hogy az eretnek prédikátorok a nép

¹ SRH II. 489.; -- Egy kései változat szerint Buda [!] városában, lásd: BANFI FLORIO, /Benedictina, 1949, 297./

² FEHÉR GÉZA: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban, 10--11.; -- GYÖRFFY GYÖRGY: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása, 335.; -- KULCSAR PETER: A magyar államszervezés néhány problémája, 32--33.

³ Cf. fent: 68--69., 74. old.

⁴ A legenda ugyanis ezt mondja: "cum monachis Grecis iuxta ordinem et ritum ipsorum." /SRH II. 490./

⁵ Delib. 99.: "Graecia infelix, sine quibus nunquam vivere voluit." /ti. heretikusok nélkül./

⁶ IVÁNKA ENDRE: Szent Gellért görög műveltségének problémája, 19--20.; -- KRISTÓ: Megjegyzések az un. "pogánylázadáskor" kora történetéhez, 12--13.

nyelvén hirdetik nézeteiket.¹ De mivel nyelvünket nem ismer-
te,² s legjobb tudomásunk szerint szláv nyelvet sem beszélt,
nézeteikről csak írott forrás segítségével tájékozódhatott.
Feltételezhetjük, hogy görögül olvashatott ezekről: a maros-
vári görög szerzetesek -- akár mert szimpatizáltak velük, a-
kár mert fel akartak lépni ellenük -- lejegyezhatték tanítá-
saikat. Arra pedig, hogy Cellért tudott görögül, bár burkol-
tan és szerényen, maga is céloz.³ Egyébként is, amikor Gel-
lért kapcsolatba kerülhetett az eretnekséggel, akkor már az
önálló Bulgária nem létezett, a bizánci császárság beolvasz-
totta önmagába. Cellért tehát csak úgy ismerte a bolgárokat,
mint görög alattvalókat.

Görög -- és nem bolgár -- szerzetesek mellett tör lánd-
zsát KRISTÓ GYULA filológiai meggondolások alapján is. A le-
genda ugyanis világosan a "secundum ritum Grecorum" kifeje-
zést használja "secundum ritum Grecum" helyett, s ez "nyelv-
tanilag is nehezen engedi meg egy bolgár ethnikumu görög val-
lásosság feltételezését."⁴

Az, hogy Ajtony politikai számításból keresztelkedett
meg, nagyon valószínű. Feltételezett pogány velleitására
-- szerintünk -- nem elégséges érv a legendairó ama megjegy-
zése, hogy: "Volt pedig neki hét felesége, mivel a keresz-
tény hitben nem volt tökéletes."⁵ A pogány magyarok többne-
jűségére ugyanis nincs adatunk, az pedig teljességgel lehe-

¹ Az eretnekeket methodianistae melléknévvel illeti valószí-
nűleg a nép nyelvén prédikáló Methodiusra célozva. Mivel
Method az őt ért támadások során többször tisztázta ma-
gát az eretnekség vádjával szemben, nem tanaira, hanem
elsősorban módszerére kell gondolnunk akkor, amikor Gel-
lért az eretnekeket tanítványainak vagy hozzá hasonlóknak
véli. /Cf. Delib. 99./

² A legenda szerint még Aba Sámuel korában is tolmács közre-
működésével hirdeti az ígét. /SRH II. 500./

³ Delib. 74--75.

⁴ KRISTÓ: Megjegyzések az Un. "pogánylázadások kora történe-
téhez, 12--13.

⁵ SRH II. 489.

tetlen, hogy görög vagy esetleg bolgár ritus szerint házassodott volna hét ízben. A legendairó ágyasaira célozhat, akikből a "legkeresztényibb királyoknak" is volt éppen elég, s ezt az egyház -- a politikai érdektől függően -- hol hallgatólagosan tudomásul vette [pl. Károly Róbert,¹ vagy I. András² esetében], hol pedig vadul ostorozta [pl. II. István-nál³]. Ajtony esetében éppen a negatív beállítás érdekében emliti elítélőleg őket a szerző.

Az orosz évkönyvek tanúsága szerint az 1000. évben "követek jöttek a római pápától és a csehnek és a magyar királytól."⁴ Habár magától értetődő volna, hogy e lépést István királlyá koronázása hírüladásának véljük, mivel István orosz kapcsolatait más forrás nem támasztja alá, KULCSÁR PÉTER megkockáztatta azt a feltevést, hogy esetleg valamelyik keleti törzsfő, esetleg éppen Ajtony követsége járhatott az oroszoknál, bolgár--szláv orientációjának szerves folytatásaként.⁵ Szerintünk, ha valóban Ajtony követségéről van szó, akkor is a bizánci érdekszférához való tartozás nyer igazolást, ugyanis II. Baszileosz 1001-ben kezdte meg Bulgária leigázását, s hogy hátát biztosítsa, érdekkörébe igyekezett vonni a "barbárokat". Ez sikerült is olyannyira, hogy a bolgár háboru idején nem tudunk nomád betörésről,⁶ de halála után a

¹ SRH I. 490. és SRH II. 217.; -- Cf. még: GYÖRFFY: Egy krónikahely magyarázatához, 31.

² SRH I; 345.; -- Cf. még: GERICS: A Tatóny nemzetségről, 9.

³ SRH I. 437.; -- Cf. GERICS: ua. 10.

⁴ HODINKA ANTAL: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai, Bp. 1916., 52--53.

⁵ KULCSÁR: A magyar államszervezés néhány problémája, 33.

⁶ KARÁCSONYI JÁNOS ugyan tud egy, a bolgárok oldalán történt besenyő beavatkozásról 1017 körül /Szent István király élete, 22./, de csak egy feldolgozásra hivatkozik /HILFERDING: i.m./; az általa említett szerző azonban csak annyit mond, hogy a bolgárok szándékában volt besenyő segítséget kérni, ám Szilisztriánál "... a besenyők, kik a bolgárokkal valami módon egyenetlenségbe keveredtek, a segílyt megtagadták." /I.m. 263. -- Kiemelés tőlem: Sz.L./

besenyők 1032-ben Moesiát dúlják, 1034-ben egész Thesszalonikiig pusztítanak, 1045-ben pedig a Duna jegén átkelve, meglepetésszerűen csapnak le Moesiára, Trákiára és Macedoniára.¹ Baszileosz nem elégedett meg a "barbárokkal" kötött kétoldalú szerződéssel, hanem -- hogy esetleges orvtámadásaiktól védje magát -- szövetséget kötött a kievi nagyfejedelemmel, Vlagyimirral /978--1015/, hugát is feleségül adva hozzá.² Ajtony orosz kapcsolatait tehát -- ha beszélhetünk ilyenről -- sokkal inkább bizánci, semmint bolgár orientációjának következményei.

A marosi vezér szerfelett nagy sereget tartott fegyverben. Erre a legenda két ízben is utal: "István királynak pedig egyáltalán nem adózott tisztességgel, bizva katonáinak és nemeseinek sokaságában, akik fölött hatalmat gyakorolt."³ Illetve: "... fegyveresek sokaságával járt-kelt, a királyt pedig igen kevésre tartotta."⁴ Ajtony fegyveres erejének magvát minden valószínűség szerint kisérétének harcosai képezték. De tagadhatatlan a szabad pásztorelemek, a törzsi--nemzetségi rend hiveinek csatlakozása is. Érdemes megfigyelni, hogy ~~Mahmud~~ MAHMUD tolmács forrása hogyan ábrázolja a háborús előkészületeket. István értesítést küld "azokhoz az urakhoz és másokhoz, akik a környezetébe tartoztak", ugyanakkor Keán már az "összes bolgár katonát" értesíti, Marcianus pedig egyenesen "egyesítette és felfegyverezte a szlovéneket" /szlávokat/, tehát az egész népet.⁵

Ajtony szláv--magyar serege kiegészülhetett besenyő se-

¹ TAPKOVA-ZAIMOVA, V.--VOJNOV, M.: La politique de Byzance dans ses rapports avec les "Barbares", Études Historiques, 2/1965/., 41.

² DUJCEV, J.: Les Slaves et Byzance, Études Historiques, 1/1960/., 37.

³ SRH II. 489.

⁴ SRH II. 490.

⁵ HAZAI: i.m. 76.

géd] csapatokkal is.¹ Ugyanakkor számolnunk kell bolgár erő csatlakozásával, ugyanis amikor II. Baszileosz bevette Ochridát, azok számára, akik félhettek a megtorlástól -- elsősorban katoná-elemekre és eretnekekre kell itt gondolnunk -- az egyetlen lehetséges menekülési irányul Ajtony birodalma kínálkozott. Jóllehet Ajtony a görögök szövetségese volt, mégsem valószínű, hogy ezek befogadása miatt magára vonta volna a császár haragját. Azzal, hogy hozzá menekültek, közvetve elismerték a görög fönnhatóságot, s Baszileosz is csak azokkal számolt le, akik ellenálltak neki. Egyébként a bizánciak maguk is felhasználták alig néhány év múlva a bolgár katonaságot. Már 1027-ben, de 1041-ben is "manicheus és bolgár" expedíciós csapatokat dobtak át Itáliába.²

Az Ajtony elleni hadjárat legfőbb oka Anonymus szerint az, hogy "... az említett királynak minden tekintetben ellene szegült" [ti. Istvánnak].³ Lényegében ugyanezt mondja a legenda is, amikor az önállóságra törekvő vezérről megjegyzi: "István királynak pedig egyáltalán nem adózott tisztelességgel..."⁴ sőt "a királyt igen kevésre tartotta."⁵ A Tarih-i Ungurus az Ajtony elleni hadjárat indítékairól másképp informál bennünket. Keán történetének elbeszélése után így folytatja: "Emellett egy másik hagyomány azt állítja, hogy amikor a király összegyűjtve seregét a bolgár nép ellen akart vonulni, Marciyanus, Illiria hercege -- a szlovének vidékére -- meghallva, hogy István készültségbe helyezte seregét, és megijedvén, hogy "ő még engem is megtámadhat", egyesítette és felfegyverezte a szlovéneket és figyelmét a király területére fordította és kémeket küldött oda. István király miután megölte Keánt és elfoglalta a bolgár provinciát, ak-

¹ KULCSÁR PÉTER: A magyar államszervezés néhány problémája, 36.

² PRIMOV, BORISLAV: Medieval Bulgaria and the dualistic heresies in Western Europe, Études Historiques, 1/1960/., 86.

³ SRH I. 50.

⁴ SRH II. 489.

⁵ SRH II. 490.

kor figyelmét a környező tartományokra irányítva megtudta, hogy a szlovén herceg, Marciyanus összegyűjtötte seregét. Dühbe gurulva azonnal parancsot adott, hogy Marciyanus ellen vonuljanak.¹ *

Ajtony 1002 körül még függetlenséget élvezett területén. Amikor II. Baszileosz merész sakkhuzással megkísérelte kettévágni Sámuel birodalmát, s katonai ereje zömét Vidin ostromára összpontosította, Ajtony katonai potenciáljának súlypontját kénytelen volt az Al-Duna mellé helyezni az esetleges meglepetések elkerülése végett. Mivel ezáltal a királlyal szemben álló erők alaposan meggyengültek -- hiszen a katonai szempontból legszámottevőbb hatalom le volt kötve --, István érkezettnek látta az időt Gyula és Keán letörésére. Meglepetészerű rajtaütéssel elfogta Gyulát, s a bekerített Keán összeroppantását tervezte, ámde ez a hadművelet nem járt olyan gyors sikerrel, mint ahogyan remélte. A terep nyújtotta előnyöket kiaknázó Keán-sereg ellen fáradtságos, kemény harcot kellett István csapatainak vívniok, míg döntésre vihették a dolgot.² Ajtony, aki minden bizonnyal értesült István s Baszileosz szövetségéről, joggal tarthatott attól, hogy a két szövetséges harapófogójába kerül, ezért -- kihasználva István lekötöttségét -- a két rossz közül a kisebbet választva, formailag alávetette magát a görög császárnak 1003-ban, s Vidin bevétele után görög rítus szerint meg is keresztelkedett. Mire Istvánnak sikerült megsemmisítenie Keán csapatait -- elfogva a súlyosan sebesült vezért is --, Ajtony seregei már átcsoportosítva néztek farkasszemmel a királyi haderővel az Ajtony --Keán-birodalom határán. Ezzel a lépéssel nemcsak a bekerítés veszélyét kerülte el, de azt is megnehezítette, hogy István a görög szövetséget esetleg kockára téve fegyvert emeljen ellene. A marosi vezér ezekután valószínűleg mindent elkövetett, hogy seregét megerősítse, gazdasági erőforrásait összefogja.

¹ HAZAI: i.m. 76.

² SRH I. 315.

Ekkor jelent meg a színen Csanád, Doboka fia.¹ Ő, habár ~~habár~~ Ajtonynak bizalmas embere, hadainak főparancsnoka, a királynak is unokaöccse.² ORTVAY TIVADAR véleménye szerint Csanád anyja Gyula másik leánya, Karoldu volt, így mivel Saroltu István anyja, Géza fia és Doboka fia első unokatestvérek lennének. Az ifju Csanád Gyula leverésekor valószínűleg a Gyula--Doboka-nemzetségek hadainak maradékával Ajtony területére szorult, s éppen nagyszámu fegyveresének köszönhetette, hogy itt hadvezéri rangra emelkedett.³ A legenda szerint Csanád ellen "súlyos vádat emeltek" Ajtonynál, s míg ez cselvetésen "törte fejét, s az alakalmas időt várta, hogy elveszejtse őt"? Csanád megsejtve mi készül ellene, megszökött, s ellenségéhez, Istvánhoz pártolt át.⁴ Az elbeszélésből nem derül ki, hogy Csanádot alaptalanul vádolták, valószínűbb, hogy nyomós érvek szóltak ellene, s ezért mentette a bőrét az ellenséghez ahelyett, hogy Ajtonynál sietett volna tisztázni magát. A Csanád körüli problémák megoldásához komoly adalékokat szolgáltat TERDŽUMĀN, aki szintén megőrizte számunkra a hűtlen alattvaló motivumát. István támadást rendel el: "Mihelyt a kémek megtudták ezt -- írja --, igyekeztek, hogy Marciyanus előtt megjelenjenek s a valóságnak megfelelően tájékoztassák őt a helyzetről. A félelemtől megszeppent Marciyanus visszavonta csapatait onnan azokra a területekre, ahol önállósága biztosítva volt, és ahol volt egy vezére, akibe teljes bizalmát helyezte, annak volt egy erős vára; ő most ebbe a várba ment, ahol menedéket vélt találni, és magának mondván míg itt várakozott, hogy az idő majd meg fogja mutatni mit hozhat s a végzet nyilvesszeje számára kitárta keblét és menedékre lelt. Ezalatt ismét felkerekedtek onnan s egy nap István király megérkezett Marciyanus rezidenciájába, megtalálva kin-

¹ Cf. MELICH JÁNOS: Doboka, Magyar Nyelv, 23/1927/., 240-245.

² SRH I. 49--50.

³ ORTVAY: Az Ajtony- és Csanád-nemzetségek birtokviszonyai Dél-Magyarországon, 263--268.

⁴ SRH II. 490.

cseinek maradvékát,¹ s birtokába vette azt; néhány embert a várban hagyott kinevezve ide egy parancsnokot, ezután a Marciyanusról szóló bizonytalan hírekre alapozva ellene vonult. Eközben a krónikás² elmondja, hogy a vezér, aki annak a kastélynak az ura volt, üzenetet kapott mondván, hogy valójában a király visszatér ő ellene s közeledik; ettől való rémületében a vezér nem szólva egy szót sem Marciyanusnak és a félelem tengerén hajózva azt kérdezi magától, hogyan lehetne ellenállni neki, ezen gondolkodott és gondjaiba merült. Végül az az ötlete támadt, hogy amikor Marciyanus öntudatlan lesz, meg fogja találni annak a módját, hogy levágja a fejét, és hogy ez a tette a király tudomására jusson, hogy ezáltal végül is a király kegyébe férkőzzön."³

A hűtlen vezért nem nehéz Csanáddal azonosítanunk. Igaz, a legenda ennek tökéletesen ellentmond, s éppen Ajtonyt vádolja gyilkos tervek szövögetésével ellene, az azonban bizonyosra vehető, hogy mivel a legenda forrása egy Csanádról szóló hősi ének volt, ez a szöveg egy, a történeteknek szépi-tett, átformált, Csanádot igazoló változatát tartotta fenn. Világosan kiderül ez abból a monumentális csataképből is, amelyet a legenda fest, hogy Csanád gyilkosságát elfogadható színben tüntesse fel, holott Anonymus egyértelműen megmondja, hogy Ajtony legyilkolása Marosvárbán történt, s Csanád volt a tettes, ütközetről pedig -- amelyben Csanád is részt vett volna -- nem beszél. TERDZÜMÁN határozottan különválasztja a csata és a gyilkosság szálait. Anonymus Gestája és a tö-

¹ Talán nem érdektelen megjegyezni itt, hogy Csanád és Nagysz között féluton, az Aranyos patak partján található Nagyszentmiklós: az itteni kincslelet mindenképp összefüggni látszik a Csanád--Ajtony történettel. Irodalmát lásd: BANNER JÁNOS--JAKABFFY IMRE: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégibb időktől a XI. századig, Bp., 1954., 445--447.; -- ill.: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1954--1959., Bp., 1961., 200--201.; -- ill.: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1960--1966., Bp., 1968., 219. -- Lásd továbbá: LASZLÓ GYULA: Hunor és Magyar nyomában, Bp., 1967., 60--67., különösen: 67.

² ti. Terdzüman forrása.

³ HAZAI: i.m. 76--77.

rök krónika tehát egy, a legenda forrásától eltérő szemléletű, nyíltan Csanád-ellenes változatát őrizte meg a mondának, amely a valósághoz hivebben rögzítette az eseményeket, jóllehet maga sem volt mentes a mondai motivumoktól. A legendában megrajzolt történet végső soron többszöri átfestés eredménye. István és Ajtony háborujáról minden bizonnyal az eredeti megfogalmazást Anonymus /s talán bővebb változatban MAHMUD TERDZÜMAN/ őrizte meg. Ezt az első rögzítést követően, vagy már vele egyidőben Csanád hősi tetteiről magasztaló ének keletkezett, amely Csanád vagy utódai szájaize szerint változtatta meg a történetet: Csanádot István hadvezérévé nevezik ki s Ajtonyt nyílt harcban öli meg. A hitszegés motivumát azonban ki kell védeni, ezért Ajtonyt vádolják meg hitszegéssel, s az árulás ódiumát, amelynek szenvedő alanya immár Csanád lesz, Gyulára hárítják át. A legendairó felhasználva ezt az éneket, hogy a szembenálló erőket ideológiai szempontból jobban körvonalazza, Ajtonyt a "hitben tökéletlennek" festi, Csanádot pedig, habár kénytelen bevallani frissen keresztelt mivoltát, máris isteni malaszttal teljes aktiv hitharcosként mutatja be. A hősi énekben valószínűleg megörökített ősi magyar haditaktikát teljesen félreértve a csatát egy vesztes és egy győztes etappra bontja, hogy közbe tudja iktatni Csanád álmát, ezzel a marosi egyház védőszentjének -- szent Györgynek -- az ütközet alakulásában betöltött fontos szerepét kihangsúlyozva. A továbbiakban pedig beleszővi az oroszlámosi monostor és a csanádi püspökség megalapításának hagyományát is. Az események rekonstruálásához még tisztáznunk kell Anonymus és a Tarih-i Ungurus viszonyát. Véleményünk szerint kizárt annak a lehetősége, hogy a TERDZÜMAN által zsákmányolt kódex szerzője ismerte volna P. mester művét. Elegendő ennek bizonyítására, hogy Anonymus regényes honfoglalástörténetének nyomát sem találjuk a török krónikában, s a 10. század történetére vonatkozó adatok is teljes egészében hiányoznak.¹ Legfeljebb közös forrásra vezethetők vissza, amelyet azonban elveszettnek vagy lappangónak kell tekintenünk.

¹ BUDENZ: Tarih-i Ungürüs,..., 268.

Hipotézisünket a legenda, a gesta s az említett krónika kapcsolatáról elmondottakra építve, a következőkben megkíséreljük az eseményeket rekonstruálni.

István megtámadta Ajtonyt. Valószínűleg azért, hogy elkerüljék a kétszeri átkeléssel járó bonyadalmakat [ti. a Tiszán és a Maroson], a Tisza felől támadtak csapatai. Elképzelhető, hogy egyenesen a kétkulacsos Csanád ösztönzésére éppen itt és így. A vezérről minden további nélkül feltételezhető, hogy kapcsolatban állt a királyi csapatokkal -- egy ilyen üzenetváltásról TERDZÜMÁN is tudósít -- ugyanakkor a legenda is megjegyzi, hogy István nem bizott Csanádban, kémét látott benne, s csak próbatétel után hitte el -- nem fenntartás nélkül --, hogy valóban őt kívánja szolgálni.¹ A támadás időpontjában szerintünk -- ellentétben a legendával -- Csanád nem tartózkodott a király seregében, hanem Marosvár helyőrségének parancsnoki tisztjét látta el. /Az sem kizárt, hogy a vár saját tulajdonát képezte./ A királyi sereget a Gyula vezette, akit semmiképpen sem azonosíthatunk a király által levert erdélyi Gyulával, legfeljebb annak egyik lezármazottjával, bár az sem elhanyagolható tény, hogy ekkoriban a gyula még nem egyértelműen személynév értelmű,² s így egyszerűen a hadvezér méltóságát is jelölheti. Elképzelhető, hogy Imre herceg is részt vett a hadjáratban, ugyanis a Hil-deseimi évkönyvek szerint ekkor már "dux Ruisorum",³ azaz a királyi testőrség parancsnoka.⁴ A királyi sereg meglepetés-szerűen támadott, s habár Ajtonynak a hadi készülődés képe a tudtára jutott, az átkelést már nem tudta megakadályozni a Tiszánál. A marosi vezér nam is vett részt az ütközetben, seregét hadvezére irányította, míg ő maga Marosvárba húzódott.⁵ A legenda szerint ugyan Ajtony maga vezette seregét,

¹ SRH II. 490.

² Thietmar merzeburgi érsek -- István kortársa -- ugyanis név szerint ismer egy "gyulát", aki nem más, mint "Proci senior, avunculus regis Pannonici". /GOMBOS: Catalogus, 2203./

³ GOMBOS: Catalogus, 141.

⁴ GYÓRFFY GYÖRGY: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig, Századok, 92/1958/., 574--577.

de aligha hihető éppen a legenda tudósítása alapján, hiszen szerinte Ajtony hadainak korábban is volt hadvezére /Csanád/; nem valószínű, hogy később Ajtony maga vette kezébe a hadsereg irányítását. Ethnikailag sokszínű seregében komoly létszámmal lehettek olyan csapattestek, amelyek az ősi magyar haditaktikát,¹ a lovasrórát, a színlelt megfutamodást s cselvetést nem ismerték. A király hadvezérének erről biztos tudomása lévén, a Kanizsai átkelés után seregét két részre osztva egyik hadtesttel Ajtony ellen vonult, míg a másik Kanizsa és Szőreg között a Tisza árterének erdőségeiben megbujt. Az első sereg megütközött Ajtony csapataival, majd a csata hevében adott jelre megfutamodott Szőreg irányába. Ajtony serege üldözőbe vette a menekülőket. Az üldözőket aztán oldalba kapta a második hadseregcsoporthoz, majd a visszaforduló első hadtesttel két tűz közé fogva megfutamították és szétszórta Ajtony seregét. Oroszlános környékéig üldözték a vert sereg maradványait, s itt táborba szálltak. Ajtony szétzilált serege Nagyósz környékén gyülekezett az éj leple alatt. /Semmiképp sem tehetjük magunkévá a legenda tudósítását, mert roppant valószínűtlennek tűnik számunkra, hogy a királyi hadsereg egy nap leforgása alatt átkel a Tiszán, ütközetbe bocsátkozik Ajtony csapataival, vereséget szenved, a menekülők mintegy 20--30 km hosszú területen szétszóródnak, ezeket a vesztes sereg vezére nemcsak összegyűjti, s harcképessé szervezi, hanem még a győztesen visszavonuló ellenség után is lopakodik 15--20 km-t, s ott ver tábor; miután mindezzel elkészült, álomra hajtja a fejét, majd rövid pihenő után egy viész hatására felveri halálosan fáradt seregét, s a győzelme helyétől mintegy 50 km-re visszavonultan táborozó ellenséges haderőt rajtaütésszerűen megtámadja, s szétveri még ugyanazon éjjel.² /

⁵ /a 142. old.ról:/ -- Anonymus egyébként nemcsak Ajtonyt, menekíti erődítménybe; hanem őse Glad vezér is egy várba /Kevevéra/ fut a magyarok elől. /SRH I. 91./

¹ A magyar haditaktikának a királyi sereg részéről történt alkalmazására már KULCSÁR PETER is gyanakodott. /Cf.: A magyar államszervezés néhány problémája, 34./

² SRH II. 490--491. -- cf.még térk. melléklet: I.

Amikor a vereség híre eljutott Marosvárra, Csanád, hogy István kegyét megnyerje, orvul meggyilkolta Ajtonyt.¹ A királyi had győzelme azonban nem volt megsemmisítő, s amint Csanád tudomására jutott, hogy a szétkergetett hadak Nagyósz környékén gyülekeznek, megrettent, s úgy határozott, hogy a vezér legágott fejével a királyhoz szökik. Néhány bizalmas emberével, kémlelődés ürügyén megszökött a várból, s a király seregéhez menekült. TERDZŰMÁN forrása részletesen foglalkozik a gyilkossággal, leírja, hogy amint az áruló kifőzte a gyilkosság tervét, "... ezzel a gonosz tervvel settenedik Marciyanus közelében és lesi az alkalmas pillanatot. Egy nap, amikor az magányában aludt, kedvezőnek ítélvén az alkalmat nem kegyelmezett, lecsapta a fejét testéről; azt színlelve, hogy néhány bizalmas emberével körülvéve egy kis sétát tesz, fogta Marciyanus fejét és megérkezve a király elé átadta neki azt."² /Valószínűleg Csanád ezen szökését szépitette a legenda, illetve forrása, amikor korábbi eseményként tüntette fel átállását a király táborába./

A királyi sereg vezére, aki valószínűleg Csanád elbeszéléséből szerzhetett hírt a Nagyósz mezején gyülekező ~~nek~~ ~~reggről~~ ellenségről, alkalmasnak ítélte a lélektani pillanatot a rajtaütésre, amikor Ajtony még rendezetlen serege rádőbben, hogy vezérét orvul megölték, s az általános zűrzavart kihasználva támadást rendelt el. A felkészületlen, bár még maradékában is tekintélyes ellenséget haderőt sikerült ezzel a támadással térdre kényszeríteni.³

Csanád kiemelt szerepeltetése Ajtony leverésében akkor is kétségeket támasztana, ha elvetnénk Anonymus és TERDZŰMÁN egymást igazoló leírását. Már ORTVAY TIVADAR rámutatott erre, midőn Csanád katonai pályafutásáról a legendában vázolt képet elemezte: "Szembetűnő -- írja --, hogy ő az idegenben csakha-

¹ SRH I. 50.; -- és HAZAI: i.m. 77.

² HAZAI: i.m. 77.

³ A legenda szerint Ajtony serege Nagyósz mezején s nem Marosvárnál gyülekezett. TERDZŰMÁN is úgy tudja, hogy a királyi seregnek elsősorban nem ennek a várnak az elfoglalása volt a célja, hanem Ajtony másutt összevont seregének megsemmisítése.

mar előkelő állásra, fővezérségre emelkedett. Nagy hadvezéri talentomnak kellett volna lennie, ha e carriért saját magának, azaz a saját erejének, képességének köszönheté. Ha az Ajtony ellen később vívott harcait tekintjük, inkábbis arról győződünk meg, hogy a hadvezéri nagy talentom benne kevésbé volt meg. Az első összecsapásban határozott vereséget szenvedett, a kökényéri bokrok közé szorították, úgyhogy szétvert serege alig tud összeszedelődzkődni. E vereség pedig annál inkább nyomja hadvezéri képességét, mert egy olyan sereggel vallott volt kudarcot, melynek erejét, taktikáját s hiányait egyaránt ismerte, ő maga lévén még imént annak vezére. A második összecsapásban igaz győzedelmeskedik, de ez a győzelem nem annyira a maga kigondolta csatatervnek s az álló harcban való lángeszű intézkedésnek az eredménye, mintsem inkább a diadalmármoros ellenség könnyelmű gondatlanságának, úgy mint ki teljes diadalának tudatában álomnak adta át magát, s még az éjjeli őrseget sem állította ki.¹ A legendairó tehát -- vagy inkább forrása -- bármennyire is igyekezett, hogy a tényeket elferdítve, a szereplőketnátfestve Csanádot egyértelműen pozitív hősként mutassa be, nem tudta az eredeti történet mozaikdarabkáit úgy egymáshoz illeszteni, hogy az így kialakított tablón a tüzetesebb vizsgálódás ne deríthetné fel azonnal a töréseket, szabálytalan illeszkedéseket, torzításokat.

A Tarih-i Ungurus-ban vázolt eseményeknek hitelt adva -- amelyeket Anonymus szűkszavu közlése is alátámaszt -- elmondhatjuk, hogy a katonai siker valójában Gyula személyes érdeme volt, s Csanád csak Ajtony álnok meggyilkolásával segített a győzelem kivívásában. Nem Gyula orozta el tehát Csanád dicsőségét, hanem a Csanádról szóló nemzetségi hagyomány sajátította ki ennek eredményeit, amikor Csanád jellemtelen árulását dicső haditetté magasztosítva elvitatta Gyulától a marosi vezér serege megsemmisítésének érdemét is.

A döntő ütközet után az elesett keresztények tetemeit

¹ ORTVAY: Az Ajtony- és Csanád-nemzetségek birtokviszonyai Dél-Magyarországon, 268.; -- Az éjszakai őrszolgálatról ugyan így ír a legenda: "Exploratores autem utriusque partis vigilantes hinc et inde discurrebant." /SRH II. 491./

Marosvárra vitték, amelyet -- valószínűleg Csanád közreműködése révén -- nem is kellett megvívniok, s ott keresztelő szent János cintermében temették el, a "görögök monostorában, mert abban az időben abban a provinciában más monostor nem volt."¹ A legendairó szavaiból bizonyos kényszerűségre következtethetünk, amellyel megmagyarázza, hogy miért éppen egy "görög" kolostor temetőjében helyezték örök nyugalomra a keresztények földi maradványait. Hasonló hangnemben ír másutt is: "Azon város harmad része pedig az említett hely szerzeteseinek szolgált, akiket Csanád nem üzött el, hanem megengedte, hogy abban az állapotban maradjanak, amelyben találtak."² Valójában Csanádnak semmi oka nem lehetett, hogy elkeresse a görög barátokat, s így a megfogalmazást az egyházszakadás utáni anakronizmusnak is vehetnénk, ha e tettet éppen Gellért püspök közbelépése meg nem másította volna. Valójában ugyanis Csanád kitelepitette a görög szerzeteseket Marosvárból. A legenda újabb ellentmondására utal, hogy ezt az akciót egyszer Csanád fogadalmával magyarázza, amikor így ír: "Ezután Csanád elmenve arra a helyre, ahol álmában az oroszslánt látta, szent György tiszteletére monostort épített betelepítve oda apáturukkal együtt az említett görög szerzeteseket keresztelő szent János monostorából."³ Ámde Csanád aligha álmodhatott a csatamezőn s így valószínűbb a második magyarázat, hogy e szerzetesek eltávolítása Gellért tanácsára történt. Az oroszslánosi monostor felszentelése után így folytatódik a legenda: "Onnan elindulva eljutottak Maros városába, ahol görög barátok is voltak, akik isten tiszteletét saját törvényük és szokásuk szerint tartották. A püspök pedig tanácsot tartva Csanád ispánnal, ez a görög apátot szerzeteseivel átvitette Oroszlánosra, kolostorukat pedig a püspöknek és frátereinek átadta, akik abban laktak, amíg szent György vértanu kolostora fel nem épült."⁴ A legenda tehát

¹ SRH II. 492.

² SRH II. 492.

³ SRH II. 492.

⁴ SRH II. 493.

itt is a görög szerzetesek áttelepitéséről beszél, habár -- úgy tűnik -- ezt csak ideiglenes megoldásnak szánták, amíg a püspökség számára fel nem épül szent György monostora. Jóllehet a továbbiakban Gellért a Maros partján valóban épített egy monostort szent György tiszteletére,¹ a görög barátok visszahelyezéséről nem történik említés. Helyüket végérvényesen bencések foglalták el. Hasonló eredményre következtethetünk a feldebrői ásatásokból is: itt a bencés szerzetesek betelepedése előtt már bazilita kolostor működött.² E két párhuzamos jelenség joggal figyelmeztet arra, hogy az egyházon belül ádáz harcok folytak egy-egy terület hívóinek megnyeréséért. A görög szerzetesek elleni fellépés Gellért korában is aktualitással bír. Ha azokra a szenvedélyes kitörésekre gondolunk, amelyekkel a bolgár Kozma presbiter ostromozza az eretnekség mellett a szerzetességet is, lehetetlen szem elől téveszteni, hogy a kolostorok és szerzetesrendek közötti harc egyben ideológiai szembenállást is kifejez. A bazilita kolostorok gyakran a bogumil eretnekek tüzfészkéi voltak,³ s valószínűleg ezt aknázták ki a bencések, amikor az államhatárolomra támaszkodva megkísérelték kiturni őket pozícióikból, s ez magyarázná ugyanakkor, hogy nem minden bazilita kolostor tűnt el, csak az eretnekgyanusak, egyébként új alapításokra is sor került a század folyamán. Az eretnekség előfordulását pedig éppen Gellért műve bizonyítja.

Érdekessége a kétféle hagyománynak, hogy nem csak a legenda őrzött meg népmesei eredetű elemeket az igazságszolgáltatás motivumában, ti. az igazi győztes, Csanád, a hazug Gyula.

¹ SRH II. 496.

² Cf.: KAMPIS ANTAL: A feldebrői páztorbot, Archaeologiai Értesítő, 88/1961/., 109--110.; -- KOVÁCS BÉLA: Elpusztult középkori kolostorok Heves megyében, Az Egeri Múzeum Évkönyve, 4/1966/., 71--95. -- Kovács szerint a Feldebrő név maga is a latin "vetus scrobs" szláv megfelelője.; -- NAGY ÁRPÁD: Északkelet--Magyarország X. századi kereszténysége és az Aba nemzetség, Acta Juvenum, az ELTE Bölcsészettudományi Kar KISZ szervezetének tudományos folyóirata, 2/1968/., 1.sz. 79--89. -- KOVÁCS nyomán még a sári és a tarnaszentmáriabeli 10--11. századi monostorokat is eredetileg bazilita alapításúnak véli, amelyet később foglaltak el bencések.

³ ANGELOV: i.m. 150--151.

lával szemben Ajtony kivágott nyelvével bizonyítja a király előtt igazát,¹ hanem TERDŽŪMĀN műve is, csak hogy nála az eredeti, Csanád-ellenes koncepcióhoz híven a királlyal a valódi árulót /Csanádot/ büntettetik meg:² "A király, amikor minderről értesült elejétől a végéig, és mivel már ott volt, odahozatta Marciyanus fejét és így szólt: 'Engem szolgálna egy ember, aki megtámadta a saját jótevőjét s ezen mód cselekedett vele?' -- és a vezér ellen haragra gerjedve megparancsolta, hogy büntessék meg azt. Nyilvánosan adták tehát át a halálnak levágván a fejét és vérével festve meg a földet..."³ Nem nehéz a történetben felismerni a népmesei "igazságos király" motivumát, amely valószínűsíti, hogy az Ajtony-történet e változatának ősforrása is valamiféle népi ének vagy monda lehetett.

Egyik forrásunk sem határozza meg pontosan az Ajtony elleni hadműveletek idejét, csak annyi derül ki belőlük, hogy István uralkodása idején történt. Közvetett módon azonban viszonylag nagy valószínűséggel megállapítható a dátum. Gellért püspök 1015--1016 körül érkezett Magyarországra,⁴ ekkor még Ajtony birodalma sértetlen, ugyanis István így beszél: "Ne engedjétek őt elmenni. Várákozzék még egy kis ideig, amíg az ur segítségével ellenségemet, Ajtonyt legyőzőm, és neki adom majd a marosi várost, hogy abban püspökké szenteljék."⁵ Addig is, amíg terve magvalósult Gellértet "Imre herceg nevelőjévé tette sok napig."⁶ A nevelői tevé-

¹ HELLER BERNÁT: A Csanád-monda főeleme, Ethnographia, 27/1916/, 161--168.

² TERDŽŪMĀN írja: "Amikor aztán István király lett, és uralkodott, mindig igazságosan ítélkezett." [HAZAI: i.m. 76.]

³ HAZAI: i.m. 77.

⁴ KARÁCSONYI JÁNOS: Szent-Gellért, csanádi püspök, élete és művei, 313--324.; -- Továbbá Gellért nem tud az önálló Bulgáriáról, amely 1018-ban szűnt meg. Lásd fenn: 62. old.

⁵ SRH II. 487.

⁶ SRH II. 488.

kenység után Gellért 7 évig a Bakonyban remetéskedett, s innen hívta őt elő István, amikor a harci zaj már elcsendesedett, hogy püspökké szenteljék. Durván számítva is 10--15 évbe telt, amíg Gellért elfoglalhatta a neki szánt püspöki széket. Eszerint Ajtony leverését 1025--1030 közé kell tennünk.

Az Annales Posonienses szerint Gellért a püspöki rangra 1030-ban emelkedett.¹ Még ha feltételezzük is, hogy Gellért a már megszervezett egyházmegyébe került -- ami persze a De-liberatio ismeretében szinte elképzelhetetlennek tűnik, hiszen az egyházmegye szervezésének, a térítésnek a zöme tényleges püspöki tevékenysége idejére esett -- aligha valószínű, hogy a Marosi püspökség megszervezése 25--30 évet vett volna igénybe /ti. 1003--1030 ?/, vagy esetleg 40 évet Aba koráig.

Továbbra is az egyházi vonatkozásoknál maradva meg kell jegyeznünk, hogy a Temes vidéke -- tehát Ajtony birodalmának jelentős része -- 1019--1020-ban még az ochridai bolgár érsekség jogkörébe tartozott.² Az pedig teljességgel lehetetlen, hogy II. Baszileosz oklevélben biztosítja az említett érsekség jogait e területre, ha István már legyőzte Ajtonyt, s területét pacifikálva hozzákezd a csanádi egyházmegye szervezéséhez. Ugyanakkor a Gellérttel Marosvárra érkező szerzetesek közül kettő a zalavári monostorból jött, amelyet 1019-ben szerveztek újjá,³ tehát ez előtt aligha alapíthatták meg a csanádi püspökséget.

Ajtony területe szomszédos volt a bogumil eretnekség melegágyával: Bulgáriával. Ochrida eleste után /1018/ az eretnekek legbiztonságosabb menekülési iránya csak Magyarországra déli végei felé vezethetett. Viszont az Intelmek szerzője -- aki a legujabb feltevések szerint 1024 körül írta művét⁴ -- még csak annak lehetőségéről beszél, hogy István

¹ SRH I. 125. -- A lázadó törzsfők leverése és az egyházszervezés szoros összefüggésére már ORTVAY TIVADAR rámutatott.

² GYÓNI MÁTYÁS: A keleti egyház jelentkezése a Temes vidékén Szent István korában, Magyar Nyelv, 42/1946/., 43--49.; -- KRISTÓ: Megjegyzések az un. "pogánylázadások" kora történetéhez, 15.

országában esetleg eretnekség ütheti fel a fejét; ám ha Ajtonyt már letörték volna, ez a lehetőség valóságként jelentkezne, amint később Gellért Deliberációjában jelentkezik is.

A térítés az ország déli részein egyébként is komoly nehézségekkel járt. Szent Romualdról tudjuk, hogy Querfurti Bruno [Bonifác] halálhírén /+ 1009/ fellelkesedve tanítványai-val elindult Magyarországra a mártíromság koronájának megszerzése végett. Jóllehet az országban már nagy erőfeszítések történtek a hit terjesztésére, a szentszék engedélyével Romuald tanítványai közül kettőt mégis érsekké szenteltek fel.¹ Ebből arra következtethetünk, hogy a nevezettek nem István területére kívántak jönni, hiszen itt az egyházat a király a pápa intencióinak megfelelően szervezte, hanem olyan vidékre, amely viszonylagos függetlenséget élvezett, s nem terjedt ki rá a király fennhatósága. A misszió további története is ezt igazolja. Szent Romuald megbetegedve nem tudott hazánkba jönni, s tanítványai közül is lemaradt néhány az uton. Végül 15 kitartó tanítvány eljutott az ország déli végeihez. A magyarok azonban -- ahelyett, hogy tárt karokkal várták volna az érkezőket, amint azt az Intelmek is előírja -- elfogták őket, s néhányat meg is vesszőzve eladták rabszolgának.² Ezt a cselekedetet semmiképp sem tulajdoníthatjuk István alattvalóinak. Létezni kellett tehát 1010 körül egy "másik Magyarországnak" is -- az anonymusi Glad-féle másik "patria"-nak --, amelynek uralkodója az ilyen eljárást megengedhette magának.

Hasonlóképp ellenséges fogadtatásra talált a déli végeken Hartwik püspök elbeszélése szerint Bonifatius pécsvárad-i apát is: "Köztük eljött -- írja a térítőkről -- a szerzetesi életü /vite regularis/ Asericus atya tanítványaival, akik

³ /a 149. old.-ról:/ -- SRH.I. 125.; -- Cf. KRISTÓ: Megjegyzések az un. "pogánylázadások" kora történetéhez, 12.

⁴ /a 149. old.-ról:/ -- CSÓKA J. LAJOS: A latinnyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI-XIV. században, Bp., 1967., 59.

¹ GOMBOS: Catalogus, 2573.

² GOMBOS: Catalogus, 2573.

közül az egyiket, név szerint Bonifatium, akit azután az a-
tya [Asericus] helyébe apáttá tettek, mikor a szent király
prédikálás végett Magyarország alsó részeibe küldte /in infe-
riores Hungarie partes/, nyakán karddal megsebesítették; jól-
lehet túlélte ezt, mégsem fosztották meg a vértanúság érdemé-
től."¹ Miután a pécsváradi alapítólevél tanúsága szerint Ase-
ricus 1015-ben kalocsai érsek, valószínű, hogy ekkortájt lépett
a helyébe Bonifatius Pécsváradon.² Habár az oklevél hiteles-
sége rendkívül gyanús, éppen az előbb említett események kap-
csán feltételezhetjük, hogy az eredeti oklevél azon részeit,
amelyek a birtokjog szempontjából közömbösek voltak, változ-
tatás nélkül, vagy elhanyagolható változtatásokkal tették át
a hamisítvány szövegébe. Romuald és Bonifatius története köl-
csönösen igazolják egymást s az említett oklevél azon helyét,
amelyben a kolostor fennhatósága alá rendel a király kétszáz
katonát /miles/ a célból, "hogyha esetleg a vidéken lázadás
keletkeznék, a monostor védelmére fegyveres kézzel összejő-
jének /si forte in regione suboritur seditio, ad monasterii
armata manu concurrant custodiam./"³ Hasonló eredményre vezet
a vizsgálódás Gellért püspökkel kapcsolatban is; a király, a-
mikor elhatározta, hogy a szentéletű férfit fia nevelőjévé
teszi Ajtony leveréséig, udvaránál tartotta "rendelve mellé
őrséget" /adibens ei custodiam/.⁴ Elképzelhető: a tudós asz-
kétában oly hatalmas vágy égett a szent város, Jeruzsálem meg-
járására, hogy félni kellett szökésétől, ámde az előzmények-
ből éppen az derül ki, hogy Rasina tanácsára bár, de önszán-
tából jött hazánkba a téritőmunkában való részvétel szándé-
kával. Sokkal valószínűbb tehát, hogy nem szökésétől kellett
tartani, hanem személye sértetlenségét volt hivatva biztosí-
tani az őrség. Mivel István Gellértnek szintén az ország dé-

¹ SRH II. 410. -- Ugyanakkor az ország északi felében szent Benedeket rablók ölik meg /+ 1012/, de közel sem az ige hirdetése miatt, hanem mert pénzt sejtettek nála /SRH II. 359./. A két gyilkossági kísérlet indítéka tehát merőben különböző.

² FEJÉR: Cod. dipl., I. 302.

³ FEJÉR: Cod. dipl., I. 297.

⁴ SRH II. 488.

li területén jelölt ki működési körzetet, úgy gondoljuk, a vázoltak alapján joggal vonhatjuk le a tanulságot: az ország déli területén az 1010--1020-as években létezni kellett egy olyan hatalomnak, amely lázadásra buzdított a király ellen, felkeléseket szított, s menedéket nyújtott a királlyal szemben alulmaradt retrográd erők számára.

István király életkoráról a Koppány elleni háború időszakában fogalmat alkothatunk, ha hitelt adunk forrásaink tudósításainak. A pannonthalmi alapítólevél szerint in puericia mea történt az eset,¹ István nagyobbik legendája iue-nis-nek írja ekkor a királyt,² a kisebbik legenda szerint adhuc puer,³ Hartvik püspök az adhuc adolescens kifejezéssel illeti, s így egészíti ki a korára vonatkozó véleményét: quamvis adolescentie annis floreret;⁴ a 14. századi krónika-kompozíció pedig az eseményeket in adolescentia sua helyezi el.⁵ A források egybehangzó véleménye szerint István még ifjú ember volt, amikor a Koppány elleni hadműveletekre sor került.⁶ Amikor azonban Ajtony ellen lép föl, már meglett férfi, sőt, a Tarih-i Ungurus szerint zsémbes, hirtelen haragu öregur. Azok a jelzők, amelyek a Koppány elleni háborúság idején őt illették, ekkor már sokkal inkább illenek fiára, aki már tuljutott azon a koron, amikor nevelésnek vetik alá /legalább 7 évvel!/.

Ajtony görög kapcsolatai valószínűleg csak II. Baszileosz halála után gyengültek meg annyira, hogy nem várhatt Bizánctól segítséget. A labilis görög politikai hely-

¹ A pannonthalmi Szent-Benedek-Rend története, [szerk. ERDELYI LÁSZLÓ], I. A pannonthalmi főapátság története, 589.

² SRH II. 381.

³ SRH II. 394.

⁴ SRH II. 407.

⁵ SRH I. 312.

⁶ Az István életkorára vonatkozó adatokat legutóbb MÁLYUSZ ÉLEMÉR /I. István születési éve, Levéltári Közlemények, 39/1968/., 199--204./ elemezte. A latin terminusokra adott időhatárait azonban túl tágaknak véljük.

zet viszont határozottan kedvezett Istvánnak, akinek így csak a marosi vezér haderejével kellett megmérkőznie. A szerencsés véletlen folytán módunkban áll közelebbről is meghatározni az események időpontját. Azt mind a legenda, mind a Tarihi Ungarus bizonyítja, hogy István meglepetésszerű támadást intézett Ajtony ellen. A csapás azonban csak akkor lehet váratlan, ha kizárja annak lehetőségét, hogy az ellenfél valami uton-módon értesüljön a hadi készülődésről. Tudomásunk van arról, hogy 1026-ban több zarándok csoport vonult keresztül az országon. Az egyiket Vilmos angouleme-i comes vezette. E csoportról a korabeli Ademarus Cabanensis feljegyzi, hogy számos képzett katonára vett részt a zarándoklatban;¹ ezek visszautban beszámolhattak a magyar királynak Ajtony gazdasági és katonai erejéről. Ugyanebben az évben Richardus, Richardus normann herceg fia vezetésével egy másik, kb. 700 fős zarándok társaság is átvonul az országon.² 1027-ben azonban lényeges változásra figyelhetünk fel. Wipo szerint Konrád császár Bizáncba akarta küldeni követként Werinharius püspököt. Ez, hogy utja ne keltsen különösebb feltűnést, zarándoknak álcázta magát és kíséretét, azonban "megérkezve Magyarországra, István király akadályt gördített utjába, ami ekkoriban egyetlen követtel sem esett meg."³ Számos találgatásra adott okot a király e tette; legvalószínűbb feltevésnek az látszott, hogy István megtudva a tervezett /1030-ban tényleg bekövetkezett/ német támadást előkészítő diplomáciai lépések valódi célját, annak megghiusítására törekedett, s ezért tagadta meg a német követől az átutazás jogát. Wipo azonban elmondja, hogy Werinharius végül mégis eljutott -- igaz, nagy kerülővel, Bajorországon és Itálián keresztül, majd áthajózva az Adriát -- küldetése céljához: a bizánci udvarba. István fellépése tehát aligha célozhatta a követség megghiusítását, csak azt akarta megghátolni, hogy egy bizonyos területet érintve jusson el Bizáncba. Erre pedig -- véleményünk szerint -- azért volt szükség-

¹ GOMBOS: Catalogus, 16--17.

² BALOGH ALBIN: Németek és franciák szent István korában a magyar fővárosban, Katholikus Szemle, 58/1944/., 35--46.
-- Forrását nem jelöli meg.

³ GOMBOS: Catalogus, 2666.

ség, hogy a püspök ne fedezze fel az Ajtony elleni hadi készülődést, nehogy annak területére lépve István tervének árulója legyen. Ugyanakkor Richard verduni apát is a szentföldre utaztában hosszasan állomásozik hazánkban.¹

Hipotézisünk bizonyítására felhozhatunk egy másik rajtaütésszerű támadást, amely bepillantást engedhet a készülődés folyamatába is. Amikor Aba Sámuel sikertelenül kísérelte meg a békekötést Henrik császárral 1042-ben, "... az egész hatalmas sokaságot, amely felett rendelkezett, tüstént titokban összehívatta, hogy szavát szegve a micinket megtámadja és fosztogatással annyi kárt okozzon, amennyit csak tud. És nehogy az ő álnoksága ellen valaki is képes legyen óvintézkedést tenni, minden hospest, aki hozzá érkezett, kereskedőt, futárt, sőt királyi követet /ami a világon mindenütt gyaláztatnak számít/ visszatartatott."² Ugyanakkor seregei "... ahogyan a szlávok szokták, a farkas álnokságával lopakodtak az erdőkön át egészen a megbeszélte helyig."³

Szerintünk hasonlóképpen zajlott le az Ajtony elleni készülődés is. Mivel az országot sokáig nem lehetett elzárni az idegenek elől /ez egyébként is ellenkezett volna István politikájával/⁴, nem sokkal Werinarius elirányítása után bekövetkezett a támadás.

A legenda nem tudósít arról, hogy a királyi sereg miképp pacifikálta Ajtony birodalmát, leírásából úgy tűnik, mintha a nagyőrszi sikon véglegesen eldőlt volna minden. TERDZŰMÁN viszont úgy tudja, hogy István "... akkor hatalmába kerítette a várakat, egyiket a másik után, és elfoglalva azokat saját embereit helyezte beléjük, azután kisajátítva ^{azok} összes kincseit és javait, István király örvendezve és elégtételt véve fölszedte sátorfáját, és megtért szállásterületére."⁵

¹ MORIN, D. G.: Un theologien ignoré du XIe siècle: l' évêque-martyr Gérard de Csanád, O. S. B., Revue Bénédictine, 27/1910/., 519.

² Annales Altahenses maiores, /Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum./, Hannoverae, 1891., 29.

³ Uo.

⁴ Cf. Intelnek.

⁵ HAZAI: i.m. 77. -- Itt mondok köszönetet KARÁCSONYI PÉTER

Igen nagy a valószínűsége tehát annak, hogy az Ajtony elleni hadjárat kezdetét 1027-re kell tennünk. A meghódított terület pacifikálása 1030-ra már oly mértékben előrehaladt, hogy az ujonnan szervezett egyházmegye püspöke, Gellért is elfoglalhatta Marosvári székhelyét.

Bogumilek mindem bizonynyal lehettek Ajtony területén, erre utalhat, a már felsorolt közvetett érvek mellett, a legenda azon megjegyzése is, amely szerint ~~kytany~~ Gellért beiktatását a püspöki székbe azok akadályozták meg, akiknek a "Sátán volt a bírájuk" /quorum arbiter sathanas fuit/.¹

István fellépésének szükségességét éppen az elkövetkező évek politikai eseményei bizonyítják. Ajtony seregének szétverésével, birodalmának megszállásával egy időre elcsendesedett a harci zaj az országban, lezárult az államszervezés újabb szakasza. A belső konszolidáció kialakulása után hamarosan /1030-ban/ a fiatal magyar államnak meg kellett védenie függetlenségét az expanzív német feudális erők támadásával szemben. II. Konrád seregeinek tönkreverésével az István által kiépített hadiszervezet kiállta a próbát a külső ellenséggel szemben is: biztosította önálló, független belső fejlődésünket utat nyitva a feudalizmus magyarországi kibontakozásához.

barátomnak, amiért volt szives a Tarih-i Ungurus francia szövegéből készült fordításomat lektorálni; egyben örömmel vettem tudomásul HAZAI GYÖRGY azon ígéretét, amely szerint a török krónika a közeljövőben teljes egészében hozzáférhető lesz magyar kiadásban is./Cf. Hadtörténelmi Közlemények, 16/1969/., 568./ -- Ugyancsak itt jegyezném meg, hogy magam is tisztában vagyok a Terdzüman szó tolmács jelentésével, de úgy vélem ez esetben MAHMUD-ot éppen úgy jelölheti e fogalom, mint pl. Simon mestert a KÉZAI.

¹ SRH II. 492--493.

5. István utódai

Péter

István leszámolása után Vazullal és társeival aligha akadott Péter trónraültetésének olyan ellenzője, aki nyíltan szembe mert volna szállni a király akaratával. Semmi akadály sem volt tehát, hogy István halála után Péter, az Orseolo család sarja, István unokaöccse kerüljön a magyar uralkodói székbe.¹ Rokoni kapcsolatban állt Wilhelmus burgundiai gróffal anyja második házassága révén,² nővére Froizza /Frowilā/ babenbergi Adalbert osztrák érgróf felesége lett,³ másik nővére, Hicela pedig István horvát királlyal kötött házasságot.⁴ Bajor, valószínűleg Regensburgi felesége Touta /Judith/ lehetett.⁵ Ugyanakkor Péter a magyar ügyeket is alaposan ismerhette, hiszen István már korábban magához hívatta.⁶ Hazánkba 1025 kö-

¹ Péter ma már tisztázott származása körül a múlt században hatalmas vita folyt, lásd: KRIEBEL JÁNOS: Péter magyar király származása s' rokonsága., Tudományos Gyűjtemény, 3/1819/ 4.köt. 46--49.; -- SEBESTYEN GÁBOR: Péter magyar királynak származása s' rokonsága felől, Tudományos Gyűjtemény, 4/1820/ 2. köt. 40--47.; -- HORVÁTH ISTVÁN: Péter magyar király nem volt-e Toxus, vagyis Takson magyar vezérnek férfi sarjadéka?, Tudományos Gyűjtemény, 20/1836/., 10.köt. 114--118.; -- PODHRACZKY JÓZSEF: Péter magyar király csakugyan III. Urseolus Péter Ottó velencei doge fia volt., Századok, 1869., 141--149.; -- MATYÁS FLÓRIAN: Magyar történeti problémák, Századok, 1894., 296.; -- WERTNER MÓR: Glossák az Árpádok genealogiájához, II. Szent István gyermekei, Turul, 5/1887/., 70--78.

² PODHRACZKY: i.m. 149.; -- A legújabb Árpád-házi genealogia szerzője, VAJAY SZABOLCS /Grossfürst Geysa von Ungarn Familie und Verwandtschaft, Südost-Forschungen, 21/1962/., 45--101./ nem tud Péter anyjának második házasságáról. /I.m. 60., 90./

³ WERTNER MÓR: Az Árpádok családi története, Nagy-Becskerek, 1892., 90--98.; -- VAJAY: i.m. 63, ill. 97.

⁴ WERTNER: Glossák az Árpádok genealogiájához, 78.; -- VAJAY nem tud róla. /Van ezen kívül Péternek egy állítólagos Bal-da nevű huga is, cf. VAJAY: i.m. 63. ill. 97.

⁵ VAJAY: i.m. 62--63., ill. 96--97.

⁶ SRH II. 392.

rül érkezett, amikor atyját elűzték dogei székéből. Imre halálától kezdve minden bizomnyal rendszeresen felkészítették az uralkodásra. István a keresztény főurakkal és püspökökkel tanácskozva, tehát az ő beleegyezésükkel dönt úgy, hogy Pétert nevezi meg utódként,¹ ugyanakkor Imre helyébe a hadsereg élére állítja, hogy a fegyveres erőt megismerje, s megnyerje magának.² El kell vetnünk azt az abszurd feltevést, hogy a hatalmat bizton a markában érző Péter, aki a királyné "kegyence" is, maga szervezte volna az orgyilkos kísérletet István ellen, hogy minél előbb megszabaduljon a magatehetetlen agg uralkodótól.³ István halála után az ország főurai esküvel hűséget fogadtak Péternek.⁴

A koronázás után erélyes kézzel kezdett a kormányzáshoz. Nagyszabású politikai tervei lehettek, amelyeknek csak roncsai tükröződnek a korabeli feljegyzésekben, hiszen Aba felkelése derékba törte Péter minden elképzelését. De még így, romjaikban is egy széles diplomáciai skálán játszó politikus, vitéz katona alakjára vetnek fényt. Első intézkedései az ország belső gazdasági erőinek összefogását célozták. Adókat vetett ki, s törvényeket hozott, mint erről a krónikákból értesülünk.⁵ A befolyt adót valószínűleg külpolitikai tervei szolgálatába kívánta állítani. Pénzt is veretett.⁶ Ugyanakkor továbbra is István egyházpolitikáját követte, megkezdte a budai Szent-Péter tiszteletére szentelt prépostság építését⁷ /a 14. századi krónikakompozíció szerint a pécsi székeseg-

¹ SRH II. 392.

² SRH II. 392.

³ SZABÓ KÁROLY: Péter és Aba., Értekezések. A történeti tudományok köréből. 2. köt.: 1872--1873., Bp. 1873. 6.

⁴ SRH II. 500.

⁵ SRH I. 325. -- Aba ugyanis ezeket törölte el.; Cf. még: GOMBOS: Catalogus, 94.

⁶ HÓMAN BALINT: Magyar pénztörténet 1000--1325, Bp., 1916., 192.

⁷ GOMBOS: Catalogus, 488.; -- A forrás ilyen értelmezését lásd: KARÁCSONYI JÁNOS: Péter király és az ő-budai prépostság, Századok, 1897., 291--297.

házét/.¹ Alapítványairól valószínűleg oklevelet is adott ki, legalább is ezt bizonyítja egy, az utóbbi időben előkerült korabeli, velencei mintára készült ólombulla.² Ugyanakkor két püspököt erőszakkal távolított el püspöki székükből.³ SZABÓ KÁROLY -- hitelt adva krónikáink tudósításának -- úgy véli, hogy azokat a főpapokat mozditotta el, akik felszólaltak a felettébb kicsapongó király és csatlósai szexuális garázdálkodásánakx ellen, ugyanis büntetlenül megerőszakolták a "szüzeleányokat" és a "tisztá asszonyokat", olyannyira, hogy alig akadt az országban ember, aki ne gyanakodhatott volna leányát vagy feleségét ért gyalázatra.⁴ Arra már MARCZALI HENRIK felhívta a figyelmet, hogy krónikáink Péter uralkodásáról nem korhű képet festenek,⁵ s így aligha fogadhatjuk el hitelesnek tudósításukat. Ehhez csak annyit szeretnénk hozzátenni, hogy az aszkéta Gellért, aki a paráznaságot, szexualitást művében lépten-nyomon ostromozza, végig csanádi püspöki székében marad, viszont éppen ő tesz említést olyan püspökökről és egyházi előljárókról, akik kicsapongók, dőzsölők, a paráznaságnak minden módját szívesen üzik stb. Ha Péter István nyomdokán haladt -- s ezt nincs okunk kétségbe vonni --, akkor sokkal valószínűbb, hogy ilyen "kikapós" püspököket csapott el, erélyesebben belenyulva az egyházi ügyekbe. Valószínűsítik a fent elmondottakat a montecassinoi barátok is, akik István temetésére s Péter koronázására érkeztek, s Péter nagyon kegyesen fogadta őket.⁶

¹ SRH I. 343.

² KUMOROVITZ L. BERNÁT: A középkori magyar "magánjogi" írásbeliség első korszaka /XI--XII. század/, Századok, 1963., 2.

³ GOMBOS: Catalogus, 94.

⁴ SRH I. 323. -- SZABÓ KÁROLY: Péter és Aba, 9.

⁵ A magyar nemzet története, [Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR], Bp., 1895., II. köt. 9-11.

⁶ LEO MARSICANUS: Chronica monasterii Casinensis, [GOMBOS: Catalogus, 1450.]; -- a krónika Pétert tévesen Salamonnak nevezi.

Péter külpolitikája első uralkodása idején -- a hagyományok szerint -- a kisebb népekkel való összefogásra épült, hogy elkerülhesse a két császár esetleges szövetségéből számára adódó kilátástalan helyzetet. /Mint láttuk, amikor elhidegültek kapcsolatai a németekkel, István is sietett szétverni Ajtony seregeit, aki a bizánci császárság legerősebb exponensének bizonyult./

Amikor 1039-ben a csehek felszólítják, hogy amiképpen István sem tette, ő se engedje szabadon az udvaránál lévő lengyel Kázmért a cseh-magyar barátság fenntartása érdekében, Péter azt válaszolta a követeknek: "Ha ősi törvény határozná meg, hogy a magyarok királya a csehek fejedelmének porkolábja legyen, megtenném amit kértek." Kázmérnak pedig száz lovast és gazdag ajándékot adott, aki Németországba ment, majd onnan hamarosan hazája felszabadítására indult.¹ Ugyanakkor a cseh uralkodóval szemben sem viselkedett ellenségesen, mert 1040-ben, amikor a német császár hadat üzen a cseheknek, Péter jelentős katonai segítséget nyújt a megtámadottaknak:² három légiónyi haderőt.³

Hasonlóképp délvidéki tevékenysége is ezt a politikát látszik alátámasztani, mivel azonban a kérdés mind ez ideig alaposabb értékelést nem nyert történetírásunkban, kénytelenek vagyunk részletesebben felvázolni az eseményeket.

Sámuel bolgár cár fia, Gavril-Radomir házasságot kötött Géza fejedelem egyik leányával.⁴ Mivel azonban a magyar vezér egyre inkább a megegyezésre törekedett a bizánci császárral, feltehetőleg a 996. évi nagy bolgár vereség után Gavril-Radomir "meggyűlölte és elűzte" magyar feleségét, a-

¹ GOMBOS: Catalogus, 448.

² GOMBOS: Catalogus, 93., 94., 141.

³ GOMBOS: Catalogus, 802.; -- Cf. még: SZÉKELY GYÖRGY: Kapcsolatok a keleteurópai népek harcaiban a feudális német hódítók ellen a 11--14. században, Hadtörténelmi Közlemények, 1/1954/., 143--144.

⁴ Gavril-Radomir és fia, Delján Péter származására lásd: FEHÉR GÉZA: A bolgár egyház kísérlétei és sikerei hazánkban, 7-17.; -- VAJAY: i.m. 46--47., 58--59., 74--75., 89--90.

ki akkor már gyermeket várt.¹ Az elűzött hercegnőt István fogadta be. FEHÉR GÉZA szerint feltehető, hogy az ő számára alapította István a veszprémvölgyi kolostort. E kolostornak kellett szolgálnia az ifju bolgár trónkövetelő, Petar Deljan képzését, akit nagybátyja, a magyar király kezdetől fogva uralkodónak neveltetett.² Istvánnak azonban nem volt módjában Petar Deljant a bolgár trónra segíteni. Orseolo Péter trónrakerülésekor viszont már megérte a helyzet arra, hogy a bizánci hatalommal szemben Deljan megkísérelje a bolgár korona megkaparintását.

II. Baszileosz halála után a besenyők a vele kötött szövetséget -- valószínűleg azért, mert a béke válságát az őt követő uralkodó elfelejtette folyósítani -- felbontották, s 1026-tól rendszeresen zaklatták a bizánci császárságot, illetve elsősorban az ennek védelmi előterét képező bolgár, thrák és makedón vidékeket. Ugyanakkor a bizánci elnyomás is éreztette hatását. Az ochridai bolgár érsekség élére Iván debüri /Makedonia/ érsek halála után görög főpapot ültettek, s ettől kezdve hosszú időre gyakorlattá vált a bolgárok mellőzése. Hozzájárult mindehhez az a számtalan elemi csapás, amely 1037--1039-ben sújtotta az amúgy is sanyaru sorsu népet. Különösen erős földrengés pusztított, s ezt több járvány követte, a jégverés és sáskajárás tönkretette a termést, s nagy éhínséget okozott. Ekkor határozta el a pénzügyileg tökéletesen kimerült bizánci állam, hogy 1040-től gazdasági reformot vezet be -- elsősorban katonai megfontolásáktól indítva. A reform értelmében a parasztok nem terméken, hanem aranypénzben kötelesek fizetni az adót. A pénztelen parasztoktól az üzérek jóformán ingyen vásárolták fel a gabo-

¹ Az eseményekre irányadó Mihály devoli püspök megjegyzése: "Radomir felesége Magyarország királyának a lánya volt, akit nem tudni, mi okból, meggyűlölt és elkergetett, amikor az már teherben volt tőle, és feleségül vette a gyönyörű szép Irénét, aki Larisszában esett fogságba." / Cf. FEHÉR: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban, 13./ Azt pedig tudjuk, hogy Larissza 996-ban került a bolgárok kezére, tehát korábban aligha került sor Radomir második házasságára. Ezt pedig feltétlenül megelőzte az első hitves elűzése.

² FEHÉR: ua.: 13--16.; -- PETROV: Le role de la Bulgarie dans la vie politique de l' Europe au Moyen Age, 124.

nát, amelyet azok kénytelenek voltak pénzzé tenni. Az előke-
seredés a tetőfokára hágott.¹ A szebbek 1040-ben fellázad-
tak, s szétverték az ellenük küldött bizánci sereget. Ez lel-
kesítőleg hatott a nyomorgó bolgár népre is. Ekkor lépett a
színpadra Petar Deljan, Gavril-Radomir fia. Belgrádban hirdet-
te meg a felkelést a bizánci iga ellen, s azonnal dél felé
indult. Bevette Niszt, ahol a nép örömujjongva cárként üd-
vözte. Hamarosan Szkopie is kezére került. Az ellene kül-
dött bizánci sereg, amely zömében bolgárokból állt, fellá-
zadt, s a felkelőkhöz csatlakozott. Thesszaloniki sikertelen
ostroma után jelent meg táborában nagybátyja, Aluszian, aki
a görög katonai szolgálatban magas katonai rangra emelkedett.²
Petar társuralkodóvá fogadta, s egy hadsereget bízott a ke-
zére, hogy kísérelje meg ismét Thesszaloniki bevételét. Ez
az ostrom sem járt sikerrel, amiben Aluszian sok gyanura al-
kalmat adó viselkedésének is szerepe lehetett. Amikor ebből
nézeteltérésük támadt, egy lakoma közben Aluszian cinkosai-
val megvakította Petart s a görög császárhoz menekült. Bi-
záncban elismeréssel fogadták -- jóllehet előtte "katonaszö-
kevénynek" minősült --, s tetteért nagy kitüntetésben része-
sült. A bizánciak normann csapatokat fogadtak zsoldjukba, s
a rosszul felfegyverzett és élelmezett bolgár csapatokat, me-
lyeket a vak Petar Deljan már nem tudott irányítani, az el-
ső csatában tönkre verték, s elfogták a vezért is. Őt Bi-
záncba hurcolták, katonáit pedig lemészárolták. Erre a má-
sutt tevékenykedő kisebb csapatok, helyőrségek körében pá-
nik tört ki, s hatalmas tömegek menekültek ki az országból.³
Ez, a minden valószínűség szerint a Péter magyar király ál-
tal is támogatott felkelés tehát kudarcba fulladt. Hábár

¹ ANGELOV: i.m. 106--108.

² Aluszianra lásd: WERTNER MÓR: A középkori délszláv ural-
kodók genealógiai története, Temesvár, 1891., 143.

³ A felkelés részletes marxista értékelését lásd: LITAVRIN,
G[BENNADIJ] G[RIGOR'EVICS]: Bolgarija i Vizantijska v XI-XII
v v., Moszkva, 1960., 376--396. --/LITAVRIN nem fogadja
el hitelesnek a Petar magyar származásáról szóló, Mihály
püspök tollából fentebb idézett híradást: i.m. 380./; --
Cf. még: NIEDERHAUSER EMIL: Bulgária története, Bp.,
1959., 45.

Gavrill-Radomirról és feleségéről Ivan Vlagyimir herceg /Sámuel cár Koszala nevű leányának férje/ névtelen hagiografusa azt jegyezte fel, hogy a "bogumilek és messzaliánusok méreggel telt eretnekségéhez csatlakozott",¹ mégsem tételezhetjük fel, hogy fia, Petar Deljan eretnek lett volna, hiszen már Magyarországon született, s nevelését István megbízható emberekre bízta. Viszont nagyon könnyen lehetséges, hogy az a sereg, amelynek segítségével Deljan megkezdte a hadműveleteket, délmagyarországi vagy II. Baszileosz megtorlásától félve ide menekült s itt letelepedett eretnek-gyanús elemekből s azok ivadékaiból került ki; a bolgár földön hozzá csatlakozott tömeg viszont nagy mértékben az eretnek ideológia hatása alatt állt. A bolgár fősereg veresége utáni nagy menekültáramlás fő iránya 1041-ben Szicília és Magyarország felé vezetett. Sziciliába bizonynyal a felkelők által elfoglalt terület déli részéről áramlottak a lázadók, ugyanis az Annales Barenses sok manicheusról és paulikiánusról beszél,² még a középső s északi részekről Magyarországra tódultak a vert sereg tagjai, a felkelés résztvevői. Egyáltalán nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy ezek a Magyarországra özönlő harcosok, akiket bizonyára elkeserített, hogy Péter király, aki Petar Deljannak lehetővé tette a felkelés kirobbantását, de a továbbiakban -- talán éppen a németek elleni háborúság miatt -- magára hagyta, aktív résztvevői lehettek Péter megbuktatásának. A királlyal szembehelyezkedő főuri csoportok³ ezek fegyveres erejét szívesen felhasználhatták, másrészt egyházi és államellenes ideológiájukkal a király s az egyházi előkelők ellen fordíthatták a köznép hangulatát is. Az eretnekségnek Aba uralkodása idején játszott igen fontos szerepe igazolni látszik e feltevésünket. Ugyanakkor Péter pártján belül is szakadás állt be, mert a németek elleni fellépésével az özvegy királyné köré csoportosuló tábor is elfordult tőle. Fo-

¹ ANGELOV: i.m. 103--104.; -- ANGELOV kétségbe vonja, hogy Gavril-Radomir eretnek lett volna, csak nagyfoku vallási türelme indíthatta szerinte a papi szerzót arra, hogy eretneknek bélyegezze.

² ANGELOV: i.m. 111.

³ KRISTÓ: Megjegyzések az un. "pogánylázadások" kora történetéhez, 24--27.

kozta ezt a szembenállást az is, hogy Péter nagyra szabott külpolitikai tervei, katonai vállalkozásai fedezésére minden gazdasági erőforrást kénytelen volt kiaknázni, ezért a Gizella birtokában lévő pénzre is rátette a kezét, s bizonyos birtokokat is elvett tőle, a maradékot pedig zárolta, Gizellát gondnokság alá helyezte,¹ jóllehet előzőleg esküvel ígérte meg Istvánnak, hogy a "királyné birtokait tiszteletben tartja, és semmit el nem vesz abból, amit a király adott neki." Éppen az eskü bizonyítja, hogy István sokkal nagyobb birtokállományt hagyhatott özvegyére, mint amennyi megillette volna. Péter tehát nem nézhette hosszú ideig tétlenül erőforrásai jelentős csomkulását.² Az Annales Altahenses részletesen leírja a torzsalkodást Péter és a királyné hívei között, amelynek végeredménye a Gizella-párt nyílt szembefordulása lett Péterrel.³

A Péter pártjának megosztottságát ismerő, a retrográf erőket összefogni képes Aba Sámuel kíséretét bolgár menekült csapatokkal felduzzasztva könnyen elűzhette őt a trónról, hiszen a királyi haderő egy része a nyugati határon volt lekötve, másrésze viszont a csehek oldalán aktívan harcolt a németek ellen. Péter számára nem maradt más kiút, mivel a csehek éppen akkoriban hódoltak be Henriknek, mint sógorához babenbergi Adalbert örgrófhhoz menekülni, aki aztán megszerezte neki a császár kegyelmét s támogatását Aba ellen.

¹ GOMBOS: Catalogus, 93.

² GOMBOS FERENC ALBIN: Történetünk első századaiból, Századok, 1911., 580--581.

³ GOMBOS: Catalogus, 93--94.; -- Az Annales Altahenses ugyan úgy írja, mintha az magyar uralkodó osztály fordult volna szembe Péterrel s néhány kegyencével, de ezt abszurdnak kell tekintenünk. A korabeli helyzet - képet Gellért művének ismeretében sokkal bonyolultabbnak, szerteágazóbbnak kell feltételeznünk. Így tehát azt kell elfogadnunk, hogy az Annales a felkelés egyik Péter ellen ható vektorát, a Gizella köré csoportosult, németbarát párt akcióját kísérte figyelemmel, s tulozva szerepüket, az egész Péter-ellenes megmozdulást nekik tulajdonította, ami már csak azért sem lehet valószínű, mert ha Pétert egy ilyen csoport űzi el, akkor nem a német császárhoz menekül, s nem tőle kér segítséget a lázadás letörésére.

Aba Sámuel

Aba Sámuel nyilván régóta táplálta magában a királyság elnyerésére irányuló vágyát; amikor elérkezettnek látta az időt, többek között bolgár menekült elemekre is támaszkodva szállt szembe Péterrel, aki legfeljebb István főként nyugati fegyveresekből álló csapatainak egy részére számíthatott. Természetesen Abához csatlakoztak az elégedetlen népelemek is, Az egységfront kialakulásának lényeges ideológiai akadályai aligha lehettek, hiszen a samanisztikus ősvallás, amelyet talán manicheus hatások is színezték, lényegében dualista volt /vö.: fehér sámán-- fekete sámán stb./, így könnyen közös nevezőre juthatott az ugyancsak dualisztikus eretnekséggel. A krónika említi Aba néhány hívét; a nevek között három idegen -- szláv illetve germán -- hangzású szerepel.¹ Ebből is arra következtethetünk, hogy eléggé kevert ethnikumu társaság tartozott Aba táborához, s aligha lehet szó egy egyértelműen "nemzeti" felkelésről az "idegen" elnyomást megtestesítő Péter ellen.

Meg kell jegyeznünk, hogy amíg krónikáink Péterre vonatkozó tudósításait rendkívül óvatosan kezelhetjük csak a kor-szak eseményeinek kutatásánál, addig igen nagy a valószínűsége annak, hogy Abáról hiteles képet festenek, s csak itt-ott térnek el a nyugati források tudósításaitól, többnyire szépítgetve Aba katonai kudarcait.

Péter bukása és menekülése után Aba azonnal ellenfele párt-híveinek likvidálásához lát. Az áldozatok között szerepel Buda -- akinek a neve magyar embert sejtet --, "minden gonoszság szerzője, akinek a tanácsára cselekedett minden dolgot."² A 14. századi krónikakompozíció ezt a tudósítást megtoldja még Sebes ispán "keréketörésének" hírével /ugy végezték ki, hogy kezét-lábát összetörték/,³ amelyet azonban nem fogadhatunk el

¹ SRH I. 326.; -- GOMBOS: Catalogus, 94.; -- Cf. még: JAKUBOVICH EMIL: Viska, Stojzló és Pécel, Magyar Nyelv, 23/1927/., 228--240.

² GOMBOS: Catalogus, 93--94.

³ SRH I. 325.

hitelesnek, mivel Sebes még Péter első uralkodása idején, 1039-ben meghalt.¹

A tisztogatást követően Aba azonnal zsinati gyűlést tartott /habito sinodico concilio/,² amelyen valószínűleg a szabad harcosok valamennyien részt vettek,³ s itt a püspökök és előkelők tanácsára "minden rendeletet megsemmisített, amelyet Péter jogtalanul a saját kénye-kedve szerint rendelt el."⁴ Arról, hogy kik lehettek azok az előkelők és püspökök, akik a tanácskozáson részt vettek, csak annyit mondhatunk, egyrészt Aba pártján lévő előljárók, másrészt megfélemlíthető emberek /Gellért gyakran tesz ilyenekről említést/, akik -- habár nem mindenben egyezett véleményük Abával -- nem mertek ellentmondani neki. Valószínű, hogy Aba éppen azért rendezte e tanácskozást szélesebb körűre, hogy a jelenlévő fegyveres tömeggel a királyi tanácsra nyomást gyakoroljon. És hogy mennyire kiélezett lehetett a hangulat, az abból is kiderül, hogy az ellenzéknek csak olyan kimondottan speciális egyházi ügyeket célzó problémák eldöntésében sikerült sikerült eredményt elérnie, mint pl. a leváltott két püspök visszahelyezésének elodázása, ami a fegyveres tömeget egyáltalán nem, vagy csak alig érdekelte. A Péter által kivetett adók és kibocsátott rendeletek azonnali eltörlése viszont egyhangú döntésnek minősülhetett, ugyanis itt nem érződik a forrásokból, hogy bárki is ellenvetést mert volna kockáztatni.⁵ A Péter-ellenes, Gizella-párti szárnynak sem lehetett komoly befolyása erre a gyűlésre, hiszen a királyné érdekében semmiféle intézkedés nem történt, olyannyira, hogy később Henrik császár egyik feltétele a magyar békeajánlat tárgyalásakor az volt, hogy Gizella királynénak min-

¹ COMBOS: Catalogus, 93.

² COMBOS: Catalogus, 94.

³ A szabolcsi /1092/ "Sancta Synodus"-on László király elnöklése alatt a főpapok, apátok, főurak /optimates/ "cum testimonio totius cleri et populi vettek részt. /ZÁVODSZKY: i.m. 157./

⁴ COMBOS: Catalogus, 94.

⁵ SRH I. 325--326.

dent vissza kell adni, amit a férjétől kapott, tehát Aba épp-
ugy rátette a kezét a királyi vagyon szóban forgó részére,
mint annak előtte Péter.¹

Sámuel király, miután sietve kielégítette az elégedet-
lenkedőket, eltörölve a szigorú törvényeket és adókat, azon-
nal külpolitikai vonatkozásban próbált tájékozódni.² Ez min-
denképp szükségszerű lépés volt részéről, hiszen az országban
erős ellenzékkel kellett számolnia, amely -- ha Péter külső
segítséget nyerve az országra támad -- azonnal felléphet el-
lene. A belső rendezéshez a külső biztonság megteremtése el-
engedhetetlen feltétel volt.

Amikor Henrik császár Aba követének a békét illetően ki-
térő választ adott, be kellett látni, hogy a császár Péter
pártját fogja, s csak az alkalmat várja a magyar ügyekbe való
beavatkozásra. Ez pedig akkor érkezik el, ha a Péter ellen i-
deiglenesen egyesült belső erők egysége ismét megbomlik. Aba
tehát úgy döntött, hogy amíg ezen belső erők egységesek és ak-
cióképesek, megfélemlítő csapást mér a határon túli vidékekre,
háttha ezzel a német támadást egy időre elodázhathatja. Minden olyan
embert lefogatott tehát, aki hirt vihetett volna ellenfeleihez
az előkészületekről.³ Seregei titkon gyülekeztek, s az erdők-
ben lopakodva, kisebb csapategységekben szállingóztak a meg-
adott gyülekezőhelyig. Kora hajnalban kezdték meg a pusztítást,
s napszálltáig óriási ~~pusztítást~~ zsákmányt szereztek, hatal-
mas rémületet keltettek, sok embert lemészároltak, még többet
ejtettek fogságba.⁴ A támadás azonban nem járt teljes siker-
rel, mivel a két szárnyalakulatot, amely jóval kisebb lehe-
tett, mint a fősereg, s az ellenfél félrevezetését célozhatta,

¹ GOMBOS: Catalogus, 96.

² GOMBOS: Catalogus, 94.; -- SRH I. 326.

³⁻⁴ Talán ezekre az eseményekre céloz Gellért, amikor hozzánk
érkezett keresztények lefogásáról beszél, illetve arról, hogy
bizonyos katolikusokra /hadifoglyokra ?/ rabszolga-bélyeget
égetnek. "Illi autem, qui dicunt in corde suo: non est Deus,
et potius confidunt in multitudine innumerabilium, quam in
Christi robore, filios vero hominum ad Dei imaginem conditos
ut armenta agrestia sub signaculo reponunt tesserarum, im-
piissimis mensuris commendatos, incendium ante vaporem supra
incendium, sanctissimis conditionibus praeparantes, pedatum
de vastissimo advenientibus Dei orbe bastientes et cetera..."
/Delib. 150./

megsemmisítették.¹ Abának nem sikerült számottevő katonai erőt szétverni az ellenfél hadaiból, a vereségeért pedig vesztés sergő parancsnokát /dux/ megvakíttatta kitöltve rajta mérgét.²

Végsősoron tehát sem belpolitikailag nem sikerült helyzetét stabilizálni, sem külpolitikai lépése nem ért célt. E támadást követően hamarosan érezhetővé váltak a belső ellentétek, kiéleződtek az ellentmondások. A korabeli belső állapotok tanulmányozásához megbízható adatokat szolgáltat Gellért püspök műve, aki éles szemmel vette észre a legapróbb fonákságot is, és prófétai hanghordozással ítélte el a visszaesszágokat.³ Természetesen Gellért elsősorban az egyházat ért támadásokra reagál, s ezek igen szomorú állapotokra engednek következtetni az ország belső helyzetét illetően.⁴ Szinte ars poetica-nak is vehetnénk azt a pár sort, amelyben -- Gellért legendájának ismertetésében elmondhatjuk -- a szentéletű aszkéta ideálját festi meg egy szimbólum erejéig: "A Száriusz, amelyet kutya-csillagnak neveznek, és a nyár idején az ég legközepén, egészen közel a Naphoz, kétszeres erővel izzik, azt az embert jelképezi az egyházban, aki élőszóval törli meg az eretnekek veszett dühét, és a két testámentum felhasználásával oly heves szent csaholást bocsát ki száján, hogy attól a köröskörül leselkedő farkasok elhagyják a jámbor karámokat, és az erdők belsejébe menekülnek. Az üstökös csillag, amely fénycsóvát bocsát ki magából, azt a harcost jelképezi az egyházban, aki az igazságért senki emberfiától nem fél, hanem szüntelenül okádva isten tüzes ígét, teljes gyötrelmet és kárhozatot

¹ COMBOS: Catalogus, 94--95.

² COMBOS: Catalogus, 95.

³ A Deliberatio történeti forrásértékéről lásd még: KRISTÓ Megjegyzések az un. "pogánylázadások" kora történetéhez, 28--29.

⁴ Felületesnek tartjuk az olyan ítéleteket Aba egyházzal kapcsolatos viselkedéséről, amelyek egy-két mozzanattól, mint pl. a két püspök visszahelyezésének kísérlete vagy a Sáron épített monostor, arra következtetnek, hogy az "egyháznak hü fia volt", "az ősvallás hiveit... féken

jövendői isten ellenségeire."¹

Az előzőekben -- úgy véljük -- sikerült bizonyítanunk, hogy Gellért kísérletet tett "a két testamentom" segítségével arra, hogy csapást mérjen "az eretnekek veszett dühére" művével, tehát nemcsak frázisként értékelhető a vonatkozó utalás. Ugyanakkor, ha figyelembe vesszük azt a harcos kiállást, amelyről legendája tanuskodik, semmi kétségünk nem lehet, hogy a "senki emberfiától az igazságért nem félő harcos" alatt is őt kell értenünk, aki nem félt Abának fejére olvasni vétkeit.² A Deliberatio pontosan meghatározza azt is, hogy kik az "isten ellenségei", akik ellen az ideális hitszónoknak fel kell lépnie: "Most is sokmindent elvisel !az egyház!, nemcsak az ördögtől és az ő királyaitól és se-regeitől, kísértéseket, elnyomást stb., amelyek a legnagyobb akadályt képezik az égbe szállni vágyó lelkek előtt... Ne kételkedj abban, hogy az ördög királyai a főeretnekek és mindazok, akik a világban gonoszul és kegyetlenül hatal-maskodnak... Ez a hadsereg [ti. a gonoszoké] tehát nap mint nap üldözi az egyház műveit, és állapotát igyekszik aláásni!"³

† tudta tartani, sőt, hogy az "egyház nagyjai nem is viseltettek idegenséggel az érdekeiket kimélő király iránt". [SZABÓ KÁROLY: Péter és Aba, 25--26.] Gellért egészen másról tanuskodik.

¹ Delib. 165.: "Sirius stella, quae canicula dicitur, et aestivis temporibus in medio coeli centro, atque soli adjuncta duplicatius vaporatur, illum in ecclesia demonstrat virum, qui viva voce rabiem conterit haereticorum, geminoque adhibitus testamento tam vehementissime divinum emit tit latratum, quo omnes per circuitum lupi simplicibus dimissis caulis interiora penetrent silvarum. Stella Cometes ex se luminis comas effundens illum in ecclesia significat praeliatorem, qui nullam propter veritatem metuit personam, immo constanter ignita Dei eloquia proferens, omnem cruciatum, et damnationem in Dei hostes praedicat."

² SRH II. 500.

³ Delib. 104--105.: "Nunc autem et multa sustinet, nec non a diabolo, et a suis regibus, atque exercitibus tentamenta, et oppressiones, et cetera, quae impedimenta maxima sunt animarum cupientium ire ad coelum... Non dubites autem reges diaboli haeresiarchas, et omnes, qui in hoc saeculo inique, et crudeliter potentantur... Iste namque exercitus quotidie ecclesiae persequitur opera, et statum ejus conatur inflectere."

Aligha hihetjük, hogy a "reges diaboli" kifejezést szerzőnk célzás nélkül alkalmazza. Az egyik király, akiről szó esik, Nabukodonosor, de ez a többszám legalább még egyet feltételez. Nos Gellért azt a párhuzamot, amelyre gondolt, világosan megmagyarázza: "Jaj azoknak az embereknek, akik inkább a fejedelmeknek, semmint istennek engedelmeskednek. Ezek az aranyszobrot imádják, és a bálványokat tisztelik, akikről Zachariás 12. fejezete szól."¹

Ez a biblikus kép éppugy vonatkozhat Dániel három lelkes ifjának elmélkedésére, mint amennyira aktuális célzatu lehet. De Gellért nem hagy kétségek között vergődni bennünket, s tovább folytatja a megkezdett gondolatot immár saját korára vonatkoztatva: "Jaj nekünk, akik valahányszor inkább a fejedelmeknek engedelmeskedünk, semmint istennek, mindannyiszor az aranyszobrot imádjuk, és a kürt, a sip és a citera, a hárfa és a lant és a dob és mindenféle hangszer szavára leborulunk."²

Az "aranyszobor" egyáltalán nem valamiféle pogány bálványra vonatkoztatott értelmezése az elemzett bibliai helynek, hanem világos utalás a Gellértnek nem tetsző hatalomra. Ezt Gellért szentírás-idézetek sorával bizonyítja: "Jobb tehát a kemencébe vettetni, semmint az ilyenek hangjára a szobrot imádni. Miért említem a szobor imádását? 'Ne szeressétek -- mondja az írás -- e világot, sem azokat, amik e világban vannak!' 'És ne bizzatok a fejedelmekben, sem az emberek fiaiban, akikben nincs üdvözítés.' És: 'Átkozott az ember, aki emberekben bizik, és a testet teszi az ő védkarjává, és istentől eltávozik az ő szive.' 'A rablott jószágot pedig ne kívánjátok, és ha bővelkedtek gazdagsággal, szíveteket abba ne helyezzétek.' stb. stb." ³

¹ Delib. 6.: "Vae hominibus, qui magis Principibus, quam Deo obediunt. Hi statuum auream adorant, et idola colunt, de quibus Zach. XII.c."

² Delib. 6--7.: "Vae nobis! qui quoties magis Principi obedi-mus, quam Deo; toties statuum auream adoramus, et ad vocem tubae, fistulae, et citharae, sambucae, et Psalterii, et Symphoniae, et universi generis musicorum nosmet prosterni-mus."

³ Delib. 7.: "Itaque melius est mitti in fornacem, quam ad vocem talium statuum adorare. Quid dico statuum adorare? [Cf. még: Joh. 2, 15.f, Ps. 145, 2., Jer. 17, 5., Ps. 61, 11.]"

Egyetlen olyan idézetet sem választott szerzőnk a bibliából, ahol konkrét formában nyilvánul meg a bálványimádás. Ez szerinte -- saját korára értelmezve -- úgy jelenik meg, hogy az emberek szeretik az életet, az élettel kapcsolatos dolgokat, elsősorban a gazdagságot, s istentől elfordulva olyan emberfiában biznak, akiről úgy vélik, hogy vágyaikat be tudja teljesíteni, az pedig a "fejedelem". /Gellért egyébként számtalanszor él azzal a módszerrel, hogy egy-egy kiragadott bibliai részt precízen leír, s azután egy félmondattal korára vonatkoztatja mag^yis utalva arra, hogy az idézeteket nagyon is céltudatosan válogatta össze. Pl. egy, a papok bűneit hosszasan ostromozó Ezechiél hely után [Ez. 22,24--29.] megjegyzi: "Hogy látunk-e nap mint nap ilyeneket a földön, azt a Te megítélésedre bizzuk. Ez a gonoszság ezideig az egész földkerekségen uralkodik, sehol sem alszik."¹/

Kemény szóval ostromozza a világ hatalmasságait, mert hatalmukkal visszaélnék s a "tévelygés tanait" pártfogolják, azt részesítik előnyben a hivatalos egyházi tanítással szemben. A támadás alapgondolatát itt is a bibliából meríti [Judae 12.] : "Őszi fák, kétszer holtak, földből kitépettek, a vad tenger hullámai, akik esztelenségeiket tajtékozzák, tévelygő csillagok, akik számára a sötétség homálya van fenntartva mindörökké... Az őszi fák pedig a hatalmasok és a nyomoruságos világ dicsőséges emberei; kétszer holtak, azaz kétszeresen elkárhozott emberek, Krisztus egyházából kiűzöttek, vagyis a tévelygés tanítói és a világ kedvelői, akik mindig a hullámozó tenger módjára a hus minden kívánságára~~ra~~kéjben tajtékszanak..., olyanok, mint az esztelen barmok, hiszen az igaz tanítás világossága nélkül tulajdonítják maguknak a megvilágosodottságot, ami tulajdonképp teljes vakságukat leplezi le, állhatatlanokká váltak, tulajdon gonoszságuk érdemből elutasítván az igazságot és a hit műveit a fény cselekedetével együtt, valamennyien a baloldalon lévő tagadó párt sötétségei, fővényen és sáron állnak, sőt maguk is homokká váltak terméketlen cse-

¹ Delib. 126. : "Si talia quotidie in terra cernimus, tuo arbitrio depuretur. Haec adhuc iniquitas in toto orbe dominantur terrarum, uspiamque non dormit."

lekedeteik és az ige ellen hadakozó szavaik folytán..."¹

A fenti bibliai hely értelmezéséből kiderül, hogy szerzőnk általánosítva bár, de világosan kimondja: olyan emberekkel áll szemben, akik komoly hatalmat birtokolnak, akik magas állást töltenek be, s ezért köztisztelőben, sőt a köz dicséretében részesülnek. Ugyanakkor világosan megmondja, hogy ezek a "hatalmasok" "Krisztus egyházából kiűzöttek", vagyis keresztények voltak, de az egyház kiközösítette őket. Ha konkrét utalást keresünk ebben az idézetben a korabeli személyekre, akiket illethetett a feddő szóval Gellért, szemünkbe ötlik, hogy a pápa kiközösítette az egyházból Aba Sámuelt,² illetve a magyarokat, akik felléptek Péter ellen.³ Tivornyázó életmódját is számtalanszor támadja Gellért, s hogy a király társaságában eretnekek is találhatók, sőt esetleg azok befolyása alatt áll, azt könnyen valószínűsíti azon kitétele, hogy az igaz, orthodox keresztény tanítás ismerete nélkül valósi dolgokban "megvilágosodottnak" képzei magát, elutasítva az "igazságot és a hit dolgait." Egyértelműen az egyház gunyolójának és ellenségeinek bélyegzi őt és híveit, hasonlóan a Krisztussal keresztre feszített baloldali latorhoz. Másutt

¹ Delib. 180--181.: "Arbores autumnales, bis mortuae, eradicatae fluctiferi maris despumantes suas confusiones, sidera errantia, quibus caligo tenebrarum in aeternum servata est ... Arbores autem autumnales potentes, et gloriosi miserabilis lucis, bis mortuae, id est in utroque damnati de Christi ecclesia expulsi, magistri nimirum erroris, et amatores mundani in modum semper fluctuantis maris ad omnem concupiscentiam carnis spumantes libidine... veluti irrationabilissima pecora ubique sine verae doctrinae lumine sibi vendicantes illustrationem omnem inducentem coecitatem, instabiles facti, propriis malitiis promerentibus abnegantes justitiam, et fidei opera cum actu luminis omnes abnueuntis sinistrae opacitates partis, in arena constituti, et luto, immo ipsi et arena facti arenosis executionibus, et dictis contra dictum praeliantibus..."

² SRH I. 331--332.

³ GOMBOS: Catalogus, 97--98.

konkrétebben nyilatkozik az eretnekség és a világi hatalom összefonódásáról:

"De jaj, most nagy számban hemzsegek az egyházban, sőt már az egész világot elfoglalják, és senki sincs, aki ezek sületlenségei ellen felemelné szavát. Ó, hányról tudom, hogy az ördög fia, akinek nem szólhatok. Manapság valamennyien megátkozzák nálunk elvakult haragtól ösztönözve nemcsak a szent szertartásokat, az egyházat és a papokat, hanem magát az isten fiát is, a mi urunkat, Jézus Krisztust. Minden korban hallatlan eretnekség visszakövetelni a holtak lelkeiért keresztény szokás szerint felajánlott engesztelő ajándékot. Ne gondold, szeretett testvérem, hogy ez kisebb üldözés és eretnekség a régebbieknél. Hittel őszintén vallom, hogy erőszak kényszeríti őket arra, hogy türhetetlen hazugságokat szórjanak az egyház papjaira. Az ördög gonoszsága ugyanis az egyetlen dolgot, amit megtehetett, megtette, tudniillik amire a legszentebb megvilágosodáshoz ujonnan megtérőket isten törvényéből megtanítottuk, azt elragadta. Valamennyien szinte egybehangzóan tagadják a test feltámadását, amely gonoszságnál soha a világon nem képzelhető el nagyobb gonoszság. Már a szólástól is eltiltanak bennünket, noha püspök a nevünk, még adó alá is vetettek minket, akire egy egész világot biz az isteni parancs. Egyesek ugyanis, ha nem csakódom, arra törekszenek, hogy az egyház ereje nálunk a Methodius-félék segítségével és az eretnekek kénye-kedve szerint végre teljesen meggyengüljön."¹

¹ Delib. 98--99.: "Prohi dolor vero nunc multi pullulant in ecclesia, immo jam totum occupant orbem, et nemo est, qui talium ineptiis contradicat. O quantos sentio diaboli filios, quibus loqui non patior. Hoc tempore omnes maledixerunt apud nos concitati zelo non solum divinis ritibus, et ecclesiae, et sacerdotibus, quin etiam ipsi Dei filio Jesu Christo, Domino nostro. Omnibus inaudita saeculis haeresis repetere eleemosynas pro animabus defunctorum christianorum more expensas. Non aestimes Frater Charissime minorem persecutionem et haeresim antiquioribus hanc esse. In fide, et veritate fateor, quod vi compellebantur intolerabilia mendacia in Dei expendere sacerdotes. Diaboli autem iniquitas, unum, quod potuit, fecit, nimirum quidquid ex lege Dei noviter venientes ad beatissimam illuminationem docuimus, abstulit. Omnes uno pene simul ore carnis negant resurrectionem, quia iniquitate nulla unquam in mundo major iniquitas

E kissé hosszúra nyúlt idézet plasztikusan tárja elénk az eretnekség és a világi hatalom cinkosságát. Az eretnekek befészkeltek magukat az egyházba. /Mint láttuk, Bulgáriában is a kolostorok voltak az eretnekség tüzfészkei/. ^vPan^vszra fakad szerzőnk, hogy senki nincs, aki ezen "tévtanítók" tanaival ellenfelemelné szavát. Önmagáról, aki képzett teológus, s éppen ezért minden felkészültsége megl^ezne a visszavágásra, azt állítja, hogy nem szólhat. Az egyház és a papok elleni támadás együtt jár a szertartások gyalázásával, a kereszt és az oltári szentség átkozásával és gunyolásával. A holtak lelki üdvéért felajánlott engesztelő ajándék /eleemosyna/ visszakövetelése valószínűleg az egyházi birtok ellen intézett támadás,¹ és határozottan eretnek ideológiára épül. Az eretnekek azzal, hogy a test feltámadását tagadták, tagadták a halállal kapcsolatos keresztény nézetek egészét, s így azok a szabadok, akik a király vagy az előkelők által az egyháznak a "holtak lelki üdvéért" adományozott, elajándékozott földekről elűzettek, vagy ott szolgáskorba süllyedtek, valószínűleg ezen ideológia hatására fokozott erővel követelték rehabilitációjukat. Minden bizonynyal a királyi hatalom támogatta akciójukat, vagy legalábbis megtiltotta az ellenük való aktív fellépést. Az olyan egyházi előljárókat, mint Gellért, eltiltják a szónoklástól, s az az Aba Sámuel, aki a Péter által kivetett adókat uralkodása első tetteként eltörli, adót vet ki az egyházra. Az egyház ellen terveket szövögető személyek pedig bizonyos Methodius-félékre támaszkodnak, akik valószínűleg az eretnekek előljárói, s filozófiailag igen művelt férfiak lehettek.²

Véleményünk szerint Gellért "methodianistae" terminusán a nép nyelvén tanító, az egyház tanait s a vallásos iratokat lefordító prédikátorokat, eretnek agitátorokat kell értenünk.

arbitranda. Prohibemur jam loqui, et episcopi nominamur, constituti etiam sub tributo, quibus totus committitur divino imperio mundus. Nam quorundam, nisi fallor, intentio est, quo ecclesiastica virtus suffragantibus methodianistis, atque dignitas apud nos circa haereticorum libitum tota quandoque infermetur." -- Cf. Intelmek: "Az ilyen emberek /eretnekek/ ugyanis a szent egyház népét könyörtelenül megrontják és megsemmisítik." [SRH II. 621.]

² REDL: i.m. 215--216. -- Habár REDL alapkoncepcióját elfogadjuk az eleemosynát illetően, nem értünk egyet azzal a hipotézis-rendszerrel, amelyet erre épít, ti. hogy ez "egy álta-

A kifejezés maga valószínűleg szent Method névére megy vissza, akit életében többször is megvádoltak eretnekséggel irigyei, s aki mindannyiszor kénytelen volt a pápához folyamodni s igazát bizonyítani, hogy ti. a szláv liturgia s a szláv szentírásfordítás cseppet sem különbözik a latin nyelvűtől.¹ Method halála után ismét tiltják a szláv liturgiát. Éppen a 11. század közepén lesz ismét heves vita tárgya e téma, ugyanis 1059-ben II. Miklós pápa megtiltja az egyházi szláv nyelv használatát, majd 1064-ben az engedélyezés miatt elé járult követséget /köztük két főpapot/ kiközösítette.² A csehek is elűzték Szazavából 1053-ban a szláv liturgiájú bencéseket. VII. Gergely pedig határozottan megtiltja Vratiszlavnak, hogy a szláv nyelvet használják a szertartásokban. Csak IV. Ince engedélyezi újboli bevezetését 1248-ban.³

Gellért korában tehát az egyház a legteljesebb negáció álláspontjára helyezkedett a szláv szertartásokkal szemben. Hogy szerzőnk éppen "methodianus" névvel illeti az eretnekek csoportját, az valószínűsíti számunkra, hogy az eretnekség elsősorban a szlávok körében terjedt el /ami természetesen nemcsak a Bulgáriából menekültekre vonatkozik/, mivel a nyelvi nehézségeket ők könnyen át tudták hidalni; ugyanakkor azt is fel kell tételeznünk, hogy amennyiben magyarok között terjesztették nézeteiket, akkor is a nép nyelvén kívánták magmagyarázni hittételeiket, amelyekből azok elsősorban az egyház elleni izó gyűlöletet tették magukévá.

lános egyházellenes támadás", s nem eretnekség. /Cf. még: uo. 41. jegyz./

² /a 173. old.-ról:/ -- Cf. Delib. 115--116.

¹ KNIEZSA ISTVÁN: Cirill és Method, Századok, 1944., 263--270.; -- HUMMER: A szláv kereszténység hazánk mai területén a honfoglalás előtt, 537--596., 726--803.

² THOMAS ARCHIDIACONUS: Historia Salonitana, /Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. 26., Scriptores, vol. 3./ Zagrabiae, 1894., 49--50.

³ DANCZI VILHELM: Tallózás a horvát bencések múltjában. A szláv liturgia, Pannonhalmi Szemle, 16/1941/., 357--361.

Nem véletlenül említi Gellért az eretnek tételekkel együtt a hithű püspökök háttérbe szorítását, adó alá vátését: a kettő szorosan összefügg. A világi hatalom minden eszközt igénybe vesz, hogy a következetes hittérítőket meghátrálásra kényszerítse, elmozdítsa helyükről. Ilyen módszerekkel sok egyházi előljárót megfélemlitenek, behódolásra készítenek: "Ó, gyalázat! -- fakad ki Gellért -- A mi látóink nem kiáltanak künn, hanem belül zugolódnak, parancs és kérdés nélkül piszszenni sem mernek, nehogy megsértsék a királyi füleket. Azt mondják:

-- Hogyan szólhatunk a király előtt neki nem tetsző dolgokról? Haragra gyullad, dühre gerjed, s mi hallassuk szavunkat?

Inkább szinleltt kacagásra fakadnak, semmint hogy isten hatalmas igéjét hirdessék. Ezt pedig azért cselekszik, hogy egyrészt rokonaikat ne függesszék fel a rájuk ruházott hivataloktól, másrészt őket magukat ne fosszák meg püspöki palástjuktól."¹

A megfélemlítéssel együtt járt -- az előző sorok tanubizonysága szerint -- a be nem hódoló üldözése, olyannyira, hogy hozzátartozóikat eltávolították pozícióikból, s az állhatatos püspököket megfosztották méltóságuktól. E lelki s fizikai terror legfőbb irányítója a király, aki féktelen érzelmi indulataitól vezérelve dönt a meg nem hunyászkodók sorsa felől. Kétségtelennek tartjuk, hogy Aba támaszkodott az alsóbb néprétegekre is, de érdekes módon Gellért nem a pogányoktól fél, s nem a pogányságra utaló észrevételeit tartja elrettentőknek: "... az ur rossz szellemének mondatik, aki Saulnál mejelent, mint ahogy a számtalan sokaság közt is megjelenik, mint hazugság és paráználkodás, az örjöngés és révület, a jóslás és ráolvasás, a harc és viszály és más effélék szelleme, amiképpen az álpróféták ajkán hazugul lélek néven olvasható. Való-

¹ Delib. 36.: "Proh nefas! Nostri videntes non foris clamant sed intus murmurant, atque sine jussu, et interrogatu nihil mussitare audent, ne quidem aures offendant regales. Quomodo, inquiunt, displicentia loqui possumus regi? Ira succenditur, furore armatur, et nos insonabimus? Magis simulatum expetunt cachinnum, quam validum Dei denuncient verbum. Hoc autem quidem, ut eorum sive contigui ab inditis non suspendantur officiis, ipso vero ne priventur paleis."

jában a dicső teremtőről nem hihetjük, hogy ő teremtette az ilyenek szellemét, ti. a hazugság és paráználkodás, az örjön-gés és révület, a jóslás és ráolvasás és ehhez hasonló dolgok szellemét, hiszen ő kárhoztatja a tisztátalan lelket..."¹

A sámánisztikus ősvallás jellemző ritusaira s néhány köz-napi bűnre céloz ugyan szerzőnk, de mégsem a pogányság bírálátát tárja elénk, hanem egy fordulattal az álprófétákat támadja, akik az igaz vallás köntösében hirdetik elvetemült tanait, vagyis eretnekek. Gellért nem a "számtalan sokaságtól" tart, hanem a "hatalmasoktól", akiket anyagi helyzetük és viselt méltóságuk a tömeg fölé emelt: "Az egész világ zugolódik a világ teremtetője ellen. Nem találunk senkit, aki belenyugod-nék balsorsába, senkit, aki alázatos lenne szerencséjében. Ország országnak mutat példát az ördögi nyakasság felfuvalkodottságára. Hatalmas és szegény egyaránt csapatokban kóborolnak, és kosok szokása szerint öklelve szüntelen viszálykodással teli szövetségekre lépve kölcsönösen egymás diszeit öklelik."²

Amikor Gellért "világjelenségnek" veszi az eretnekséget, alig tuloz, ugyanis ő maga utal rá, hogy egyik országból a másikba harapózik át ez az egyházra veszélyes tanítás. Bulgáriának a bizánci birodalom által történt bekebelezése szétugrasz-totta, menekülésre készítette az eretnekek legradikálisabb csoportjait. Tehát amint megtalálhatók a "görögök"³ között, ugyan-

¹ Delib. 231--232.: "... dicitur spiritus Domini malus, qui apud Saul quemadmodum infra Inaestimabilem multitudinem, ut mendacii, et fornicationis, et Phitonis, et divinationis, et incantationis, et belligerationis, et discidii, ac talium ceterorum, ut in hore Pseudo-Prophetarum mendax legitur spiritus. Verum nobilis operator talium spiritum non fecisse credendus, nimirum mendacii, et fornicationis, et furoris, et phitonis, et divinationis, et incantationis, hisque similibus, qui immundum increpat spiritum..."

² Delib. 206.: "Totus mundus in murmure contra mundi opificem. Nemo jam invenitur quietus in adversitatibus, nemo humilis in secundis. Regnum in regnum inflationem cervicositatis diabolicae obtendit. Potens et impotens divulgatur simul manipulis, moreque arietum praeliantes mutuum ad foedus continuae simulationis plenum ventilant pompam."

³ Delib. 233., 99.

ugy a krakkói püspökség területén,¹ Kievben;² Gellért tudósítása nyilvánvalóvá teszi magyarországi jelenlétüket, ugyanakkor tud Itáliában is hasonló eretnekek létezéséről³ /1041-ben is Sziciliába menekült egy csapatuk⁴/. Germániában is valami zavar lehetett az egyházi ügyek terén.⁵

Idehaza anarchia dul. A hatalmasok, miután az államnak nincs módjában kordába tartani az alantos ösztönöket, egymásra s a náluk gyengébbekre törnek, ugyanakkor a szegények részint ezek kíséretéhez szegődnek s dulják mások birtokait, részint -- legalábbis feltételezhetően -- saját védelmükre ~~összefognak~~ összefognak, s az így kialakult fegyveres csoportok aztán saját szakállukra is fosztogatnak. Az ilyen támadásokat, rajtaütéseket, viszálykodásokat valószínűleg politikai pártállással indokolták, ezért emlit Gellért "szövetségeket". Az államhatalom teljes csődjéről szól: "Senki sem veszi észre az ilyenek bűnét, senki sem bünteti meg őket ezekért a bűnökért. Ó esztelen, joggal a porhoz hasonlított világ! Nem nevezte meg a paráználkodókat itt [ti. az ige, cf. Judae 16.], sem a gyilkosokat, sem a többieket, akikkel tele van a világ, csak a zuglódókat és perlekedőket, az arcátlan beszédűeket, akik haszonkedvéért csodálnak embereket. Szinte az egész világ hemzseg az ilyenektől, és annak tapsolnak, aki romlott az ő munkálkodásában. Senki sincs tekintettel más emberre, csak a maga haszna érdekében. Mindenki fellázad isten ellen, s csak az emberben bizik. Mind az ostoba, mind a bölcs, mind a műveletlen, mind a tanult, mind a szegény, mind a gazdag, mind a szolga, mind az

¹ Chrest. II. 152.

² Poveszti Vremennih Let, [ed. D.S. LIIHACSOV], I., Moszkva, 1950., 99.

³ Delib. 99.

⁴ ANGELOV: i.m. 111.

⁵ Delib. 126.

ur."¹

Kétségtelenül érződik a megfogalmazáson Gellért retorikai felkészültsége s teológiai tudása, de az is vitathatatlan, hogy a szónoki lendülettel megfogalmazott mondatok szörnyű ideológiai és közállapotbeli káoszra engednek következtetni. Az anyagi érdekek irányító szerepét jó érzékkel kitapintotta: a haszonlesést, amely minden emberi cselekedet indítéka. Az önzéssel teli korszakban Gellért már nem is csodálkozik, hogy istenben alig biznak, inkább saját erejükben, vagy ha tulontul gyengék, akkor abban, hogy a "király" meg fogja szilárdítani a rendet, vagy hogy valamely hatalmasságnak a védőszárnyai alatt átvészélhetik a nehéz időket. Az egyházzal szembeforduló erők szerteágazó orientáltságát érzékelteti a fenti felsorolás befejező részével. Feljajdulásából ki-vehető, hogy az egyház ellenségei -- az eretnekek -- veszélytelenül halászhatnak a zavarosban egy-egy nagyur, vagy éppen a király oltalma alatt: "Melyik ember bizik még istenben, vagy ki nevez mást fenségeseeknek, mint a nagyurakat? Ó jaj! a lélek dolgai ítélet alá ~~nevez~~ vettetnek, és semmi sem marad ítélet nélkül. Még maguk a szertartások sem ítéltetnek meg helyesen."²

Nem véletlenül folytatja a megkezdett gondolatot a szerző egy, a fejedelmek ellen irányuló prófétai támadással: "Jó reménykedni az urban, semmint reménykedni a fejedelmekben." [Ps. 117,9.]. Ha e törvényt megtartanak, kevés tisztelete ma-

¹ Delib. 206.: "Nemo talium peccatum sentit, nemo pro his iudicium summit. O mundus insensatus, et vere pulverē adsimilatus. Non posuit hic fornicatores, non homicidas nominatim, non ceteros, de quibus est plenus orbis, sed murmuratores, et litigiosos, et loquentes procaciter, et personas mirantes lucri causa. Totus pene mundus talibus abundat, adplauditurque in contaminato negotio. Nullus sui, nisi ad personam lucri aspicit causa. Omnis contra Deum insurgit solius confidens in homine. Ut stultus, sic sapiens, ut indoctus, sic litteratus, ut pauper, sic dives, ut servus, sic dominus."

² Delib. 206--207.: "Quis jam confidit hominum in Deo, aut quis dicit praeter magnates altissimum. Proh dolor! interiora sub arbitrio deputantur, ne quid sine iudicio redditur. Coeremoniae etiam ipsae proprium non habent arbitrium."

radna a világ fejedelmeinek. Elragadták tehát az istennek járó tiszteletet a tirannusok, akik örökös jogon maguknak igénylik azt, amit isten közönsnek teremtett a szegények kedvéért. Ezt azért tették, hogy rettegjenek tőlük, és isten gyanánt tiszteljék őket."¹

A világi fejedelmek fordulnak szembe az egyházzal, s a tirannus kétségtelenül az uralkodóra vonatkozik, aki élen járt az egyházi vagyon visszavételében /amit az isten a "szegények" kedvéért közönsnek teremtett!/. A visszavételnél örökös minőségére hivatkozott, amit valószínűleg a magánadományok alapítóinak örökösei is megtettek. Mivel a király igen hatalmas birtokokat adományozott az egyháznak /gondoljunk csak Koppány birtokaira/, ez az intézkedés súlyosan érintette, sőt gazdasági alapjaitól kívánta megfosztani az egyházat. Ez gyakorlatilag az egyházi szervezet teljes összeomlását vonhatta volna maga után. Érthető tehát Gellért elkeseredése, amikor erre gondol: "Jelenleg ugyanis kinszenvedés és halál jut az egyháznak, de semmi oka sincs, hogy emiatt egy cseppet is bánkódjék"² -- írja, de szavaiból kiderül, hogy csak istenben bizik, s ez vigasztalja őt valamennyire.

A világi hatalomnak azonban pillanatnyilag még nem állt érdekében az egyház teljes felszámolása -- szemben az eretnek követelésével. Az egyházi stallumok többnyire még így, a király által megadóztatva is komoly jövedelmi forrást jelenthettek, s ezt az uralkodó ugy használta fel, hogy a radikálisabb keresztényeket megpróbálta elmozdítani a komolyabb egyházi méltóságokból, s azokra saját híveit neveztetette ki. A gyávábbak megbujtak az egyházat ért e nyilvánvaló kihívás elől: "Mindazokat pedig, akik nem mernek isten egyházában szólni,

¹ Delib. 207.: "Bonum est sperare in Domino, quam sperare in principibus. Si haec conservaretur lex, parum honoris remaneret principibus saeculi. Sublatus igitur est honor divinus a Tyrannis vindicantibus sibi haereditarie, quod Deus fecit communiter pro pauperibus. Hoc autem, ut timeantur, et pro Deo venerentur."

² Delib. 127.: "In praesentiarum quidem passio, et mortificatio ecclesiae datur, quo demum inde doleat, prorsus non habeat."

jóllehet három tudomány kutatásában hetvenkednek, és a parasztoknál részegeskednek, tekintsük sárnak, szavaikat véljük trágyának..."¹

Sokan az egyházi előljárók közül az esetleges következményektől rettegve nem mertek szembeszállni a királlyal s környezetével, hanem, mintha mi sem érte volna az egyházat, s a pápa Abát és hiveit nem közösitette volna ki, úgy végezték a szertartásokat, s szolgáltatták ki a szentségeket az uralkodónak: "Egyébként, ha dicsérjük a gonoszokat tisztességük miatt, a szajhákat világi kincseikért, a hatalmasokat gögösvérű családjukért, vagy megáldjuk őket, ezt sem áldásnak nem lehet nevezni, sem dicséretnek, hanem ellenkezőleg: teljes megcsufolás és gyalázat."²

A kiközösített király megáldása a vallás megcsufolása: gyalázat, mégis vannak főpapok, akik elsősorban anyagi megfontolásokra alapozva, hajlandók inkább "az emberi kívánság" szerint cselekedni: "Manapság sokan nemcsak a világi, de az egyházi személyek közül is, hogy a ringyók tetszését elnyerhessék, foglalkoznak ilyesmivel; ezeket isten kérlelhetetlenül átdöfi ~~istével~~ törével..."³

A papok egy jelentős része már csak azért is ragaszkodik pozíciójához, mert csak annak birtokában nyílik módja arra, hogy különféle csábos világi örömöket megszerezzen magának. Mint fent is láttuk, ezek között első helyen a szexualitás jön számításba. Uellért megfigyelése szerint a korrupt papok közül sok megmenthető lenne, ha a női nemhez való ragaszkodástól el lehetne téríteni, mert így bizonyosan a "kárhozat részesei" lesznek."⁴

¹ Delib. 56.: "Hos vero omnes, qui ausi non sunt, quamlibet in sectionibus trium instrumentorum glorientur, et apud rusticos potentur in ecclesia Dei loqui, ut lutum habeamus, et illorum dicta, ut stercora arbitremur..."

² Delib. 85.: "Ceterum si laudamus impios pro muneribus fornicarias opibus mundi, prosapiisque superbi sanguinis potentes, sive bendicimus, nec benedictio dicenda, nec laus, immo subsannatio omnis, et derogatio."

³ Delib. 8.: "Multi hodie non solum laicorum, quin etiam clericorum, ut meretricibus possint placere, versantur talibus quos Deus durissime suo confodit mucrone..."

⁴ Delib. 125.

Ugyanakkor egyik legnyomósabb indoka a papok közül is soknak, hogy családjáról kell gondoskodnia, s így nem kockáztathatja a világi hatalommal való szembefordulást. Hiszen, amíg a Gellérthez hasonló aszkéták legfeljebb önmaguk járnak pórul merészségükért, addig ők egész családjukat juttatják koldusbotra. Gellért -- jóllehet az eretnekek maguk is fellépnek a házasság s még inkább a gyermekáldás ellen -- ilyen, családjuk, sorsa miatt aggódó társait is meg kívánja győzni, hogy saját és családjuk anyagi javainak védelme vagy gyarapítása ne akadályozza őket a szembefordulásban a zsarnok uralkodóval: "... semmit sem hoztunk erre a világra, és semmit sem vihetünk el innen. Ó, mi szerencsétlenek, akik semmi mást nem nézünk, csak a haszonlesést! 'A tűz -- mondja az irás -- el fogja emésztetni azok sátrait, akik szívesen fogadnak el ajándékot.' [Job, 15,34.]. Ó, ha megfontolnák ezt és az ehhez hasonló dolgokat azok, akik házzól házra futkosnak kapzsiságból és ajándékvágyból, úgy vélem, ha isten oldalán akarnának állni, önmaguk ellen irányítanak tulajdon kezüket. Továbbá: a fősvény az, aki a legkevesebbet istennek, a többet pedig az ördögnek adja. Ez belátható. Az ilyen, ha úgy folytatja, sohasem nyeri el az isten kegyelmét... A gyermeknek felelő tervezni, akinek a vége bizonytalan, és a hitvesről fölöszen elmélkedni a jövőre, a legnagyobb ostobaság."¹

A menekülő, a félelemből megalkuvó papok mellett van egy határozottan kivehető, árnyaltan megrajzolt csoport, amelynek tagjai minden különösebb indoklás nélkül kiszolgálják az uralmon lévőket, karrieristák, mit sem törődnek az egyház érdekeivel, gátlástalanul behódolnak, hogy egyéni kedvteléseiknek élhessenek. Számukra minden előbbre való, mint az egyház szolgál-

¹ Delib. 124.: "...nihil intulimus in hunc mundum, neque auferre aliquid possumus. Miseri itaque nos, qui non aspicimus, nisi ad capescenda lucra. Ignis, ait, devorabit tabernacula eorum, qui libenter dona suscipiunt. O si illi vellent meditari haec, et horum similia, qui de domo ad domum concupiscunt, et ~~amor~~ amore donorum discurrunt, quantum reor si ex parte divina desiderarent esse, proprias in se ipsos dirigerent manus. Avarus autem in nihilo minus, qui modica Deo, et majora distribuit diabolo. Hoc circa inspectionem. Talis sic perseverans nunquam habebit gratiam Dei... Cogitare de liberis, quorum finis incertus est, et uxoribus supervacaneae meditari ad posterum, summa dementia est."

lata: "Hogy Krisztus jónéhány papja mimódon él? csupán vadászatok és civakodások, rablások és hatalmaskodások, mulattatók, kicsapongások, kapzsiság, az isteni törvény áthágása, égyasok serege -- ennyit elmondani elég. Hogy hamis próféták nemkülönben vannak-e a földön, arról nem sokat, hanem igen sokat és rut dolgokat azok tudnának mesélni, akik miután alig hallották a zsoltárokat az iskolában, püspöki széket ragadnak maguk alá."¹

Az ilyen papok csak a külsőség megóvása érdekében állítják, hogy törődnek a hit dolgaival. Valójában minden mentegőtődzésüket, amellyel a hithű egyházi személyek feddését akarják kikerülni, a fejükre lehet olvasni tetteik alapoján. Bűneik között éppugy szerepel a világi hatalom kiszolgálása, mint gyermekeik kétszinű nevelése, a hajnalig nyuló tivornyák, zabálás a jokulátorok mázsikája mellett. Gellért, ahogyan ezt másutt is megtette, prófétai dühvel tör ki az efféle papok ellen, s ilyenkor gyalázkodó kifejezésekkel illeti azokat is, elsősorban természetesen az uralkodót, akiknek kedvére tesznek, ezért -- romlottságuk nyílt bizonyosága ellenére -- pozíciójukban maradhatnak: "Tagadják hát, ha tudják, akik isten helyett halandókat tisztelnek, nagyobb mértékben, semmint azt a földi haszon ügye igényli, hogy köveket és fákat imádnak!"² Mondják, hogy nem áldozzák fiaikat a gonosz szellemeknek, akik inkább a pokol számára, semmint a paradicsom számára nevelik őket! Mondják, hogy a közölhetetlen nevet nem ruházzák kövekre és fákra, akik a hazugoknak és gonoszoknak igazat adnak ajándékokért, és a fejedelmeknek, akiknek felfuvalkodott lelkét isten hangtalanul fogja szétzuzni, gyalázatos hizelgésekkel, hamuhoz hasonló ajándékokkal kedveskednek! Mondják, hogy ők tudósok, nem bálványimádók, akiknek a hasuk az istenük, és dicsőségük az ő gyalázatukban van, és a földi dol-

¹ Delib. 126.: "Christi autem nonnulli sacerdotum quomodo victitent? solius venationes, et lites, et rapinae, et oppressiones, et scurrae, insolentiae vero, et cupiditates, transgressiones quoque divini juris, et concubinarum turmae narrare sufficiunt. Si prophetae falsi nihilominus sunt in terra, non plura, quamquam soepissime plura, et immunda illi narrare possunt, qui vix psalmis auditis in scola cathedras arripuerunt episcopales."

² A kövek és fák nem pogányságra utal, hanem a magyarázott bibliai helyen fordul elő.

hoz értenek! Mondják magukról, hogy nem örjöngenek, akik nap mint nap bohócok tombolásába merülnek! Mondják, hogy nem esztelenül virrasztanak, akik pogány módra éjjel zabálnak, és egész hajnalig nyújtják a legcsábítóbb fogásokat!"¹

Az ilyen álpróféták, a hitben tökéletlen papok egyrészt a hitűkhöz hű és a vallástudományban jártas klerikusokat kiszorítva a megfelelő hatáskörü pozíciókból gáncsolták az egyház stabil megszervezését, ugyanakkor alaposan le is járatták a vallás ügyét tanaiknak ellentmondó cselekedeteikkel, másrészt -- nyilván kiváltságaikhoz messzemenően ragaszkodva -- a téríteni vágyók számára lehetetlenné tették saját területükön az igehirdetést, maguk pedig életmódjukból kifolyólag, és a meggyőződés teljes hiányában, minimális felkészültségükkel nem tudtak és nem is akartak téríteni. Valójában csak az egyházfői javadalmak érdekelték őket, hogy kedvteléseiknek élhessenek, s inkább akadályozták, semmint előrelendítették az egyház ügyét.

"Valahányszor tehát a hamis hitűek hűtlenségétől az egyház becsülete gáncsot szenved, mindannyiszor elsötétül a Nap. Valahányszor pedig az egyházban az evangelium mindenütt való hirdetésének lehetősége nincs meg az üldözések erősödése és a türhetetlen csapások miatt, amelyeket mind az előkelőktől, mind az alacsonyranguaktól kap, amikor a szentek menekülnek az üldözők színe elől, akkor a Nap árnyékba és a Hold vérbe

¹ Delib. 152--153.: "Negent itaque si possunt mortales pro Deo venerantes, plus nimirum, quam expedit terreni causa lucri, ligna et lapides non adorare. Dicant non immolare filios suos daemóniis, qui magis illos erudiunt ad infernum, quam ad Paradisum. Loquantur incommunicabile nomen lapidibus, et lignis non imponere, qui mendaces, et impios justificant pro muneribus, et principes, quorum spiritum inflatu sine sono disrumpet Deus, impliissimis adolationibus dono cineri simili praeambunt. Dicant se scientiatos, et idola non adorare, quorum Deus venter est, et gloria in confusione eorum, qui terrena sapiunt, Dicant se non insanire, qui quotidie scurrarum debachationibus insistent. Dicant non insanie vigilias plenas habere in nocte more ethnicorum prandia celebrantes, et usque auroram mensas protendentes inlecebrosissimas."

borul minden bizonnyal"¹ -- magyarázza szerzőnk Joel próféta egyik helyét [Joel 2,31.].

Ebből ~~ma~~ eléggé kézzelfoghatóan kiderül, hogy az egyházzal szembeni állásfoglalás a társadalmi ranglétra igen széles skáláján érvényesült, s az előkelőknek éppugy megvolt a lehetőségük arra, hogy az egyháznak ártsanak, mint az alacsonyabb ranguaknak. Minden bizonnyal éltek is e lehetőséggel, amint erre a Deliberatio másutt is utal. A "sátán" egyház-ellenes aknamunkája igen nagy eredményekkel dicsekedhetett Gellért szerint: "Betört az égbe, rabolni akar az egyházból is. Onnan angyalokat ragadott el, innen el akar vinni papokat és püspököket és egyéb szent rendbelieket, akik szüntelenül fojtogatják őt."²

Szerzőnk szerint a legnagyobb veszély az egyházat fenyegeti, és úgy látszik, a behódoló és a királyt gátlástalanul kiszolgáló papok mellett az eretnekség is komoly pozíciókat szerzett meg a papok -- úgy gondoljuk, elsősorban a szegényebb sorsu, esetleg részben már magyar származásu alsópapság -- soraiban. Feltevésünk helyességét Gellért maga igazolja, amikor Jób könyve egy idézetét elemzi: "'Maga alá fogja teríteni -- mondja az irás -- az aranyat, mint a sarat' [ti. a sátán, cf. Job 41,21.]. Amikor ugyanis az egyháztanítókat eretnekségre vagy más cselekedetekre, amelyek előtt bezárul a mennyek országa, kényszeríti, kétségtelenül az aranyat te-

¹ Delib. 132--133.: "Quoties itaque ab infidelitate perversorum ecclesiasticus honor praepeditur, toties sol obscuratur. Quando vero libertas passim in ecclesia evangelizandi non erit inolescentibus persecutionibus, et intolerabilibus plagis tam a superioribus, quam etiam ab inferioribus fugientibus sanctis a facie persequentium, tunc sol in tenebras, et luna in sanguinem procul dubio convertetur: sol convertetur in tenebras, et luna in sanguinem."

² Delib. 166.: "Rapinam fecit in coelum, rapere vult in ecclesia. Inde tulit angelos, hinc vult auferre sacerdotes et episcopos, et ceteros divinos ordines, a quibus indesinenter jugulatur."

rit maga alá, mint a sarat."¹

Az egyházat azonban nemcsak egy irányból érte ideológiai támadás, legalábbis Gellért egyszerre több felől érzékeli ezt, csak a hatások mértékében, erősségében van eltérés. Valószínűtlenül is hatna egy olyan frissen megtért országban, ahol azelőtt számtalan hiedelemvilág s azon belüli áramlat létezett, hogy az ellenzék egységes álláspontot képviseljen. Mindenki a maga igazát kívánta védeni az egyház hivatalos ideológiájával szemben, s élt is a lehetőséggel akkor, amikor az államhatalom elnyomó apparátusa nem kelt annak védelmére: "Tehát a gonoszokon az eretnekek, és zsidók és pogányok értendőek, akik a világ és az ördög hiúságaitól rabul ejtve megromlottak, nem lévén semmi másra gondjuk, mint hogy a rosszból még rosszabbra jussanak, és ezeknek a legmodernebb bűnei még rosszabbak a korábbiaknál, és létük nem más, mint por, amely a teljes hiábavalóságot jelképezi."²

Mégis valamennyi támadás közül -- természetesen a "sátán támadását" is beleértve -- három olyan kiemelhető hevesességi rohamtól kell félnie az egyháznak, amely komoly problémákat, felmérhetetlen károkat okozhat számára: "Tehát a gonoszok szarvai a démonok kegyetlenségeit, és a gőgösök hatalmát és az eretnekek tanait jelentik."³

E három pedig minden bizonnyal nem külön-külön jelentkezett. A világi hatalom szemmel láthatólag támaszkodott az eretnekek ideológiájára, amikor anyagi és politikai pozíciói megerősítéséről volt szó, az eretnekek pedig élve

¹ Delib. 166.: "Sternet, ait, sibi aurum, quasi lutum. Nimirum quando doctores ecclesiae ad haerese[m], et cetera opera, quibus regnum coelorum clauditur, pertrahit procul dubio aurum quasi lutum spernit."

² Delib. 209.: "Ergo impii haeretici, et judaei et pagani admittendi, qui vanitatibus mundi, et diaboli debilitati sunt mancipati, ad nil aliud vacantes, nisi ut de malo ad pejus proficiant, horumque novissima pejora peioribus fiant, quorum vita non est, nisi pulvis, in quo omnis vanitas demonstratur."

³ Delib. 240.: "Itaque cornua peccatorum, ferocitates demonum, sive potentias superbiorum, et doctrinas haeticorum."

az államhatalom elnéző magatartásával, sőt olykor pártfogásával, mindent elkövettek az egyház háttérbe szorítására. Feltételezhetjük, hogy mindez Aba vezérkarának elképzelése szerint történt. Ezért írja Gellért: "A legragyogóbb köntösök és divatos palástok alatt pedig sok undorító dolog rejtőzik, és az ocsmányságok kölcsönösen egymásra találhatnak."¹

Tudjuk Gellért legendájából, hogy nem volt jó viszonyban Abával, s amikor az 1044 [?] húsvét hetében a marosi püspöki székhelyre ment, hogy szokás szerint nagypénteken fejére helyezték a koronát, Gellért nem volt hajlandó ezt megtenni, habár a király kimondott kívánsága volt, hogy ő végezze a szertartást, s megkoronázva vezesse a templomba a nép kíséretében. A jelenlevő püspökök azonban vállalkoztak rá.² Ezek ellen robban ki Gellért művében: "...nincs esztelenebb dolog, mint isten elébe helyezni az ördögöt, a lelkiek elé a testet és kézben hordozni a királyi süveget és a lábak elé szórni Krisztus igéjét. Ó, gyalázat, gyakran látunk ilyesmit."³

Hogy a legenda és a Deliberatio hasonló szituációra céloz, az abból is valószínűsíthető, hogy a legendában Gellért a tolmácsot utasítja a fordításra mondván: "Istent féljed, a királyt tiszteljed..."⁴, s az említett Deliberatio hely is ezzel az idézettel folytatódik, határozottan király-ellenes éllel: "'Istent féljétek -- mondja az irás --, a királyt tiszteljétek!' [1. Petri 2,17.]. Isten félelme és a király szeretete között nagy különbség van. Ezzel

¹ Delib. 239--240.: "Sub autem splendidissimis mavortibus, et circa habetuminem trabeis multae latent nausiae, seque obviant mutuo spurcitiae."

² SRH II. 500.

³ Delib. 264.: "...nihil insipientius Deo praeponere diabolum, carnalia spiritualibus, et régium manibus ferre pileum, et Christi verba ventilare pedibus. Pro nefas! frequenter talia vidimus."

⁴ SRH II. 500.

szemben a királytól félnek, akik csak féregnek és rothadásnak lehet nevezni halála után, és hitvány módra tisztelik a herceget az isteni rendelés és törvény ellenére, amelyet a szentlélek alkotott kincseiből. Ó, világ hazugsága! Ó, világ esztelensége! inkább [akarja] dicsőíteni az embert..., mint azt, aki által a királyok uralkodnak és az igazságot felismerik..."¹ /Különösen érdekes, hogy a kódexben a király elleni kirohanás először sokkal durvábban fogalmazódott meg, s csak azután enyhítették a bibliát követő betoldásokkal -- így pl. eredetileg hiányzott a szövegből a "post mortem", amelyet a margóra írtak!/ Ezután Gellért tömören megfogalmazza véleményét az Aba-féle uralomról és belpolitikáról, elsősorban az uralkodót támadva: "Azok pedig, akik csak azért uralkodnak, hogy hírnevet nyerjenek, és a népet felzabálják, és az adót lessék, és önmagukat felmagasztalják, és a többi is a világ kívánsága szerint hiu tetszésre fordítsák, nem királyok, hanem felforgatók..."²

Gellért úgy véli, hogy Abának azért van szüksége az adókra és a "töbhire" /amin valószínűleg az "örökös jogán" visszakövetelt egyházi birtokot kell értenünk/, hogy ezáltal őt magasztaló táborát megajándékozza, azaz párthiveinek juttasson belőle. Habár a király isten megátalkodott ellensége, az isten jóváhagyásával uralkodik: "Mégis az ur, aki uralkodni engedi a képmutató embert a nép bűnei miatt, hatalmon tűri az ilyeneket jelenleg is, amint ahogy régen is megtűrt sok igen gyalázatos és az isteni fenséggel szembenálló uralko-

¹ Delib. 264--265.: "Deum timete, ait, regem honorificate. Inter timorem Dei, et amorem regis distat non modicum. E contrario rex timetur, qui nil, nisi vermis, et putredo dicendus post mortem, et dux levissime honoratur contra decretum divinum, et legem, quam Spiritus Sanctus de thesauris suis produxit. O, mendacium saeculi! o dementia mundi! potius faborare hominem..., quam illum, per quem reges regnant, et recta discernunt..."

² Delib. 265.: "Illi vero, qui tantum, ut nomen habeant, regnant, et populum devorent, et tributa expetant, seque magnificent, et cetera circa mundi appetitum in vanum rumorem expendant, non reges, sed subversores sunt..."

dét."¹

Az egyházi méltóságokat is részben párthiveinek ajándékozta a király, részben pedig áruba bocsátja. Az ilyen simoniával szerzett egyházi pozíciók birtokosait sem téveszti szem elől Gellért, már csak azért sem, mert úgy véli, hogy a köznép egyház ellenes hangulatát az ilyenek viselkedése nagyon felfokozza: "Mégis most sokan hizelgés okából isten szolgáinak neveztetnek, egyes halandók által, akik nem ismerik őket, mert bizonyos ajándékot adtak olyanoknak, akik a lovak vizeletén kívül semmi máshoz nem értenek."²

Ennek a következményétől tart Gellért: "Mivel pedig ilyen dolgok folynak, erről csak nem lehet hallgatni; az egész közönséges hadat ellenünk fogják izgatni."³

Hosszasan panaszkodik szerzőnk arról, hogy az emberekből kiveszett a szeretet, amely a más hasznát keresi s nem a magáét. Az egész világon eluralkodott a gonoszság, s az egyház papjait az "igazságért szidalmazták" és az "üdvösség ügyéért". A gonosz pedig azoknak parancsol, "... akik a bűnök edényei, a halálra szántak kriptái és kiváltképp azoké, akik látszólag papok, és a szajhák társaivá, mindenféle prostituáltak társaivá váltak, inkább gyakorolván magukat az előljáróságban, semmint saját testük sebészi megmentésében, kicsapongókhoz társulva, elvágatván az isteni szelektől, amelyek nem szárnyán -- mint mondják -- az isten repül."⁴

¹ Delib. 265.: "Attamen ille, qui facit regnare hominem hypocritam propter peccata populi, patitur potentari tales ad praesens, quemadmodum quondam permisit multos nefandissimos, et divinae Majestati contrarios."

² Delib. 265.: "Tamen nonnulli modo nominantur causa adulationis servi Dei quorundam mortalium, ad illos nescientium expenso quodam xenio in illis, qui nil sapiunt, nisi lotium equorum."

³ Delib. 266.: "Quia vero talia prosequuntur, solius non occultentur, universus vulgaris exercitus adversus nos concitabitur."

⁴ Delib. 267.: "...qui receptacula sunt vitiorum, et sepulchra mortuorum, et praecipue illorum, qui ex clero videntur, et ex contubernio meretricum, omniumque prostituerum redduntur, potius se exercentes in praefecturis, quam in propriis chirurgiis carnibus copulati lascivientibus a divinis praecisi spiritibus, in quorum pennis Deus volare perhibetur."

Miután mindezt elmondtuk, szükségszerűnek tartjuk kitérni arra a kérdésre is, hogy Gellért részéről az eretnekek és a király ellen intézett támadásoknak lehetett-e akkoriban valami nyílt fóruma, vagy csak önmaga vigasztalására, esetleg szűk baráti köre számára írta e művet. Gellért egyhelyütt figyelmezteti Isingrimust, akihez címezte művét: "A kíváncsiság kielégítésében ne legyünk teljesen engedékenyek, mivel egyesek részéről a kérdés nem mindig jóhiszemű, de ne is legyünk mindig túl kemények, hiszen nem mindig történik provokáció, mérsékletet kell tanusítani, másként nem érünk el nagy eredményt."¹

Mint látjuk, a mester óvatosságra inti tanítványát, hogy tartózkodjék a provokációkra való lehetőségadástól. A megfogalmazásból azonban az derül ki, hogy Isingrimusnak módjában van bizonyos viselkedéssel elejét vennie a provokatív kérdéseknek vagy átsiklani fölöttük. Ugyanakkor tanácsot ad, hogy hogyan viselkedjék bizonyos provokatív kérdések elhangzása esetén, pl. ha valaki isten végtelensége felől érdeklődik: "Ha pedig az érdekli, hogy mekkora, és elméjében nem képes elképzelni, mint ahogy nem is lehet, vegye fontolóra az eget és a földet, e hatalmas elemeket, és ha nem képes őket felmérni semmiféle elme segítségével, akkor elképzelheti ezek elképzelhetetlen teremtetőjének végtelenségét. És így tovább valamennyi kérdés esetében, amelyek végtelen vitákat igényelnek, és bővelkednek is vitákban."²

Itt azonban igen nehéz eldönteni, hogy Isingrimus vitázik-e valakivel, vagy Gellérttel folytat módszertani vitát a téritésnél felmerülő esetleges problémák megmagyarázásáról, megértetéséről. Találkozunk azonban olyan megjegyzéssel is, amely határozottan ellenséges nézetek vallóiról nyilatkozik.

¹ Delib. 68.: "In eadem vero satisfactione, nec adeo submisso, quia non suavis est quorumpiam quaestio, non autem usque valde graviter, quia nec adeo incitatio facta est; moderamen autem adhibendum, non enim magna progressio."

² Delib. 155--156.: "Demum si delectat, quam magnus sit, et mente non potest concipere, quemadmodum omnino impossibile est, tractet coelum, et terram spatiosissimam elementa, et si eadem metiri non potest ullius ingenii suffragatione, tum deliberet horum inaestimabilis factoris immensitatem. Sic quippe de omnibus infinitarum discursionum indigentibus, et superabundantibus."

Ime mindjárt a bevezető részben: "Mégis megvallom, hogy ebben a tárgykörben, amelynek megvizsgálására felszólítottál, senki nem járt előttem... Az én istenem pedig, akinek dicsőítésére az összes elemek felszólíttatnak, és aki beküldte az ő anyalát Ananiással és társaival együtt a kemencébe, hogy megmutassa istenségének hatalmát és nagyságát, segítsen úgy eleget tennem felszólításodnak, hogy ellenségeimnek hurkait kikerülhessem, és neked a lehető teljességgel kedvedre tehessek."¹

Gellért tehát az ellenség csapdáitól fél, amelyekbe fejtegetései során beleeshet, s kudarcot vallhat elképzeléseivel. Ugyanakkor nem csak ő maga fél, hanem elsősorban Isingrimust félti, aki -- úgy látszik -- olyan helyeken is kiállt vitázni, ahol a vita kimenetele erősen kétséges lehetett. Ezért meg is feddi őt: "Te pedig ne alapozz üres szócséplésre, nehogy a toklásztól és hitviták szalmájától megfulladj, hanem inkább az isteni ige asztalán feltálalt ételeket vedd a maguk egyszerűségében, hogy hálásan szétoszthasd őket..."²

Második könyve bevezetőjénél -- úgy látszik -- kissé nehezen tudott belelendülni az elemzésbe, s ezért hosszasan mentegetőzik. Elhagyhatta kissé az önbizalma is, mert úgy érzi, vita szerűen nem fog menni a munka: "Ezért izzadságos munka, és vita szerűen nem lehet, aminthogy nem is szabad megvizsgálni mérlegelt becslésekben, kiváltképp tudós elmélkedésnél..."³

Abból, hogy Gellért ilyen nagy súlyt fektet a tudományos kidolgozásra, arra következtethetünk, hogy olyan emberekkel folytatott vitát, akik maguk is alaposan felkészültek erre. Az egyszerű pogány népről aligha tételezhetünk fel akkora te-

¹ Delib. 2.: "Fateor vero me quemquam in hoc, quod examinandum postulasti, minime admisisse... Deus autem meus, in cujus proeconio elementa omnia provocantur, quique angelum suum descendere fecit cum Anania, et sociis ejus in fornace ad ostendendam potentiam suae Divinitatis, et magnitudinem; adjuvet sic me tuae postulationi satisfacere, quo inimicorum laqueos possim evadere, et Tibi plenissime ad libitum obviare."

² Delib. 121.: "Tu autem ne innitaris quisquiliis, ne quid suffoceris aristis, et controversialibus culmis, immo immensa divini dicti apposita simpliciter summe, gratanter dispertire alis senis suffultus..."

³ Delib. 25.: "Quocirca desudatio, et discurse non potest, quemadmodum nec oportet examinari in examinatis taxationibus, praecipue ad eruditam deliberationem..."

lógiai műveltséget, hogy számottevő teológiai vitát tudnának provokálni a jól vagy kevésbé jól képzett téritőkkel. Nem nehéz a "provokátor vitázók" személyét fellelni: "Sok mindent össze tudunk gyűjteni -- írja Gellért --, vég nélkül beszélni, megtalálni a legerősebb érveket, értékelni a pimaszságokat is, mert alacsony elmék nem tudják elviselni az ilyeneket, és az olvasók, mielőtt az olvasmány megkezdődne, kétség kívül felbosszankodnak, mert azon fáradoznak, hogy inkább akarják az idegen dolgokat füleikkel befogadni, mint írásban elfogadni a hazaiakat: a nagy dolgokat mellőzőm."¹

Ebből az is nyilvánvalóvá válik, hogy az "idegen tanokról" és nem hazai eredetű dolgokról beszél. Az is kiderül, hogy amíg Gellért tanítványai olvassák vagy olvashatják mesterük véleményét, addig az idegen tanók hirdetői élőszóval mondják el problémáikat, azaz ott rögtönöznek. Ezek szerint Gellért nem vehetett részt a hitvitákban, legfeljebb távoli instrukciókkal, levelekkel láthatta el növendékeit, akik teológiai felkészültség dolgában aligha vehették fel a versenyt vele. Még egy dologra fény derül, hogy ti. a vitát elbírálok Gellért szerint nem képviselnek különösen magas tudományos kvalitást, tehát fel kell tételeznünk, hogy gazdasági helyzetük és társadalmi rangjuk révén jut nekik a döntőbíró szerepe. Erre vall az az eredendő rosszindulat is, amelyet Gellért feltelez róluk a keresztény tanokkal szemben. A hallgatóság mindenesetre válogatott összetételű lehetett: "A legnagyobb esztelenség -- véli Gellért -- a rabszolganők társaságában vitatkozni arról, akinek az angyalok színe előtt kell dicsőítő éneket zengeni."²

Gellért -- úgy látszik -- eredendően elvetette a hitviták gondolatát, nem szimpatizált velük, s ezért maga sohasem állt ki a porondra, sőt a többieket is igyekezett erről lebeszélni:

¹ Delib. 89--90.: "Possumus vero multa conquirere, dicere autem infinita, invenire fortissima, aestimare etiam procatia, quia parva ingenia non sufferunt talia, et lectores, antequam lectio accedat, stomachari non dubitamus, operam dantes, magis velle auribus peregrina admittere, quam indiculis nativa capere: ingentia praetermittimus."

² Delib. 32.: "Dementia summa est in contubernio disputare ancillarum de illo, cui psallendum est in conspectu angelorum."

"Inkább őrizni kell a szentet és elrejtteni a gyöngyöket, semmint kiszolgáltatni a kutya'knak és a disznó'knak.¹ Ez a parancs legfőképpen hozzád szól, ki a szentet és Krisztus gyöngyeit tanult szivedben bírod."²

A probléma sokkal komolyabbnak tűnik, semhogy csak a király környezetében keressük az eretnekséget, ugyanis Gellért megjegyzi egy téma után Isingrimusnak, hogy András testvér is hasonló téma iránt érdeklődik: "Minthogy tudom -- írja --, te minden kérdésben szigorú bíró vagy, sőt, a legkiválóbb ügyész is, inkább mások kérései előtt térek ki örömet, semmint a tied előtt, habár szent testvérünk, András állandóan a nyakunkon lóg éppen ebben az ügyben, s az ő felszólításának eleget nem tenni nem csekély bűn, de hát végül is a feladat, amelyet ránk róttál, arra kényszerít, hogy közben semmi másról ne szóljunk, és ennek szenteljem fáradozásomat, nehogy elveszítsem szereted ajándékát."³

Néhány utalásból arra következtethetünk, hogy a viták olyan helyen zajlottak, ahol a király is megfordult. Ebből és még Gellért egyéb utalásaiból világossá válik előttünk, hogy Isingrimus éppen úgy a királyi udvarban tartózkodott, mint eretnek ellenfelei a "methodianistae". Hogy miért irta Gellért művét, azt hisszük, könnyen érthető, ha egybevetjük a Deliberatio királyellenes kirohanásait a Gellért-legenda vonatkozó részével: mindkettőből világossá válik, hogy Gellért nem a királyi udvarban tartózkodott. Ezért van annyi utasítás-jellegű tanácsa Isingrimus számára, s ezért válik olykor-olykor bizonytalanná a tételek fejtegetésében, lépi túl a megengedett határokat, feszíti túl a témákat: feltehetőleg ezért kellett úgy

¹ Cf. Matth. 7,6.

² Delib. 264.: "...potius sanctum conservandum, et margaritae reponendum, quam canibus et porcis ministrari. Hoc potissimum tibi, qui sanctum, et Christi margaritas in erudito pectore habes, mandatur."

³ Delib. 239.: "Tu autem avidissimum sciens de omnibus auditorem, immo et paestantissimum relatores, potius ab aliis, quam a tuis gratanter subducas, quamlibet sanctus noster frater Andreas a nostro semper in hoc ipso collo dependat, cujus nimirum imperio non satisfacere, delinquere non mediocriter est, et tandem quod jussisti, de omnibus nos interim cogit silere, si bique solius impensum inpendere, nequidem tuae impensu caream gratiae."

megalkotnia művét, hogy minden tételt több altétellel bizonyítson. Ezért utal állandóan az Isingrimus által hallott eretnek tanokra. Az ügy fontosságára és sürgősségére vallanak az egyes fejezeteket lezáró megjegyzések, melyekből arra lehet következtetni, hogy szerzőnk terjedelmes művét nagyon rövid idő alatt /8 nap ???/ írta meg levél formájában.¹

De miért fordul érvekért Isingrimus és András páter éppen Gellérthez, mikor Gellért szerint Isingrimus is kiváló ismerője a hit dolgainak, s ebben nevelkedett gyermekkorától? Csak egy lehet a válaszuk: Gellért tudott görögül, társai pedig nem. Ezért kerüli Gellért a műben még ott is a görög szavakat, ahol SEVILLAI IZIDOR hozza őket; egyértelmű akar lenni, ezért mellőzi a látványos, de félreérthető tudálékoskodást, műveltségfitogtatást. Az is alátámasztja ezt, hogy a neomanicheus eretnekség ezen változata főként görög nyelvterületen terjedt el, tanaikat görögül jegyezték le. Methoñius neve is kelet felé mutat. Gellért maga is utal görög nyelvtudására, bár rendkívül szerényen és burkoltan.²

Ha krónikáink Abáról festett portréját³ összevetjük az ismertetett eretnek tanokkal, nagyon különös képet kapunk. A krónika egyik vádja Aba ellen, hogy megveti a nemeseket s úgy véli, az uraknak minden közös a szolgákkal, s nemtelenekkel eszik, lovagol, beszélget: -- a bogumilek nagyközösségben éltek, megvetették a vagyont, a rangot és közösen étkeztek. Aba semmibe veszi az esküt... Már szóltunk az esküt ördögi műnek tartó bogumil tanról, az eskü tiltásáról s a hamis eskü megengedett voltáról. Bűnbánat és gyónás nélkül koncoltatja fel az összeesküvőket, vagyis nem tulajdonít nagyobb jelentőséget a szentségeknek, ha ugyan nem veti el őket. Mindenáron békét akar... Közismert a bogumilek háboru ellenes beállítottsága. Péter rendeleteit eltörli... Nem tudjuk, mit rendelt el Péter, ám amnyi mindenesetre világos, hogy Aba nem az államszervezés addigi útján akar haladni. A pápa

¹ Talán ez a magyarázata Gellért olyan stilusbeli, szerkesztésbeli egyénieskedésének, mint pl. a "captatio benevolentiae" áthelyezése a mű elejéről a 3. könyvbe. /Cf. HORVÁTH: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stilusproblémái, 114./

² Cf. Delib. 74--75.

³ SRH I; 174--177., 324--333.

interdictumot alkalmaz ellene. Miért? Egyedül Péter miatt? Ennél valószínűbb ok lehet az eretnokség pártolása.

A krónikák szerint Aba dühöngött a magyarokra, a magyarok pedig cserben hagyták a csatában. Értehetetlen, hogy a krónika miért emeli ki a magyarokat, hiszen eddigi elképzeléseink szerint nyilvánvalónak tűnt, hogy Aba seregét egyértelműen a német expanzív törekvésekkel szemben felvonult magyar erők alkották. Nem akarjuk azt állítani, hogy Aba Sámuel feltétlenül eretnek lett volna,¹ de azt biztosra vesszük, hogy felhasználta az eretnokséget céljai érdekében, a szimpatizált tanaikkal. Így világossá válik, hogy miért írja a krónika Péterről is, aki állítólag "csacsogó olaszokkal" és "dörögő németekkel" vette magát körül s Abáról is, akit bolgárok támogattak, hogy megvetik a magyarokat, jóllehet egymással is szembenálltak. Az szinte magától értetődően következik az elmondottakból, hogy ebben a harcban Péter képviselte a haladó és Aba a retrográd erőket.² Aba lényegében uralomra jutása után azonnal kielégítette az elégedetlenkedőket, eltörölte a szigorú törvényeket, háttérbe szorította az egyházat stb. Udvarában a pogány orgiákra emlékeztető tobzódás vegyült a hitviták forrongó hangulatával. Az ország a teljes anarchia képét mutatta.

Aba felemelkedésének lehetőségét az teremtette meg, hogy a Péter uralkodásával elégedetlen csoportokat egy adott időpillanatban közös nevezőre tudta hozni, s ezeket a heterogén erőket össze tudta fogni egy közös cél: Péter megbuktatása érdekében. Sikert is csak az első szakaszban tudott elérni, amikor ezen az egységfronton belül még nem jelentkeztek az el-

¹ Aba esetleges eretnek voltát kizártnak tartja NAGY ÁRPÁD /Északkelet-Magyarország X. századi kereszténysége és az Aba nemzetsége, 79--89./ arra építve, hogy a 10. században a kabar szállásterületen a kereszténység /elsősorban bizánci ritus szerinti/ komoly pozíciókhoz jutott. Mi éppen ezen az alapon tartjuk elképzelhetőnek kapcsolatát az eretnokséggel, ugyanis sokkal valószínűbb a herezis ~~megjelenése~~ meggyökeresedése olyan területen, ahol a kereszténység nagyobb *multa* tekint vissza, mint ahol a frissen keresztelt pogányok jóformán meg sem értették új vallásuk lényegét.

² Véleményünk ezen a ponton megegyezik KRISTÓ GYULA álláspontjával /Cf. Megjegyzések az un. "pogánylázadások" kora történetéhez, 20--36./, azzal a különbséggel, hogy mi nem a pogány restauráció gondolatát hangsúlyozzuk elsősorban, hanem az eretnokség meglétét.

lentétek. Ezek azonban Péter elűzése után csakhamar hatni kezdtek. Aba kielégítette ugyan az elégedetlenkedőket, de ezt részben az egyház javaiból, részben a "hadizsákmányból", részben pedig a királyi birtokból /amelyből Gizellának sem adta vissza az őt megillető részt/ tette. Már a nép kielégítésének a módja előrevetette árnyékát a főurak elégedetlenségének, ugyanis colloquium generale-t, synodust hívott össze, ahol a fegyveres tömeg akarata dominált. Az egyház egy része eleve opposícióba vonult fellépésekor, de ~~szembesült~~ azzal, hogy az egyházi vagyona kivánta tenni a kezét, s adót vetett ki rá, a papságot majdnem teljesen maga ellen ingerelte. Az egyházi vagyon visszavétele nem járt sikerrel, tehát a szabadok, akik ebben reménykedtek, kezdtek kevésbé lelkesedni. Hangulatuk kiváltképp akkor szállhatott a mélypontra, amikor Sámuel megígérte Henrik császárnak, hogy a hadizsákmányt és a foglyokat is visszaadja. A főurak közül valószínűleg a Gizella köré csoportosulók fordulhattak először szembe vele, erre következethetünk a németek elleni támadásból s abból, hogy Henrik békefeltételül szabja Gizella birtokainak visszaszolgáltatását. Az eretnekek igényeit sem tudta kielégíteni, ugyanis az egyház elleni fellépése radikális kísérlet volt ugyan, de az a tény, hogy Gellért társainak lehetőségük volt kiállni hitük tanai mellett, mégiscsak arra enged következtetni: az erőviszonyok nem tolódtak el olyan egyértelműen a világi hatalom és az eretnokség javára, hogy a fiatal magyar egyház számára végzetes legyen. Az egymásnak feszülő erők viszonylag ki voltak egyensúlyozva, s csak egy indító lökésre vártak, hogy bekövetkezzék a hatalmas robbanás a társadalom életében. Emellett Aba sorozatos katonai kudarcai s a magalázó békefeltételek vállalása megingatták párt-híveiben is a belé vetett bizalmat. Külső szövetségest nem sikerült találnia: próbálkozásait, hogy a bajorokat Henrik ellen lázítsa, már a kezdeti stádiumban leleplezték.¹ Az erőviszonyok ekkora megosztottsága láttán feltételezhetjük, hogy csak néhányan, politikájának közvetlen hasznélvezői tartottak ki mellette, a többiek ellene fordultak: szervezkedni kezdtek meg-

¹ GOMBOS: Catalogus, 362.

buktatására.¹ Az összesküvők között áruló volt, s így Aba tudomására jutott tervük. Féktelen dühében és elkeseredettségében "a negyvennapos böjt szent napjaiban saját tanácsa felettébb tiszteletre méltó férfiaiit furkósbottokkal és károkkal agyonverette, amiképp a barmot vagy az oktalan állatokat."² Akinek sikerült megmenekülnie, azonnal Péterhez s pártfogójához, Henrik császárhoz futott. Valószínűleg ez az esemény indította Abát arra, hogy az eretnekekkel szövetkezve radikálisan lépjen föl a világi és az egyházi nagybirtok ellen.

Gellért műve e másik csomópontját, a tirannus-problémát illetően itt kell rámutatnunk arra, hogy maga az elemzésül választott bibliai hely is hívók és az elvetemült zsarnok konfliktusát állítja a középpontba. A Dániel-himnusz cselekményének színtere Nabukodonozor babiloni király udvara. A gonosz uralkodó hatalmas bálványt állíttat, és elrendeli, hogy a földkerekség minden népe imádja azt. Három zsidó fiú azonban megtagadja a bálvány tiszteletét. A dühöngő tirannus katonáival tüzes kemencébe vetteti őket, de még ott is az istent dicsőítik, megvetve a bálványt, s himnuszukkal a föld és az ég minden teremtményét felhívják isten dicsőítésére. Szerzőnk párhuzamba állítja a bibliai szituációt saját korával, s szimbolikusan Nabukodonozort ostorozza ugyan, de több helyen is értésünkre adja, hogy az analógia alapján kora uralkodójára is áll mindaz, amit elmond. A téma nyújtotta lehetőséget megragadva rámutat arra, hogy az uralkodó tulzott tisztelete: bálványimádás. De Gellért a kerettörténetet mégsem aknázza ki teljesen. A biblia szerint ugyanis Nabukodonozor látva, hogy a zsidó fiuknak nem árt a tűz, megretten, s elrendeli az igaz isten tiszteletét, a három fiút pedig magas méltóságra emeli. Szerzőnk azonban nem reméli a helyzet jobbra fordulását: elkeseredett hangú, sötét tónusu, apokaliptikus látomások felidézésével jövendőli meg isten ezen ellenségeinek pusztulását, Krisztus és az egyház végső diadalát.³

¹ COMBOS: Catalogus, 96.; -- SRH I. 329.

² SRH II. 500.

³ Cf. SZECFÜ: Eretnekség és tirannizmus, 515.

Aba sorsát Henrik császár támadása pecsételte meg. Aba minden erejét összeszedte, hogy visszavesse a németeket, akik a krónikások tudósítása szerint meglehetősen kis létszámu, de válogatott sereget vetettek harcba. A két sereg Ménfőnél találkozott össze. A terep megválasztása Abától függött, s ő gyatrán tett eleget feladatának. Igaz, a németek gyorsabban keltek át a Rábcán semmint Sámuel király remélte, mivel az árulók megmutatták a folyón a gázlókat. Aba ekkor átengedve a németeknek a kezdeményezést, beletörődött, hogy azok olyan hadállást foglaljanak el, amely tökéletesen védi őket a bekerítéstől, ugyanakkor olyan terepszakaszon tegyék ezt, ahol a lesvetésnek a lehetőségével nem kell számolni s a könnyű lovasság sem tud normálisan kibontakozni.¹ Aba tehát vagy nem akarta az ősi magyar haditaktikát alkalmazni, mert esetleg a német seregben tevékenykedő magyarok azonnal átlátták volna szándékát, vagy olyan nagy számban lehettek idegen csapatok a keze alatt, hogy a hadviselésnek említett módja megzavarta volna őket; így le kellett mondania alkalmazásáról.

Ugy látszott az ütközet kezdetén, hogy Aba seregei döntő fölényben vannak, de ekkor a Péterhez huzó magyarok csapatai adott jelre eldobálták fegyvereiket és harci jelvényeiket, s megfutottak a csata színhelyéről. Aba seregében pánik tört ki, amely általános meneküléssé vált. Maga Aba is elmene-kült a helyszínen hagyva még hatalmi jelvényét: "aranyozott lándzsáját" is.² A győztes sereg számtalan püspököt és papot ejtett fogságba, akik a hadjáratban csak kényszerűségből vettek részt,³ s ellenállás nélkül vonult Székesfehérvárra, ahol Henrik visszahelyezte Pétert királyi méltóságába, az viszont hűséget esküdött a császárnak.⁴ Aba feleségével, fiaival s egész atyafiságával menekült,⁵ futás közben csapdába esett, és megölték.⁶

¹ KISS LAJOS: Nemzeti függetlenségünk védelmezése III. Henrik ellen, Hadtörténelmi Közlemények, 4/1891/., 45--46.

²⁻³ GOMBOS: Catalogus, 98--98.

⁴ SRH I. 333.

⁵ GOMBOS: Catalogus, 141.

⁶ SRH I. 332.; -- Aba uralkodásáról lásd még: KANDRA KÁBOS: ABA Samu király, Bp., 1891.

Péter restaurációja és bukása

Az a tény, hogy Péter restaurációja külső fegyveres erőre támaszkodott, óhatatlanul a bel- és külpolitikai irányvonal megváltozását eredményezte. Ha Aba párthiveitől nem is kellett tartania már, mindenféleképp számolnia kellett a néptömegek ellenállásával, amelyeket a hosszú háborúság és a belső anarchia a leginkább sujtott. Ugyanakkor Péter vállalta azt a népszerűtlen feladatot is, hogy ezeket a fellazított elemeket visszaszorítja a kereszténység jármába, s a feudális termelés menetébe. Viszonylagos szabadságukról, melyet Aba alatt élveztek, újólal kellett mondaniok. Ehhez természetesen az elnyomó apparátus újjászervezése vált szükségessé, amely a lakosság újabb megterhelését jelentette.¹ A gazdaságilag kimerült országban Péter csak idegen csapatok segítségével tudta a rendet fenntartani, s ezek korlátozott száma miatt a keleti megyékre aligha volt képes uralmát tartósan kiterjeszteni. Az ország pénzügyei rosszul álltak, s még külön problémát jelentett az a hűbéri kötelezettség, amelyet Péter Henrikkel szemben vállalt. Andreas Naugerus arról tudósít, hogy 1045 körül Zára városa fellázadt a velencei Signoria ellen; a lázadók arra számítottak, hogy alávetve magukat a magyar király fennhatóságának olyan komoly fegyveres támogatást kapnak, hogy szétverhetik az ellenük küldött velencei haderőt. A Signoria maga is megszeppent Zára e lépésétől, és számtalan felfegyverzett csapatszallító hajót és gályát küldött a város ellen. A hadműveleteket maga a doge, Domenico Cantarini vezette. Az ostromzár alá fogott városnak Péter egyáltalán nem tudott semmiféle segítséget küldeni, s így az hamarosan kénytelen volt megadni magát. A doge még ekkor is tartott a magyar segítség esetleges érkezésétől, s öccse, Pietro Cantarini parancsnoksága alatt jól megerősített őrsereget hagyott Zarában.²

Péter valószínűleg mindent megtett, hogy az országot talpraállítsa mind gazdaságilag, mind katonai erő szempontjából. A

¹ Vataák követelik az adók eltörlését. /SRH I. 338--339./

² GOMBOS: Catalogus, 68.; -- Vö. még: PAULER: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt, I. 78.

német kapcsolatok megszilárdítását célozhatta a bajor törvények bevezetése is.¹ Ezek a belpolitikai lépések azonban nem hozták meg azt a kívánt sikert, amely a korábban követett külpolitikai koncepció felelevenítését lehetővé tette volna.

Habár -- mint már utaltunk rá -- krónikáink Péter-ellenes rágalmait nem fogadhatjuk el hitelesnek, fel kell mégis tételeznünk, hogy ekkor már nem oktalanul nevezik "kegyetlennek". Visszatérve a trónra, biztosra vehetjük, hogy radikálisan leszámolt az ellenzékkel, s az összes tisztségeket párthiveinek adta. Erre engednek következtetni azok az összeesküvések, amelyeket egymás után szerveznek ellene. Az egyik ilyen összeesküvést Visca vezette,² aki Péter első megbuktatásának is aktív szereplője volt,³ tehát minden bizonnyal magas pozíciót kaphatott Aba udvarában. Péter tudomást szerezve erről a szervezkedésről, lecsapott rájuk, s vezetőiket kinpadra feszítve megölette.⁴

Emellett tudunk egy másik csoportról is, amely elégedetlen volt Péter politikájával, s Csanádon tanácsot tartva úgy határozott, hogy Vazul fiaíért követséget küld, s Pétert megbuktatva trónra emeli egyiküket. Igen széles bázisra támaszkodhattak, mert ígéreteiket teljes biztonsággal tették meg, s ország lakóinak százszázalékos támogatását helyezték kilátásba a hercegek számára.⁵ Az, hogy ezt mint "nobiles Hungarie" tették, gondolkodásra késztet. Könnyen lehet, hogy a Vata-féle mozgalom még "nobiles" számba vehető vezetői ültek itt össze tanácskozásra.⁶ De nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy

¹ GOMBOS: Catalogus, 1144.; -- Vö. még: KRISTÓ: Megjegyzések az un. "pogánylázadások" kora történetéhez, 33--34.

² SRH I. 336.; -- Cf. még: KARÁCSONYI JÁNOS: Bua és Bucna, Századok, 1901., 769--773.

³ SRH I. 326.

⁴ SRH I. 336--337.

⁵ SRH I. 337.

⁶ KRISTÓ: Megjegyzések az un. "pogánylázadások" kora történetéhez, 34--35.

itt a Vata-felkeléstől független, esetleg szűkkörű összeesküvéssel kell számolnunk, amelynek résztvevői nagyon is jól ismerték a hazai állapotokat, s csupán erre építették ígéreteiket. Az utóbbi feltevés valószínűsége mellett szól számtalan érv. A szervezkedés góca Cannád, Gellért székhelye. Hogy Gellért részt vett volna a mozgalomban, nem tudjuk, de valószínűsíthetjük. Gellért ugyanis Székesfehérvárott tartózkodott a Péter-ellenes Vata-féle mozgalom kirobbanásakor,¹ ha e mozgalomnak köze volt a ősanádi összeesküvéshez, akkor egyértelmű Gellért Péter-pártisága, ha nem, úgy többféle variáció is lehetséges. Egy azonban biztos: Gellért püspök két -- feltehetőleg magyar származású -- püspöktársa kíséretében Székesfehérvárott időz, amikor a magyarok a lázadás előtt ide menekülő Pétert nem engedik a város védművei közé, nem nyújtanak oltalmat a menekülő királynak.² Pedig a vár nem volt pogány kézen, hiszen a Gellért-legenda szerint Bertridus, Buldi, Beneta, Gellért és Zonug ispán a keresztények sokaságával jöttek össze Fehérvárnál /convenerant cum multitudine Christianorum/, amikor a felkelés hírét hallották.³ S míg a királyt nem bocsátották be, addig Gellért fent nevezett társaival kijött a városból, de közel sem azért, hogy Péterrel tárgyaljanak, hanem hogy a hercegeket tisztességgel fogadják /honorifice susciperent/; elébük mentek Buda felé.⁴ Ugyanakkor az Annales Altahenses maiores szerint is Péter közvetlen környezetéből indult ki egy összeesküvés: Péter előke-lői és familiárisai éjjel és nappal vele társalogva juttatták el csalárd módon követeiket "valami Andráshoz".⁵ De ez meg-

¹ SRH I. 339.; -- SRH II. 501.

² SRH I. 339.

³ SRH II. 501.

⁴ SRH II. 501.; -- SRH I. 339.

⁵ GOMBOS: Catalogus, 99.; -- Itt jegyezzük meg, hogy Levente pogány mivoltához ezen dolgozatunk keretein belül nem kívánunk szólni, de érdekesnek tartjuk PRAY GYÖRGY azon nézetét, amely szerint Levente nevének megfejtését Albericus adja meg, amikor azt írja: "In Ungaria regnavit sanctus rex Logescelaus Bele pugilis filius annis 18." /Cf. GOMBOS: Catalogus, 27./, vagyis szerinte Levente nem lenne más, mint Bélának a pugil jelzője, amelyet a krónikás félreértve magyarul adott vissza, s valami olyan régebbi forrásból merített-

magyarázná azt is, hogy az az András, aki megengedte, hogy őseik szokása szerint éljenek, és az egyházakat és a papokat pusztítsák Vata hivei, miért mentette meg Beneta püspököt¹ annak ellenére, hogy ha Benetát is agyonverték volna, akkor nem maradt volna tanuja a keresztény-ellenes tetteknek, s jobban ráillenek az "Albus et Catholicus" jelző, így viszont valószínű kellett az egyház előtt is a pogányokkal való cimborálás vádját. De Beneta nem vádolt, tehát Gellért és társai Vataék szándékos vagy akaratlan "félreértésének" áldozatai lettek. S bár Beztridus és Buldi püspökök Gellérthez hasonlóan vértanukká váltak, Zonug ispán pedig osztozott sorsukban² számtalan kereszténnyel együtt,³ ez az állásfoglalás megvilágítaná, hogy az első szenttéavatások kapcsán a Vazul-utód László miért éppen Gellért szenttéavatását kérte István s Imre mellett: Gellért eszmei irányítója lehetett a csanádi összeesküvésnek.⁴

Mi ösztönözhetette Gellértet, hogy fellépjen Péter ellen -- ha egyáltalában hiteles a krónika tudósítása --, nem tudjuk, s csak feltételezésekre szorítkozhatunk. Talán Péter, hogy siettesse a gazdasági stabilizálódást, nem vonta vissza az Aba által a püspökökre kirótt adót, nem adta vissza az egyháztól elvett földeket, esetleg éreztette az egyházi előljá-

te, amelyet Albericus is hasznosíthatott. /Cf. Dissertatio historico-critica de sancto Ladislao Hungariae rege, Pozsony, 1774., 101./. Mivel a krónika vonatkozó helye /SRH I. 344./ gyanús hasonlóságot mutat tartalmát tekintve és kifejezésbelileg is Anonymus ~~IX~~ műve 15. caputjával /SRH I. 55./, könnyen feltételezhető, hogy mindketten egy Taksonyról szóló hősi éneket hamisítottak meg céljaiknak megfelelően. Mindaddig, amíg az Anonymusról tervezett nagyobb lélegzetű munkánkat, amelynek egyik fejezete nemrég látott napvilágot a Magyar Könyvszemle hasábjain /85/1969/., 220--238. : Anonymus és a kománok/, be nem fejeztük, a kérdést függőben hagyjuk.

¹ SRH II. 503.

² SRH I. 342.; -- SRH II. 503.; -- GOMBOS: Catalogus, 99.

³ SRH II. 503.; -- SRH I. 342.

⁴ HORVÁTH: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái, 311.; -- Itt kell megjegyeznünk, hogy az Annales Altahenses maiores szerint Zauníc ispánt éppen Péter iráni kitartó hűsége miatt kényszerítették halálra /GOMBOS: Catalogus, 99./, ez pedig ellentmond annak, hogy a Gellért-féle csoport összeesküvő lett volna, tehát vagy az annalista értette félre az eseményeket, vagy a magyar krónikás /és a legendairó/ tévedett.

rókkal neheztelését, amiért Abát megkoronázták, s mellette fegyverre keltek Ménfőnél.¹

A harmadik, s méreteiben a legszámottevőbb Péter-ellenes megmozdulás kétségtelenül a Vata-féle fegyveres felkelés volt. Ezt a lázadást forrásaink egyértelműen a lesüllyedésre ítélt nemzeti szabadság utolsó országos méretű erőfeszítésének, ^{tartják,} amellyel megkíséreltek sorsukon változtatni. A felkelés pogány ideológiája vitathatatlan, habár vezetője, Vata állítólag keresztény volt /primus inter renatos/,² de elsőként vált aposztatává. Gellért művében felemeli szavát az ilyenek ellen is: "Manapság hasonlóképp sok testvére van Jézusnak, akik nem a karnak Jézussal járni, és megtagadják Jézust. Minden megkeresztelt: testvér. Valójában azonban igen sokan ellenségek közülük..."³ A békési besenyő nemzetségek⁴ is bizonyára az ilyenek közé tartozott, akiket a "király által rendelt ispánok" vittek keresztelkedni,⁵ s valójában sohasem váltak kereszténynek. Mivel Gellért 1030-ban foglalta el a püspöki széket, kevés ideje maradt arra, hogy egy generáció arculatát kereszténynek formálja, így hát nem véletlen, hogy még Aba Sámuel korában is jelentős térítőtevékenységet kellett folytatnia.⁶

¹ GOMBOS: Catalogus, 98.; -- Nem tartjuk elfogadhatónak azokat a nézeteket, amelyek szerint Gellért művében Péter adópolitikája ellen apellál /KARÁCSONYI: Szent-Gellért, csanádi püspök, élete és művei, ~~Exxxx~~ 203./, hiszen a munka Aba korában keletkezett. Ha Gellért fel is lépett Péter gazdasági intézkedései ellen, ezt csak akkor tartjuk lehetségesnek, ha Péter nem törölte el restaurációja után az Aba által kivetett adókat.; -- KARÁCSONYI JÁNOS ugyanakkor tud arról, hogy Gellért rokonságban állt az Orseolók ellen fellépő Pietro Centranigi [BATTHYÁNY-nál Centranici; -- talán Contarini ???] ellen-dogéval /1026--1031./ /Vö. Szent-Gellért, csanádi püspök, élete és művei, 13./ Forrása azonban csak BATTHYÁNY egyik jegyzete /I.m. 304. m./, aki viszont WION tudósítására hagyatkozik s ezért eléggé megbízhatatlan.

² SRH I. 337--338.

³ Delib. 190.: "Hodie multos nihilominus Fratres habet Jesus, qui nolunt ire cum Jesu, et negant Jesum. Omnes renati fratres. Verum ex his adversarii..."

⁴ KRISTÓ: Megjegyzések az un. "pogánylázadások kora történetéhez, 38--40.

⁵ SRH II. 494.

⁶ Delib. 212.

Vata serege azonban nem lehetett egyértelműen pogány, hanem az összes elégedetlenkedő elemet mozgósította, s így hitehagyottak éppugy szerephez jutottak,¹ mint másvallásuak vagy eretnekek. Számunkra elsősorban az a lényeges, hogy eretnekek vehettek-e részt Vata mozgalmában. Aba eretnek kíséretét feltehetőleg alaposan megtizedelték Ménfőnél. Az Annales Altahen-ses maiores szerint a "földet megszámlálhatatlan mennyiségű holttest borította",² a 14. századi krónikakompozíció, bár a németek hatalmas vereségéről beszél, azt írja, hogy a "halottak büze miatt két hónapig nem mehetett arra senki" emberfia.³ Akik nem estek el, azokra minden bizonnyal Péter bosszúja sújtott le restaurációja után mint legádázabb ellenségeire.

Ennek ellenére számolnunk lehet jelenlétükkel a Vata-lázadás idején is. Az Altaichi évkönyvek szerint ugyanis a lázadás résztvevői "pagani et ignominiosi".⁴ Az ignominiosi jelentése "gyalázatosak", de van a szónak "gyalázkodók, gyalázók" értelme is.⁵ Miután itt valószínűleg vallási terminusról van szó, könnyen lehetséges, hogy az "egyház gyalázói" értendők a kifejezés alatt, akik azonban nem tartoznak a "pagani" fogalomkörébe. Emellett a 14. századi krónikakompozíció is említi eretnekeket a kelenföldi támadás résztvevőiként.⁶ Maga az egész támadás is a hegyvidéki hadviselés sajátosságaira emlékeztet, amelyről egyetlen forrás sem állítja, hogy a magyarok valaha is megpróbálkoztak vele, viszont annál gyakrabban találkozunk ilyesmivel a Balkánon s Erdély magas hegyeiben.⁷

¹ Krónikáink tudósítását, hogy keresztényeknek tilos volt Vata és Janus vérrokonai közül feleséget választani /SRH I. 338/, nem fogadhatjuk el Vata pogánysága bizonyítékként, mivel valószínűleg a lázadás után került sor erre a tiltó rendelkezésre, tehát előtte, ha kényszerből is, de megkeresztelkedhetett.

² GOMBOS: Catalogus, 98.

³ SRH I. 333.

⁴ GOMBOS: Catalogus, 99.

⁵ Vö.: FINÁLY HENRIK: A latin nyelv szótára. A kútfőkből a legjobb és legújabb szakirodalomra támaszkodva., Bp., 1884., "ignominiosus" címszó /I. m. 934./

⁶ SRH I. 341--342.; -- továbbá fentebb: 9--10. old.; -- Kevéssé megalapozottnak véljük A. GLEYSZTOR azon felfogását,

Vetáék először köveket zuditának a Duna s a Kelenhegy közé rekedt csapatra, majd kézfegyverekkel támadnak rájuk, s a sebesülteken vagy sértetlenül elfogottakon kegyetlen bosszút állnak.¹ A hercegek, mivel a pesti parton tanyáztak, nem léphettek közbe e vandál gyilkosság megakadályozására, csak az időközben a tulpartra vergődött két püspök egyikét, Benetát sikerült az örjögő tömeg karmaiból megmenteniök.² Péter szintén a lázadás áldozata lett. Harc közben fogták el, megvakították /Aventinus szerint nemiszerveitől is megfosztották/,³ úgyhogy sebeibe belehalt.⁴ Állítólag Pécssett

amely szerint a 9. és a 10. században végetérő pogánylázadások után a 12. századig az aposztázia volt a fő ellenállási forma a feudális alávetési törekvésekkel szemben, s csak a 12--13. században lép ennek helyébe az eretnekség /Vö.: Aposztázia a IX-XI. században, Világosság, 1966., 103--106./ Szerintünk, mint ezt Gellért műve is világosan bizonyítja a krónika mellett, az eretnekség Magyarországon már a pogánysággal együtt jelentkezett. Ugyancsak elvetjük azt a felfogást, amely szerint az 1046. évi "pogánylázadásra" Gellért művében utalások találhatók. /Vö.: KARÁCSONYI: Szent-Gellért csanádi püspök, élete és művei, 215.; REDL: i.m. 215.; ILARINO DA MILANO: i.m. 50-51.; HORVÁTH: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái, 111./. Azért, mert a krónikában 1046-ra van datálva egy "pogánylázadás", ebből még egyáltalán nem következik az, hogy Gellért is a lázadás kezdetére utalna. Ezt az egyébként pogány vonatkozásokra gyanakvó KRISTÓ GYULA is elveti, s helyette Aba Sámuel korára értelmezi a kortörténeti utalásokat. /Vö.: Megjegyzések az un. "pogánylázadások" kora történetéhez, 28--31./

⁷ /a 203. old.-ról/: Lásd a Bazarab vajda elleni háborút: SRH I. 498.

¹ SRH I. 340--342. -- Mindenféleképp a krónika szövegét kell előnyben részesítenünk a legenda hason helyével szemben /SRH II. 502--503./, mivel előadása logikusabb és valószerűbb. Eleve elképzelhetetlen számunkra, hogy a támadók mindössze ötven lettek volna, mint erről a legenda tudósít, sokkal valószínűbb, hogy a virii impii kifejezés egy előretolt csapatot takar, amelynek feladata a pesti rév budai hídfőjének biztosítása volt. Ugyanúgy az is hihetetlenül hangzik, hogy Gellért és társai csupán ötven vágta volna neki az utnak, mindenféle fegyveres kíséret nélkül. Zonuc ispán jelenléte másról tanuskodik.

² SRH I. 342.

³ GOMBOS: Catalogus, 367.

⁴ SRH I. 343.; -- VAJAY SZABOLCS szerint Bretislaw cseh herceg özvegye, Judith gonosz fia /Spithinew/ elől Magyarországra

temették el.¹

András uralomra kerülve nem sokáig tűrhette Vataák tevékenységét. Miután helyzete konszolidálódott, éppen az utóbbi néhány év zavargásainak főszereplői szállásterületeire, az Abák birtokaira, Biharra s a Vata-nemzetség nyakára küldte Béla herceget, aki jelentős fegyveres erővel megszervezte a dukátust, hogy ezeket a területeket is az államszervezet kereteibe kényszerítse.² Kemény kézzel nyomta el az esetleges lázongásokat.³

Béla király uralkodásáról számunkra nagyon érdekes képet fest KÉZAI: "Ezután uralkodott /Benyn/ Béla. Akinek az uralkodása alatt a magyarok semmibe vették a hitet és a keresztiséget /fidem ... et baptismum/ egy évig tévelyegve a hitben /in fide oberrantes/, ugyhogy sem pogányoknak, sem katolikusoknak nem látszottak /ut nec pagani, nec catholici viderentur/. Azután mégis maguktól a hithez csatlakoztak."⁴ Miért pont a keresztiséget emeli ki a krónikás? Talán azért, mert a keresztelés volt a térítésnek az a legelső aktusa, ahol a bogumil nézetek tökéletesen ellenkeztek az orthodox tételekkel. Az eretnekek elvetették a vízzel való keresztelést, s azt hirdették, hogy az igazi keresztelést a szentlélek hajtja végre, de nem vízzel, ugyanis ez tökéletesen haszontalan cselekedet.⁵ Érdekes módon a hitet és keresztiséget semmibe vevő magyarok egy évig in fide tévelyegnek. Mi lehet ennek a magyarázata? Szerintünk azért nem látszottak "sem pogányoknak, sem keresztényeknek", mert pogány mivoltukat eretnek hatások erősen színezték. István kisebb legendája világosan meg is különbözteti az események kétféle moz-

menekült, s itt az I. András udvarában kegyelemkenyéren élők vak Péter exkirály felesége lett 1055-ben, s csak 1059. szept. 30-án halt meg. /I.m. 61., ill. 95--96./ VAJAY azonban a teljességgel megbízhatatlan Cosmas Pragensis tudósítására hagyatkozik /Cf. COMBOB: Catalogus, 803./, akit valószínűleg a két nő /Péter felesége és Bretislaw felesége/ azonos neve tévesztett meg.

¹ SRH I. 343.; -- Vö. még: HENSZLMANN IMRE: Jelentés. Az 1872. április 19-én megkezdett és május 7-én befejezett régészeti utazásokról és a Bácsvidéken tett ásatások eredményéről., Archaeologiai Értesítő, 7/1872/., 37-39., 57-60., 73-79., 89-94.

² Vö.: KRISTÓ: Megjegyzések a dukátus és kora történetéhez

gatórugóját, amikor indokolja, hogy miért csak fél évszázaddal halála után derült ki István szent mivolta: "Sok esztendő leforgása alatt vagy a nép megsokasodott gonoszsága, vagy bizonyos, az egyházban történt meghasonlás miatt, e rendkívül becses kincs /ti, István teste/ a földben lappangott, és a halandók ismerete elől rejtetten egyedül az ur szemei látták."¹

Ezt látszik igazolni a krónika részletes leírása az 1060-1061. évi felkelésről. Elmondja, hogy a kegyes Béla király az egész országba hírnököket küldött, hogy az egyes falvakból /de singulis villis/ két-két szónokolni tudó /facundiam habentes/ vént /duo seniores/ idézzenek a király elé tanácskozás végett /ad regis consilium/.² véleményünk szerint a seniores megjelenést nem lehet a sémánokra érteni, akiket az ősi hiedelemvilág legfőbb istápolóinak kell tartanunk, ugyanis DIÓSZEGI VILMOS tanulmánya alapos és részletekbe menő indoklással bizonyítja, hogy a sémán nemcsak idős ember lehet, ellenkezőleg, már egészen fiatalon kiválasztják bizonyos ismérvek alapján erre a funkcióra.³ Ugyanakkor számtalan eretnekségnél megtaláljuk ezt a fogalmat, amely a gyülekezet előljáróit jelöli. Minden olyan szekta használja, amely az őskereszténységhez nyult vissza, ugyanis már az Apostolok Cselekedetei világosan különválasztja a zsidó gyülekezet bizonyos vezetőit /sacerdotes, scribae et seniores populi/ s azok keresztény változatát /sacerdotes, apostoli et seniores/.⁴ Azért sem lehetnek a po-

³ /205-ről/: SRH I. 338.; -- Költői tulzásnak minősítjük az olyan feltevéseket, hogy Vátát nem verték le, hanem András egyszerűen "elsikkasztotta forradalmát" /Vö.: HEGEDÜS GÉZA: Egy néplázadás kilencszázéves évfordulójára, Társadalmi Szemle, 1946., 129--133./

⁴ /205-ről/: SRH I. 180.

⁵ /205-ről/: ANGELOV: i.m. 61.

¹ SRH II. 399.; -- Vö. még: KRISTÓ: A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairodalmunkban, 193.

² SRH I. 259.

³ DIÓSZEGI: A sémánhit emlékei a magyar népi műveltségben, 17--59., 154., stb.

⁴ Cf.: apostoli et seniores /Act. 15,22./, apostoli et seniores fratres /Act. 15,23./, ab apostolis et senioribus /Act. 16,4./; -- határozottan presbíter értelemben használja Péter: seniores qui in vobis sunt /1. Petri, 5,1./.

gányságnak és a régi rendnek a hivei, mivel akkor aligha a területi egységekből /villa/ kellene megidézni őket, sokkal inkább valamiféle vérségi--nemzetségi elv szerint. Különös ismeretdijegye a meginvitáltaknak, hogy bizonyos értelemben hangadók, az előadás, a szónoklás művészetében jártasabb emberek /facundiam habentes/; ez szintén nem kritériuma a sámánná válásnak, viszont nagyon is fontos az eretnekek szempontjából. Náluk ugyanis csak előljáró szónokolhatott a népnek, s ahhoz, hogy valaki előljáró lehessen a szónoklás művészetében is meg kellett állni a helyét.¹ Az tehát, hogy Béla a falvakból a szónokokat, "beszéd" tartására feljogosítottakat, akik azonban nem egyházi személyek, hívja tanácskozni, arra enged következtetni, hogy a király elsősorban az eretnek előljárókkal kívánt leszámolni, hogy megsemmisítve a fejet, az eretnek gyülekezeteket szétzilálja.

Csak hogy erre valószínűleg számítottak az eretnekek is, s ezért nemcsak a meghívottak jelentek meg Székesfehérváron a király előtt, hanem velük együtt a falusiak /rustici/, a rabszolgák /servi/ az ország köznépének egészével /cum universa plebe Hungariae/.² Ez rávilágít a fölkelés résztvevőinek összetételére is. Feltehető, hogy a rustici és servi nem kimondottan magyar népelemet, hanem szlávokat, bolgárokat, és az őslakosság maradványait jelöli, míg a plebs Hungariae a magyar szabad szegányeket.

A király s a királyi tanács megrettent a sokaság láttán, s a megerősített Fehérvár sáncai mögé huzódva kezdett a tömeggel tárgyalni.

A köznép pedig előljárókat /prepositos/ választott magának, akik számára fából szószéket /orcistrum/ készítettek, hogy az emberek jól lássák és hallják őket. Ezek a köznép választotta előljárók /prepositi plebis/ pedig a magas szószéken /in eminenti suggestu/ tartózkodva istentelen verseket /nephanda carmina/ prédikáltak a hit ellen /contra fidem/. Az egész nép pedig örvendezve erősítgette: Ugy legyen! /Fiat, fiat/.³

¹ ANGELOV: i.m. 63--66.

² SRH I. 359.

³ SRH I. 359--360.; -- Véleményünk szerint a "Fiat!" itt az Ámen-nel azonos jelentésű. ~~Itt pedig a nép nem imádkozott, hanem~~

DIÓSZEGI véleménye szerint itt az emelvényeken un. "élet-fákat" kell értenünk, amelyekre a sámán felmegy, s ott végzi szertartásait.¹ Ez a nézet azonban revízióra szorul szerintünk, és sokkal valószínűbb, hogy itt mise-paródiával állunk szemben, amely a 8--15. század folyamán eléggé általános, s amelynek KARDOS TIBOR szerint magyarországi nyomai is kimutathatók.² Ezek a paródiák azonban kolostori eredetűek, s farsangi bolondozás egyházi formáit regisztrálják,³ tehát aligha népi származásu előljárók ötletgazdagságáról van szó a krónikában, sokkal inkább olyan tanult, nyugati iskolákat megjárta, a teológiát és a szertartásokat jól ismerő férfiakról, akiket Gellért is támad.⁴ Ezek pedig nem térhettek vissza, már műveltségi szintjük miatt sem a sokkalta primitivebb pogány valláshoz, hanem -- amit Gellért is bizonyít -- eretnekséggel cseréltek fel a hivatalosan elismert vallást. Az egész mise-paródia tehát egy kolostori szokás kivetítése, amelyet a nevezettek a nép előtt műveltek az egyház nevetségessé tételére, s ebbe a köznépet is bevonták, amelynek nagyon kedvére való volt ez a gunyolódás. Viszont a paródiába egyáltalán nem illik egy reális követelésekkel megtűzdelt kérelem a királyhoz, amelyben a pogány hit visszaállítását és a hivatalos egyház tagjainak fondorlatos módoszerekkel történő likvidálását szorgalmazták.⁵ Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a szerző ezt más szöveghelyek sugalmazására vette át,⁶

¹ DIÓSZEGI: i.m. 276--277.

² KARDOS TIBOR: Deákműveltség és magyar renaissance, Századok, 73/1939/., 320--324.; ill.: A magyar vígjáték kezdetei,/Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára [szerk.: SZABOLCSI BENCE és BARTHA DÉNES], Bp., 1953., 141--142.; továbbá: Adatok és szempontok a magyar dráma kezdeteihez, Filológiai Közlöny, 3/1957/., 322--334.; ill.: Régi magyar drámai emlékek, [szerk.: - 4], I., Bp., 1960., 57--58.

³ KARDOS: Adatok és szempontok..., 324.

⁴ Delib. 256.: "Dicat mihi, qui vult, quia multa legi, multa cucurri. In Spania fui doctus, in Britannia eruditus, in Scotia detritus, in Hybernia studui, omnes liberales disciplinas commendavi memoriae, ideo nil lectionis me effugere potest." -- Cf. még Delib. 115--116. etc.

⁵ SRH I. 358.

⁶ SRH I. 338.; -- SRH II. 501.

vagy saját ötleteként vette be a szövegbe.¹

Ez a "festum stultorum" azonban nagyon is alkalmas volt arra, hogy a király -- miután a kért haladékok feltehetőleg csapatok összevonására használta fel -- lecsapjon a számára alkalmatlanná vált elemekre, akik a trónra segítették.² A királyi hadsereg keményen elbánt az összegyülekezett pogány és eretnek elemekkel, akik közül a hangadók -- véleményünk szerint -- az eretnekek voltak. A megmozdulás résztvevői közül egyeseket, elsősorban a vezetőket elfogták, másokat meg is öltek.³ A lázadás legfőbb irányítóinak nemzetségét kiközösítették, s nem volt szabad közējük hosszú ideig kereszténynek beházasodni.⁴ Janus egyik "papnőjét" Béla elfogatta. Érdekes ennek a nőnek a pozíciója. A krónika azt írja: *De multis autem deabus suis una nomine Rasdi capta fuit...*⁵ Arra semmiféle bizonyítékunk sincs, hogy a sámán-nőket valaha is "istennőnek" nevezték volna, azt viszont tudjuk, hogy a bogumil prédikátor-nők gyakran hivatkoztak "isteni" mivoltukra, hirdetve, hogy bennük lakik a szentlélek, s magukat apostoloknak, "a nép életető erejének", "szüzanyá"-nak szólították.⁶ Rasdit Béla király addig tartotta börtönben a -- a krónika szerint --, amíg saját lábát megette, s ott veszett el. Különösen kegyetlen embernek kellett lennie Béla királynak, hogy így vesztette el a "sámánnot", ha azonban eretnek prédikátornőről van szó, akkor érthető az a büntetés, ugyanis az eretnekek szembe helyezkedtek mindenféle testi élvezet tanításával és az evés-

¹ Ezen a véleményen van ERDÉLYI LÁSZLÓ. "Különös élenkséggel hat a második pogánylázadás bő és közvetlennek látszó előadása -- írja. -- Az óbudai szerző a serviens és kun gyűlésekből, lázító szavakból, jelenetekből kombinálta előadása élenk vonásait..." /Krónikáink magyarul, Szeged, 1943., 178./ -- Természetesen azt a lehetőséget sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy esetleg adatok hiányában a tudós krónikás egy saját, diákkori élményére építve, annak mintájára képzelte és írta le az egész pogánylázadást.

² SRH I. 356--357.; -- Könnyen lehet, hogy mert András és Béla is ugyanazokkal az eszközökkel, ugyanazon társadalmi réteg aktív támogatásával került a trónra, ezért írja a krónikás, hogy az ország szent István óta kétszer tért vissza a pogányságra, egyszer András, másodszor Béla idejében. /SRH I. 360./

³ SRH I. 360.

⁴ SRH I. 338.

⁵ SRH I. 338.

⁶ ANGELOV: i.m. 63.

-ivás hajszolásával is, különösen tiltották az állati eredetű termékek fogyasztását.¹ Nem történt tehát más, mint hogy a nagy lakomák ellen szót emelő papnót a király saját tanai szerint ítélte meg, s nem adatott neki tápláléko.

Béla tehát radikálisan leszámolt az eretnek--pogány elemekkel, mert be kellett látnia, hogy követeléseiket ki nem elégítheti, s előbb-utóbb ellene fordulnak majd, mint ahogyan András királlyal is megtették. Valóban látunk is erre példát, ugyanis Anna Komnena tud Salamonnak egy olyan Bizánc-ellenes akciójáról, amelyet olyan besenyőkkel szövetségben hajtott végre, akiknek a vezére egy bizonyos "manicheus" volt.²

Az eretnekség Magyarországon a 11. század második felében eltűnni látszik. A későbbi generációk történeti memóriájából emléke ugyyszólván tökéletesen kiveszett. Munkánk során azonban talán sikerült feltárnunk, hogy a 11. század első felében történelmünk folyamatát motiváló számtalan tényező közül az egyik a Balkánról beszivárgott, jelentőségében aligha lebecsülhető bogumilizmus volt.

¹ Kozma presbiter kiátkozza őket mondván: "Aki azokat, akik a törvénnel egyértelműleg húst esznek, és bort isznak, megszólja, hogy nem méltók a mennyországba jutni, az átkozott legyen." [HILFERDING: i.m. 233.]; -- Hasonlóképp tudósít BONACURSUS is: "Si quis manducaverit carnem, vel ova, seu caseum, vel aliquid bestialis naturae ... damnationem sibi manducat." /I.m. 778./

² GOMBOS: Catalogus; 82--83.; -- A bolgár történeti irodalom ezt a besenyő--magyar inváziót általában 1064-re teszi. /Vö.: TAPKOVA-ZAIMOVA, V. -- VOJNOV, M.: La politique de Byzance dans ses rapports avec les "Barbares", 41.

III.

EREDMÉNYEK

Gellért püspök ránk maradt művének, a Deliberationnak elemzése, majd az ennek kapcsán felmerült történeti problémák boncolgatása során a következő eredményekre jutottunk.

A mű nem elvont teológiai fejtegetés, hanem nagyon is aktuális témákat boncolgató bogumillelleses vitáirát. A szerző a misztikus formát tudatosan használja éles társadalomkritikája leplezésére. A mű logikus felépítésű, gondolatmenete nem pszichikai asszociációk alapján keletkezett, hanem gerincét az említett himnusz sorai -- amelyek maguk is dualista tanok céltáblái voltak -- s a bogumil eretnekség cáfolandó tételei közösen képezik. A mű lezárt egész, mivel -- mint kimutattuk -- a bogumil tanítások egészét felölelni s cáfolni igyekszik, tehát eleget tett rendeltetésének, jóllehet a himnusznak csak tíz sora került elemzésre.

Filozófiai, teológiai szempontból Gellért teljes egészében a hagyományos és hivatalos egyházi tanítást vallja; jól ismeri azt a teológiai terminológiát, amelyet használ, s így ki van zárva annak lehetősége, hogy összetéveszti az eretnekeket, pogányokat, aposztátákat, zsidókat, álkeresztényeket egymással. Pontról-rontra kimutattuk, hogy Gellért "konzervativizmusát" egy olyan szekta elleni fellépés ösztönzi, amely a bogumil--kathar eretnekséghez tartozik.

Az a körülmény, hogy Gellért ezt a rendkívül hosszúra nyúlt művet állítólag 8 nap alatt írta, s eközben állandóan stilusa fogyatékokosságai miatt mentegetődzik, amelyeket a nagy sietség miatt kénytelen javítatlanul hagyni, nem engedi meg, hogy lándzsát törjünk ama régebbi felfogás mellett, hogy az Intelmekeket Gellért írta. Mégis majdnem százszázalékosnak tekinthetjük a feltűnő gondolati egyezések alapján, hogy vele szoros kapcsolatot tartó személy szerkesztette.

Ugy véljük továbbá, hogy Gellért püspök tudott görögül, de a műben megnevezett társai nem. Ugyanakkor abból az elnevezésből, amellyel Gellért az eretnekek vezetőit illeti -- methodianistae /valószínűleg szent Method nevéből alkotva/ -- arra következtethetünk, hogy ezek a nép nyelvén s a köznép számára is közérthető formában adták elő tanaikat, és filozó-

fiailag jólképzett emberek voltak.

A mű Magyarországon keletkezett, s hazai gyökerekből fakadó problémák késztették Geblértet a megírására. A bemutatott társadalomrajz, gazdasági, politikai helyzetkép teljes egészében magyar állapotokat tükröz, s csak elvétve utal szerzőnk egy-egy külföldön is fellelhető jelenségre.

Megállapítottuk, hogy őseinket már a honfoglalás előtt érte manicheus hatás, ez azonban nem volt olyan mértékű, hogy eretnekségről beszélhetnénk, csak ősi hiedelemvilágunk, a sámánizmus amúgy is dualista koncepcióját sarkította szélsőségessebbre. A kalandozások során ismét kapcsolatba kerülhettek eretnekekkel, elsősorban a Balkánon, habár írásos emlékeinkből erre nem derül fény. A kalandozások egyházellenes fellépését sem ideológiai indíték, hanem a magyon is materiális zsákmánylási vágy vezette; hazánk területén vallási szempontból teljesen közönyösen viselkedtek, s a térítő tevékenységet sem gátolták. Amint azonban az egyház a fegyveres államhatalomra támaszkodva szervezetten s erőszekosan lépett fel, a népet az egyházi intézmények fenntartására s a papság ellátására kényszerítve, szembe fordultak vele, s egy bizonyos pogány--eretnek ideológia jelszavaival nem egyszer fegyvert is fogtak ellene.

A fejedelmi nemzetségen belül is erős bázisa lehetett az egyház anyagi gyarapodását ellenzők táborának. Azt azonban le kell szögeznünk, hogy a Koppány-felkelés vallás--ideológiai mozgatórugói másodlagosak: a harc a hatalom megszerzéséért folyt. Koppány serege semmivel sem maradt Istváné mögött minőségileg, s csak a tulerő s a forgandó hadiszerencse révén maradt alul a fegyveres konfliktusban. Pogánnyá csak később -- a 11. század végén -- kezdték festeni alakját. Vazul pogány /s talán eretnek/ kapcsolatai is áttételesek, nehezen kitapinthatók, amelyeket teljesen háttárba szorít a trónigény; feltehetőleg gyanuba került Imre herceg halála kapcsán, ez indokolta bebörtönzését s a trónöröklésből való kizárását, Péter jelölését. Vazul nem nyugodott bele István döntésébe, s a király fizikai megsemmisítésével kívánta jogait érvényesíteni. Az összesküvést azonban leleplezték, s ez szolgáltatta az ürügyet Istvánnak, hogy Vazullal s párthiveivel végérvényesen leszámoljon. Nagyobb a valószínűsége az eretnekség

térhódításának Keán dux területén, amelyet -- szerintünk -- a történeti Magyarországon kell keresnünk. Keán, Gyula, Ajtony és Sámuel cár különböző, egymástól független személyek voltak. Pillanatnyilag bizonyithatatlan, de feltételezhető, hogy Gyula territóriumába is beszivárgott az eretnekség.

/Ezt valószínűsíti, hogy Gyula eleve bizánci rítus szerint keresztelkedett meg, s a bizánci egyházi térítői tevékenykedtek a területén: így a "görög" eretnekséget sem zárhatjuk ki teljességgel./ Gyula pogánysága, szerintünk, nem bizonyitható, ilyen beállítását csak az "ősforrás" szövegének félreértése magyarázza. Gyula leverése alapvető fontosságú volt a Keán elleni hadműveletek szempontjából. Legyőzésével István körülzárhatta a bihari vezért.

Hasonlóképp biztosra vehető, hogy Ajtony birodalmában voltak eretnekek. A térítés elsősorban az ország déli és délkeleti területein ütközött akadályba, talált ellenállásra. Néhány ponton kiegészítettük KULCSÁR PÉTER eredményeit, amelyekkel bizonyította, hogy Ajtony területét nem számíthatjuk az István birodalmánál fejletlenebb országrészek közé sem politikai, sem gazdasági szempontból. A különbség kettejük birodalma közt, hogy míg István területét elsősorban nyugati hatások érték, addig Ajtony a bizánci kulturkör vérkeringésébe kapcsolódott. Az Ajtony történetére vonatkozó forrásanyagot sikerült egy, bár kései fűdősítással kiegészítenünk, amely új színben rajzolja meg leverése körülményeit. Ezt összevetve más forrásokkal megállapítottuk, hogy a Gellért-legenda írója Csanádról egy erősen szépített, a valóságot meghamisító, ellenkező előjelű képet hagyott ránk. Az Ajtony elleni támadás dátumát 1027-ben állapítjuk meg, s a terület pacifikálását 1030-ra befejezettnek tekinthetjük. A görög térítés nyomait az érintett területeken a bencések számolták fel, s ennek valószínű indítéka az itteni görög kolostoroknak az eretnekekkel való kapcsolata lehetett.

Ugyanakkor az ősvallás primitív voltát és ezért ellenállási ideológiaként való felhasználhatatlanságát látjuk abban, hogy az első lázadó pogány vezérek /Ajtony, Gyula és feltehetőleg Koppány is/ keresztények voltak, s Gellért korában, az Intelmek tanúsága szerint is, az eretnekség veszélyesebbnek bizonyult az új rend számára a pogányságnál.

István halála után Péter erős kézzel kezdett az állam bel- és külügyeinek irányításához. Külpolitikájának vezérfonalát a két "császárság" megosztása s a kis népekkel való összefogás tendenciája alkotta. Péter király szerepe a Gavril-Radomir fia Deljan Péter felkelésében, amely határozottan eretnek ideológiára támaszkodott, tagadhatatlan. Valószínűleg a Balkánról visszaözlő bolgár--bogumil seregeknek, vereségük után, jelentős szerepük volt Péter király megbuktatásában, Aba trónra emelésében. Az az egységfront azonban, amelyet Abának sikerül összekovácsolnia, már uralkodása kezdetén alkotóelemeire bomlott, s a belső anarchia elhatalmasodott az országban. Bizonyítottunk tehát a bogumil eretnekség meglétét Aba korában Magyarországon. A birtokunkban lévő adatokra támaszkodva feltételezzük, hogy Isingrimus éppúgy, mint eretnek ellenfelei, a királyi udvarban élt, ahol ebben az időszakban komoly hitvitákat tarthattak /erre Gellért tematikája bőségesen utal/. Feltételezhetjük -- Gellért tudósításából --, hogy az eretnekség Magyarországon számottevő erőkkel rendelkezett. Az uralkodó osztályon belüli heves pártharcok Sámuel királyt arra ösztönözték, hogy egyre inkább a fegyveres szabadok tömegeire támaszkodjék, s ezek egyházellenes ideológiáját, amely elsősorban bogumil forrásból táplálkozott, magáévá tegye. Ezzel az uralkodó osztályhoz fűződő utolsó kapcsolatait is felszámolta; a belső árulás s a külső fegyveres támadás végül is bukását eredményezte. A hatalomra visszakerült Péter egyrészt megkezdte a radikális leszámolást az antifeudális erőkkel, másrészt annagilag erősen megterhelte a szegény szabadok mellett a feudalizmus híveit is az ország gazdasági, politikai és katonai talpraállítása érdekében. Ekkor valószínűleg az eretnekekre is lecsapott. Ez a politika vezethetett arra az általános elégedetlenségre, amely több összeszküvést eredményezett /köztük Gellért csoportját is/, s amely végül is a Vata besenyő vezér irányításával kirobbant pogánylázadásba torkollott. E megmozdulásban -- amelyre egyébként a Deliberatióban egyáltalán nem történik utalás -- a pogányok mellett eretnekek is részt vettek, és forrásaink tanúsága szerint fő szerepük volt az András és Levente üdvözlésére érkező Gellért püspök és kísérete meggyilkolásában. András hatalomra kerülve leszámolt a retrográd erőkkel, s a királyi fennhatóság és a feudális fejlődés alól magukat kivon-

ni ohajtó elemek területén megszervezte a dukátust, amely fegyveres kézzel csapott le az esetleges lázadókra.

Béla király szintén ilyen vegyes /pogány--eretnek/ ideológiára támaszkodó elégedetlen elemekkel vette körül magát András elleni akciója idején, majd győzelme után ellenük fordult, s fegyveres erejével törte le ellenállásukat.

Az eretnekség magyarországi szerepének bemutatásával rávilágítottunk ennek nemzetközi vonatkozásaira is: Magyarország összekötő kapocsként szerepelhetett az eretnekség elterjedése szempontjából a Balkán és Nyugat-Európa, valamint a Balkán és a Baltikum között. Gellért olasz utalásai ugyancsak cáfolni látszanak minden olyan nézetet, miszerint Itáliában csak 1140 után lehet szó bogumil-kathar jellegű eretnekségről. Ugyanakkor adalékot szolgáltatathat műve a polgári történetírás néhány szélsőséges képviselőjének azon koncepciója ellen, amely szerint Magyarország bekapcsolódván a nyugati kulturkörbe, elutasított minden "keletről" jövő hatást. Gellért értekezése nagyon erős és közvetlen bolgár--bizánci hatásról tanuskodik hazánkban.

A bogumilizmus nálunk a 11. század közepén eltűnni látszik, s csak a 12. század végén bukkan fel ismét az ország déli végein.

Név- és tárgymutató.

- Aba Sámuel: 31, 84, 134,
149, 154, 157, 162-163,
164-197, 198-199, 201,
202-203, 215.
- Aba-genus: 119, 205.
- Abasár: 147, 167.
- Ábel: 42.
- Ábrahám: 28, 46.
- Adalbert /szent/: 77-78.
- Adalbert /babenbergi/: 156,
163.
- Ádám: 37, 41.
- Ademarus Cabanensis: 153.
- adók: 187.
- Adriai-tenger: 153.
- ágyasok: 93.
- Ahura-mazda: 27.
- Ajtony /Marcianus/: 62,
83, 100, 102, 105, 109,
114, 119-120, 121-155,
159, 214.
- Ajtony-genus: 130.
- Ajtony /helység/: 127.
- Ajtonymonostora: 127.
- Ákos mester: 112-112.
- Albericus: 200-201.
- albigensek: 54-55.
- Alföld: 127.
- ALFÖLDI ANDRÁS: 72.
- álkeresztények: 32, 52, 212.
- államhatalom ellenes ideolo-
gia: 62, 80.
- Alpár: 127.
- álpróféták: 182-183, 176.
- alsópapság: 184.
- Alusztian: 161.
- Ambróziusz /szent/: 48.
- anarchia: 176-178, 194.
- Ananias: 190.
- Anastasius: 78.
- anathema: 33.
- András /I./: 9, 93, 95, 108,
135, 200-201, 205-206,
209-210, 215-216.
- András /II./: 97, 119.
- András /Gellért papja/: 192,
193.
- András /csernigovi fejedelem/:
88.
- Andreas /Dandolo/: 104.
- Andreas /Nauzeris/: 198.
- ANGELOV, DIMITAR: 34, 37, 40,
45, 50-51, 54, 61, 147,
161-162, 177, 206-207, 209.
- Angra-mainysus: 27.
- angyalok: 40-41, 184.
/- uréi/: 16.
/- gonoszéi/: 17.
- Anna Comnena: 1. Komnena, Anna
- ANONYMUS /P. mester/: 91, 101,
105-108, 111-115, 119, 121-123,
125-129, 137, 140-141, 143-145,
201.
- antikrisztus: 28, 48.
- anyagilkosok: 60.
- apagyilkosok: 60
- apokrifiák: 9, 29-30, 61.
- apostolok: 47-48.
- aposztáták: 23, 30-32, 44, 204,
212.
- Aquileia: 123-124.
- Aracsá-genus: 84.

- Aranka patak: 140.
arisztokrácia /uj/: 86.
 /vérségi -/: 86.
Arius: 7-8.
arianizmus: 7, 72.
Arhadiopolisz: 75.
Arnulf: 101, 110.
árnyék-keresztények: 79.
Árpád: 88, 101, 107-108,
 113.
Astricus: 78, 150-151.
Athanasius /szent/: 5, 47.
Atlanti /Gall/- óceán: 7.
Attila: 101.
Augustinus /szent/: 48.
Aventinus: 204.
- Babilon: 26, 29.
Bácsmonostora: 127.
bajos /B.orsz., törv./: 153,
 195, 199.
BALANYI GYÖRGY: 113.
Balda: 156.
Balkán: 1, 38, 61, 72-73,
 75, 203, 210, 213, 215-
 216.
BALOGH ALBIN: 153.
BALOGH JÓZSEF: 4.
Baltikum: 216.
bálványimádás: 169-170.
Bakony: 149.
Bamberg: 78.
BÁNFI FLORIO: 133.
BANNER JÁNOS: 140.
barbárok: 135-136.
BARTHA DÉNES: 208.
Barsmonostora: 127.
- BARTONIEK EMMA: 88.
Baszileosz /II./: 98, 105-106,
 119-120, 133, 135-138, 149,
 152, 160, 162.
Bátmonostora: 127.
BATTHYÁNY, IGNATIUS DE: 1, 14,
 202.
Batu: 88,
Bayerische Staatsbibliothek
 /München/: 2.
baziliták: 147.
Bécs: 124.
BEGUNOV, J. K.: 30.
BEKE ÖDÖN: 128.
békepártiság: 193.
BÉKEFI REMIG: 4.
Békés: 202.
Béla /I./: 83, 95, 200, 205-207,
 209-210, 216.
Béla /II./: 93.
Belgrád: 161.
BELITZKY JÁNOS: 109, 113.
Beliud: 101-102, 111.
BERKOVITS ILONA: 89, 94-95.
bérmálás: 51.
bencések: 146-147.
Benedek /szent/: 151.
Beneta: 9, 200-201, 204.
besenyők: 70, 112, 135-136,
 160, 202, 210, 215.
Beztridus: 9, 200-201.
Biblia: 187.
bibliai helyek:
 /Genesis/ 35.
 /Genesis 6./: 38-41.
 /Genesis 6,1-4./: 20, 24.
 /Genesis 3./: 19.
 /1.Sam. 18,10./: 24.
 /Joel 2,31./: 184.
 /Job 41,21./: 184.

- /Ps. 61,11./: 169.
 /Ps. 145,2./: 169.
 /Prov. 5,3./: 17.
 /Eccl. 1,4./: 35.
 /Jer. 17,5./: 169.
 /Ez. 22,24-29./: 170.
 /Dan. 3,58-65./: 14.
 /Zach. 12./: 169.
 /Matth. 18,3./: 9.
 /Joh. 2,15./: 169.
 /1.Cor. 5,9-11./: 65.
 /Eph. 6,12./: 43.
 /1.Petri 2,17./: 186.
 /2.Petri 3,13./: 35.
 /Judae 12./: 170.
 /Judae 16./: 177.
 /1.Joh. 4,2-6./: 49.
 /Apocalypsis/: 54.
 /Apoc. 19,2./: 30.
 /Apoc. 19, 17-21./: 20.
 bibliai nevek: 71.
 Bihar: 108-109, 113, 127,
 205, 214.
 Biku kán: 70.
 Billigheim: 7.
 Bizánc /-i birod.,dipl, ke-
 reszténység, kult., stb./:
 9, 62, 68-69, 71, 74-75,
 120, 132-137, 152-153,
 159-161, 176, 194, 210,
 214, 216.
 Boam l. Keán.
 BODOR ANDRÁS: 14, 16, 33.
 Bogdhan: 124.
 Bogumil pap: 33-34.
 Bogumilizmus: 1, 3-62, 70, 72,
 74-75, 80, 147, 149, 155,
 162, 193, 205, 210, 212,
 215-216.
 bojárok: 29.
 BOJNICIC IVÁN: 33.
 Boleszláv: 115.
 bolgárok: 62, 70, 72, 75,
 101-107, 109-110, 112-113,
 116, 118-120, 125-127,
 133-137, 160-162, 164,
 194, 210, 215-216.
 BONACURSUS: 16, 20-21, 35, 37,
 39-42, 45-46, 48, 51-54, 56,
 210.
 BONFINI, ANTONIO: 83.
 Bonifatius: 78, 150-151.
 Bonifatius l. Bruno Querfurti
 BONIS GYÖRGY: 4, 89, 113.
 Borics: 93.
 BORST, ARNO: 12, 64.
 Bosznia: 62.
 boszorkányok: 82.
 Boszporusz: 68-69.
 Bretislav: 204-205.
 Brevnow: 77.
 Bruno /Querfurti/: 113-114, 150.
 Bua: 115.
 Bucna: 115.
 Buda /helység/: 133, 157,
 200-201.
 Buda /Péter hive/: 164.
 budai minorita: 111.
 BUDENZ JÓZSEF: 118, 123-124, 141.
 BUDOVIC, I. U.: 28.
 Bulcsu: 74.
 Buldi: 9, 200-201.
 Bulgária: 33-34, 38, 62, 106,
 119, 127, 133-135, 148-149,
 173-174, 176.
 BÜCHLER SÁNDOR: 110.
 bűnbánat szentsége: 51, 193.
 CARPINI, PLANO: 88.
 casula: 6-7.
 Centranici /Centranigi, Conta-
 rini ???/; Pietro: 202.
 Centranigi /Centranigi, Conta-
 rini ???/ Pietro: 202.
 Cesarea: 106.
 cigány: 70.
 Cirill /szent/: 71-72.

- Cluny: 13, 22.
 consolamentum: 60.
 Contarini, Domenico: 198.
 Contarini, Pietro: 198.
 Contarini /Centranici,
 Centranigi ???/ Pietro: 202.
 Cosmas Indicopleustes-codex: Don: 69.
 8.
 Cosmas Pragensis: 205.
 Credo 1. hitvallás.
 Csalán 1. Salanus.
 Csanád /vezér/: 83, 105, 122,
 125, 127, 132, 139-148, 214,
 Csanád 1. Marosvár.
 Csanád-nemzetség: 130.
CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA: 95.
 csehek: 77, 127, 135, 159,
 163.
 cseremisiz: 70.
 Csernigov: 88.
 csillagok: 21, 34.
 /- uréi/: 21-22.
 /- gonoszéi/: 21.
CSÓKA J. LAJOS: 4-5, 13, 150.
 Csongrád: 111, 113.
 Dalmatiosz: 69.
DANCZI VILLEBALD: 174.
 Dandolo 1. Andreas Dandolo.
 Dániel /próféta/: 11-12,
 14-16, 26-30, 169, 196,
 212.
 Dániel Zatocsnik: 28-30.
DAVID, PIERRE: 12, 64-65.
DEÉR JÓZSEF: 4, 13.
 délszláv: 127.
 démonok: 39-40.
 Detre: 123.
 Diósgyőr 1. Geru
DIÓSZEGI VILMOS: 1, 56, 206,
 208.
DOBNER, GELASIUS: 72.
 Doboka: 139.
DOMANOVSKY SÁNDOR: 88-89.
 domonkosok: 75.
DÖLLINGER, IGNATIUS VON: 12, 64.
 dualizmus: 18-19, 22, 24, 25-27,
 30, 32, 34-36, 43, 45, 51, 55,
 57, 71, 75, 79, 164, 213.
 dukátus: 86, 205, 216.
DUJCEV, J.: 136.
 Duna: 9, 119, 136, 204.
 /Al-/: 71, 138.
 Duna-Tisza Köze: 101.
 egyház: 22, 24, 52-55, 57-58.
 egyházatyák 1. szentatyák
 egyházi birtok: 81, 173, 179,
 187.
 egyházi rend szentsége: 52.
 egyházszakadás: 38.
 egyházi szervezet: 47, 57, 65,
 80.
 egyházüldözés: 65, 72, 172-173,
 183, 188, 201.
 égetéses temetkezés: 110.
 Ekkehardus: 117.
 eleemosyna: 173.
ELEKES LAJOS: 121.
 életfa: 8.
 eleve elrendelés: 22, 54.
 élvezetek: 23.
 ember leányai: 41.
 ember teremtése: 20, 37, 39-40.
 Emmeramus /szent/: 78.
 Enoch: 46.
 engesztelő ajándék a holtakért:
 55-57.

- Ephesus: 44.
 Erdély: 90-91, 103, 105,
 109-116, 128-129, 203.
 ERDÉLYI LÁSZLÓ: 2, 91, 152,
 209.
 Erdélyi Zoltán l. Zoltán
 ereklyék: 48.
 erők /urúi/: 20.
 /gonoszói/: 20.
 eskü: 193.
 Esztergom: 77, 90-91.
 Eunomius: 7.
 Európa /Nyugat -/: 216.
 /Kelet- /: 101.
 Éva: 21, 37, 39-42.
 evangelisták: 21, 47-48, 60.
 ezra-mordvin: 70.
 Ezsdrás: 61.
 FEHÉR GÉZA: 110, 133, 159-160.
 FEHÉR M. JENŐ: 12, 70-71, 79.
 FEJÉR GEORGIUS: 76-78, 110,
 119, 151.
 FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: 84.
 fekete magyarok: 113-114.
 Feldebrő: 147.
 FÉLEGYHÁZY JÓZSEF: 72.
 feltámadás: 12, 27, 55-56.
 FERENCZY ENDRE: 110.
 festum stultorum: 209.
 filozófia /világi/: 17, 19,
 22, 25-26.
 FINÁLY HENRIK: 203.
 finn-ugor: 71.
 FOERIK ERNŐ: 89.
 FÖGEL JÓZSEF: 83.
 foglyok: 76.
 Föld: 34.
 /pusztulása/: 21.
 francia: 66.
 /F.ország/: 38.
 Frank bárodalom: 124.
 Frankfurt: 78.
 Froizza: 156.
 Frovilá l. Froizza
 Gabriel arkangyal: 61, 66.
 Gall óceán l. Atlanti óceán.
 GALLA FERENC: 13, 113.
 Gallia: 66.
 Garam: 90.
 Garamszentbenedek: 109.
 Gardizi: 110.
 Gavril-Radomir: 159-162, 215.
 gazdagság ellen: 62.
 Gellért: 1-2, 4, 7-15, 18-22, 24,
 26-28, 30-46, 48-59, 61-62, 64,
 68, 79-80, 83, 96, 105, 122,
 124-126, 129-130, 133-134, 137,
 141-143, 145-151, 153-155, 158,
 163, 165-170, 173-182, 184-193,
 196, 200-202.
 GERÉB LÁSZLÓ: 107.
 GEREVICH TIBOR: 9.
 Gergely /VII./: 174.
 GERICS JÓZSEF: 93, 135.
 Germánia: 65, 177.
 Gertrudius: 97.
 Geru, Geru castrum /Diósgyőr/: 91.
 Géza /fejéd./: 78-79, 82, 85, 89,
 92, 100-102, 121, 139, 159.
 Géza:/I./: 108.
 GIEYSZTOR, A.: 1, 203.
 gigászok: 39-40.
 Gizella: 6, 94, 97, 119, 163, 165,
 195.
 Glad /Kalda/: 122, 126-129, 143,
 150.
 Galadmonostora: 127.
 gnosztikusok: 8-9.
 GOMBOS FERENC ALBIN: 71, 73-75,
 77-79, 96-97, 104, 106, 110, 115,
 117, 119, 142, 150, 153, 157-159,
 163-167, 171, 195-205, 210.

- Gigászok: 39-40.
 Gordász: 68-69.
 Gosztumil: 72.
 görög: 12, 38-39, 61-62, 66-67, 71, 87, 95, 106, 110, 114, 120, 132-135, 137-138, 146-147, 152, 160-161, 176, 193, 212, 214.
 GRACIANSZKIJ, N. P.: 33.
 Gregorius /szent/: 48.
 GRUDZIJ, N. K.: 28.
 GUOTH KÁLMÁN: 4-5.
 GUSZOV, V. M.: 28.
 gyalázkodók: 58.
 gyermekáldás: 52, 61, 181.
 gyilkosok: 60.
 gyónás 1. bűnbánat szentsége
 GYÓNI MÁTYÁS: 110, 149.
 Győr: 90-91.
 GYÖRFFY GYÖRGY: 72-73, 88, 93, 98, 102, 108, 110-113, 119, 122-123, 126, 133, 135, 142.
 György /szent/: 65, 83, 106, 141, 146-147.
 Gyula /1./: 74-75, 116, 139.
 Gyula /2./: 102.
 Gyula /3.: Proci/: 84, 90-91, 100, 103-104, 107, 109, 111, 114-117, 119-121, 128, 133, 138, 142, 214.
 Gyula /István hadvezére/: 141-142, 145, 147-148.
 Gyula-genus: 128, 130.
 Gyulák /Kán nemből/: 111.
 Gyulafehérvár: 109.
 HAJDU TIBOR: 14.
 hamis eskü: 61.
 hamis próféták: 65.
 Harám vára: 129.
 Hartvik: 150, 152.
 haspókok: 182.
 haszonlesés: 177-179, 181.
 hátszló /halotté/: 56-57.
 HAZAI GYÖRGY: 118-119, 124, 131, 136, 138, 140, 148, 154-155.
 házasság szentsége: 52, 60, 93, 181.
 HEGEDÜS GÁZA: 206.
 Heisterbachi Caesar: 54.
 HELLER BERNÁT: 148.
 Henoch: 61.
 Henrik /II./: 7.
 Henrik /III./: 154, 163, 165-166, 195-198.
 HENSZLMANN IMRE: 205.
 Heribald: 73.
 Hermon-hegye: 38.
 Hicela: 156.
 Hieronymus /szent/: 48.
 Hierotheosz: 74.
 HILFERDING, ALEXANDER FJODOROVICS: 28, 35, 45-48, 50-54, 58, 60-62, 135, 210.
 Hitvallás /Credo/: 4, 6-7, 47.
 hitviták: 47, 189-194, 215.
 HODINKA ANTAL: 135.
 Hold: 20-21, 26, 34.
 homoszexualitás: 60-61.
 HÓMAN BALINT: 88, 91-93, 113, 157.
 Hont: 84, 86.
 HORVÁTH ISTVÁN: 156.
 /ifj./ HORVÁTH JÁNOS: 4, 6-7, 10, 122, 193, 201, 204.
 hospesek: 84-85.
 HUMMER NÁNDOR: 72, 110, 174.
 hunok: 68-69, 74, 122-123.

- Ibn Ruszta: 110.
IBRÁNYI FERENC: 14.
Igfön: 108.
ILARINO DA MILANO: 12, 64, 204.
Illés: 46.
Illiria /iilirek/: 122-123, 125, 137.
Illiria l. még Marcilia.
Imre /szent/: 6, 92, 94-97, 108, 142, 148, 157, 201, 213.
Ince /IV./: 174.
India: 7.
IPOLYI ARNOLD: 56.
Iréne: 160.
Isa l. Jézus
Isidorus Hispalensis: 16, 33, 61, 193.
Isan-Kadim: 43.
Isingrimus: 11, 19, 42, 46, 189-190, 192-193, 215.
isten fiai: 41.
István /I./: 1, 4, 6-8, 65, 77-78, 81-95, 97-108, 111-116, 118-126, 128, 130-133, 135-139, 141-142, 144, 148-160, 162-164, 201, 205-206, 209, 213-214.
István /II./: 135.
István /horvát király/: 156.
Itália: 9, 12, 38, 64, 66, 137, 153, 177, 216.
Iván /szent/: 72.
Iván /ochridai érsek/: 160.
Iván Vlagyimir: 162.
IVÁNKA ENDRE: 1, 12-13, 61, 64, 133.
IVÁNYI BÉLA: 83.
Izsák: 46.
Ják: 9.
Jákob: 46.
JAKABFFY IMRE: 140.
JAKUBOVICH EMIL: 164.
János /keresztelő/: 28, 132, 146.
János /evang./: 46, 48.
Janus /Váta fia/: 203, 209.
Jaroszlav Vlagyimirovics: 29.
Jaurinum l. Győr
Jehojakim: 29.
Jeromos /szent/: 7.
Jeruzsálem: 151.
Jézus Krisztus: 4, 6-9, 17-18, 20-21, 25, 36, 41, 48-51, 53-56, 66, 87, 171, 182, 186, 192, 196, 202.
/- megtestesülése/: 48-49.
Joannész Malalas: 68.
Joannes de Utino: 83.
Job: 184.
Joel: 184.
jogszokások: 89.
jokulátorok: 182-183.
Judith /Bretislaw neje/: 204.
Judith /Péter neje/: 156, 204.
JUHÁSZ LÁSZLÓ: 83.
Kaan /helység/: 119.
kabar: 84, 91, 119, 194.
Kádár: 123.
KÁDÁR ZOLTÁN: 8.
Kadosa: 129.
kagán l. kán
Kain: 41-42.
Kalda l. Glad
Kálmán: 86-87.
KÁLMÁNY LAJOS: 70.

- Kalocsa: 78, 151.
 KAMPIS ANTAL: 147.
 kán: 102.
 Kán-nemzetség: 111.
 KANDRA KABOS: 56, 197.
 Kanizsa /-i rév/: 143.
 KARÁCSONYI BÉLA: 2.
 KARÁCSONYI JÁNOS: 14, 56, 78, 89, 109, 111, 122, 128, 135, 148, 157, 199, 202, 204.
 KARÁCSONYI PÉTER: 154.
 KARDOS TIBOR: 207-208.
 Karoldu: 139.
 Károly Róbert: 135.
 Kárpátok: 119.
 Kárpát-medence: 72.
 katharok: 12, 37-39, 48, 56, 64, 216.
 katun: 98.
 Kaukázus: 69.
 Kázmér: 159.
 kazár /K.bírod./: 70-71, 112-113.
 Keán /Keánus Magnus/: 101-102, 111.
 Keán /frater Kulan/: 101-102, 111.
 Keán /dux/: 100-120, 122, 124-125, 133, 136-138, 214.
 keán l. kán /kagán/
 Kecskemét: 127.
 Kedrénosz, Georgiasz: 68.
 kegyelem /isteni/: 22, 54.
 Kelenföld: 203.
 Kelen-hegy: 204.
 KERÉKESHÁZY JÓZSEF: 84.
 kereszt: 53.
 kereszttség: 50-52, 205.
 kerub: 8.
 Keve vára: 129, 143.
 Kiev /-i/: 71, 113, 136, 177.
 kiközösítés: 40, 80, 194.
 kirgizek: 56.
 KISS LAJOS: 197.
 KLAIC, VJEKOSLAV: 33.
 KNIEZSA ISTVÁN: 174.
 /ifj./ KODOLÁNYI JÁNOS: 56.
 kolostorok: 29, 33, 57.
 Komnena, Anna: 210.
 Konrád /II./: 153, 155.
 Konstantinápoly l. Bizánc
 Konsztantinosz Manasszesz: 105.
 Konsztantinosz Porphürogennétosz: 74, 113-114, 129.
 Koppány: 82-92, 97, 100, 103, 109, 116, 121, 128, 152, 179, 213-214.
 Koppánymonostora: 127.
 koronázás /nagypénteki/: 186.
 koronázási palást l. casula
 Koszala: 162.
 KOVÁCS BÉLA: 147.
 Kozma presbiter: 28, 30, 35, 45-48, 50-54, 57-58, 60-62, 147, 210.
 kozmologiai hagyományok: 70.
 Körösök: 107-108, 113-114, 120, 129-130.
 közösségi élet: 59.
 Krakkó: 64, 177.
 KRIEBEL JÁNOS: 156.
 KRISTÓ GYULA: 1-2, 10, 12, 31, 86, 98, 109-110, 113-114, 116-117, 133-134, 149-150, 162, 167, 194, 199, 202, 204-206.
 Krum kán: 127.
 Kubán: 69.
 Kulan: 101-102, 111.
 KULCSÁR PÉTER: 2, 83, 91, 109, 113, 122-123, 128-129, 131-133, 135, 137, 143, 214.
 KULCSÁR ZSUZSANNA: 12, 37, 64, 120.

- KUMOROVITZ L. BERNÁT: 158. Mainz: 99.
 kumánok l. kunok Malalas l. Joannész Malalas
 kunok: 10, 108, 112-113, 126, MÁLYUSZ ELEMER: 152.
 129, 201, 209. Makedónia: 136, 160.
 kun-misszió: 75. Manasszesz l. Konsztantinosz Man.
 Larissza: 160. Mani: 71, 79.
 László /I./: 86, 94, 108, manicheizmus: 12, 15, 17, 19, 24,
 165, 200-201. 30, 33-34, 38-39, 41-42, 55,
 László /IV./: 112. 60, 68, 70-72, 137, 164, 193,
 László /Calvus/: 83, 96. 210, 213.
 LÁSZLÓ GYULA: 1, 56-57, 140. Marcilia: 123-124.
 LEITERER EMMA: 81, 121. Marciyanus l. Ajtony
 lélek: 36-37, 42. MARCZALI HENRIK: 110, 158.
 /- vándorlás/: 60. MARGALITS EDE: 72.
 lengyelek: 101, 127, 159. Mária /szüz/: 4, 6-8, 49, 51, 104,
 /L.ország/: 77-78. MÁRKUS DEZSŐ: 87.
 /remeték/: 78. Maros: 105, 113-114, 121, 128-129,
 Leo Marsicanus: 158. 131, 142, 147.
 Levente: 9, 95, 200, 215. marosi vezér l. Ajtony
 Leviathan: 34. Marosvár /Csanád/: 62, 96, 109,
 levirátus: 88-89. 111, 122, 124-125, 127, 130-134,
 LIHACSOV, D. S.: 71, 177. 140-142, 144, 146, 148-149, 155,
 LISEV STR.: 127-128. 158, 186, 199-200.
 LITAVRIN, G. G.: 161. Marót: 120.
 Lodenica: 72. Marseille: 124.
 lókoponya: 89. Marsicanus l. Leo Marsicanus
 Lucifer: 22, 39. Márton /szent/: 7, 82-83, 85, 127,
 MACARTNEY, CARLILE AYBENR: Martorana /Palermói/: 9.
 122. Massilia /Marseille/: 124.
 Macrinus: 122-123. Masszudi: 110.
 MADZSAR IMRE: 123. Máté: 9.
 Magyarország: 22, 55, 62, 64, MÁTYÁS FLÓRIÁN: 83, 156.
 65-67, 76-78, 96, 98, 101, megváltás: 20, 26.
 114-116, 126, 148-151, 153, MELICH JÁNOS: 92, 102, 109, 115,
 160, 162, 177, 199-200, 128, 139.
 204, 210, 213-216. Ménfő: 197, 202-203.
 Mahmud Terdzüman: 118, 123, Ménmarót: 107-109, 111-113, 127.
 124-126, 131, 136, 139, 142, Menroth: 111.
 144, 148, 154-155. Meotisz: 69.

- MÉRI ISTVÁN: 89.
 Mestris: 78.
 Meszesi kapu: 107, 120.
 Method /szent/: 71-72, 134, 174, 212.
 methodianistae: 134, 172-174, 192, 212.
 Miedzyrzecz: 78.
 MIGNÉ, J. P.: 16.
 Mihály /frater Géza/: 89, 92.
 Mihály /devoli püspök/: 160, 161.
 Mihály /arkangyal/: 61, 66.
 Miklós /II./: 174.
 MILANO I. ILARINO DA MILANO
 MINDALEV? P.: 28.
 miniaturák: 89, 94-95.
 mise: 53.
 mise-paródia: 208.
 misztikus forma: 212.
 Moesia: 136.
 mohamedánok: 30, 70.
 Moldva: 124.
 Molenie: 28-29.
 Monte Cassino: 158.
 MORAVCSIK GYULA: 68-70, 74, 106, 114, 130, 132.
 MORIN, D. G.: 154.
 Morvaország: 72.
 /morvák/: 101, 110.
 Mózes: 35, 45-46.
 Muagerisz: 69.
 Múgel I. Muagerisz
 Murthmur: 9-10.
 MÜLLER FRIGYES: 122.
 Nabukodonosor: 30, 169, 196.
 NAGY ÁRPÁD: 101, 147, 194.
 Nagy Sándor: 124.
 Nagyősz: 140, 143-144, 154.
 Nagyszentmiklós: 140.
 nagyurak /magnates/: 178.
 Nagyvárad: 94.
 német: 82-85, 110, 119, 127, 153, 155, 159, 162-163, 166, 194, 197, 199.
 /- császári korona/: 8.
 Nap: 20-21, 26, 34, 42-43, 50, 58, 167.
 Naugeris I. Andreas Naugeris
 Nesztor: 72-73.
 NIEDERHAUSER EMIL: 161.
 Nisz: 161.
 Noé: 22, 40.
 normannok: 161.
 nők: 40.
 Nyírerődök: 107.
 Nyírmező: 119.
 Nyitra: 78, 92.
 Ó-Buda: 209.
 Ochrida: 137, 149, 160.
 Ohtum I. Ajtony
 oltári szentség: 51, 53-54.
 Omsó ér: 107.
 Onegavon tarkhán: 101.
 onogurok: 69.
 orosz /O.orsz./: 88, 135-136.
 Oroszlános: 127, 141, 143, 146.
 Orseolo-család: 156.
 Orsova: 129.
 ORTVAY TIVADAR: 108, 130, 139, 144-145, 149.
 Orzius: 84.
 osztják: 70.
 őtestementum: 45-46.
 Ósbó: 107.
 ősemler /Isnan-Kadim/: 43.
 ősvallás: 70-71.

- P. mester 1. Anonymus
 PAIS DEZSÓ: 108, 127.
 Pál /apostol/: 44, 46, 59-60, 65.
 Palermo: 9.
 Pamir: 70.
 Pannonhalma: 78, 82, 85, 152.
 Pannonia: 64-65, 71, 75, 79, 102-103, 115-116, 119, 142.
 papok: 25, 52-53, 55, 57-58, 179-184, 197.
 parázneság: 60.
 patrisztika: 59.
 PAULER GYULA: 100, 198.
 paulikiánusok: 74-75, 162.
 Pázmány: 84, 86.
 Pécs: 157, 204.
 Pécsvérad: 78, 151.
 perzsa kultúra: 26-27.
 Pest /-i rév/: 9, 204.
 Péter /szent/: 59, 114, 157, 186, 206.
 Péter /király/: 9-10, 95-97, 156-166, 171, 173, 193-205, 215.
 Péter /cár/: 33, 72.
 Péter /Deljan/: 159-162, 215.
 PETROV, P.: 106, 160.
 Photius: 12, 72.
 Piligrim: 75-77, 80, 110.
 Plano Carpini 1. Carpini
 PODHRADSKY JÓZSEF: 156.
 pogányok: 1, 5, 9-13, 23-24, 30-32, 56, 59, 66, 69-70, 74, 76-77, 79, 83-84, 86, 87, 89, 92-94, 98, 114-117, 134, 175-176, 185, 194, 200-205, 208-210, 212-216.
 pokol: 34, 44.
 polovecek: 113.
 poroszok: 78.
 Porphyriusz 11, 28.
 PRAY GEORGIUS: 200.
 Procui/Gyula/: 115, 142.
 próféták: 46-48.
 Prága: 72, 77.
 PRIMOV, BORISZLÁV: 137.
 prostituáltak: 17, 21, 29, 60, 180, 188.
 provokáció: 189.
 PRÖHLE VILMOS: 128.
 Pruwartus: 73.
 Querfurti Bruno 1. Bruno
 Rábca: 197.
 rabszolganők: 191.
 Rabula-codex: 8.
 Radla: 78.
 RADLOPF P.: 56.
 Ráfael arkangyal: 61, 66.
 Rambona /-i diptychon/: 8.
 Rasdi: 209.
 Rasina: 151.
 Ravenna: 96.
 REDL KÁROLY: 12, 30-32, 173, 204.
 Regensburg: 75, 78, 156.
 Richardus /normann herceg/: 153.
 Richardus / R. normann herceg fia/: 153.
 Richardus /verduni apát/: 154.
 RÓNAY GYÖRGY: 12, 64.
 Románosz Lakapénosz: 73.
 Romuald /szent/: 150-151.
 RÓTH ERNŐ: 89.
 rómaiak: 114.
 rutének: 101.
 Salamon /király/: 108, 210.
 Salamon /Péter király/: 158.
 Salanus: 101-102, 111, 127.

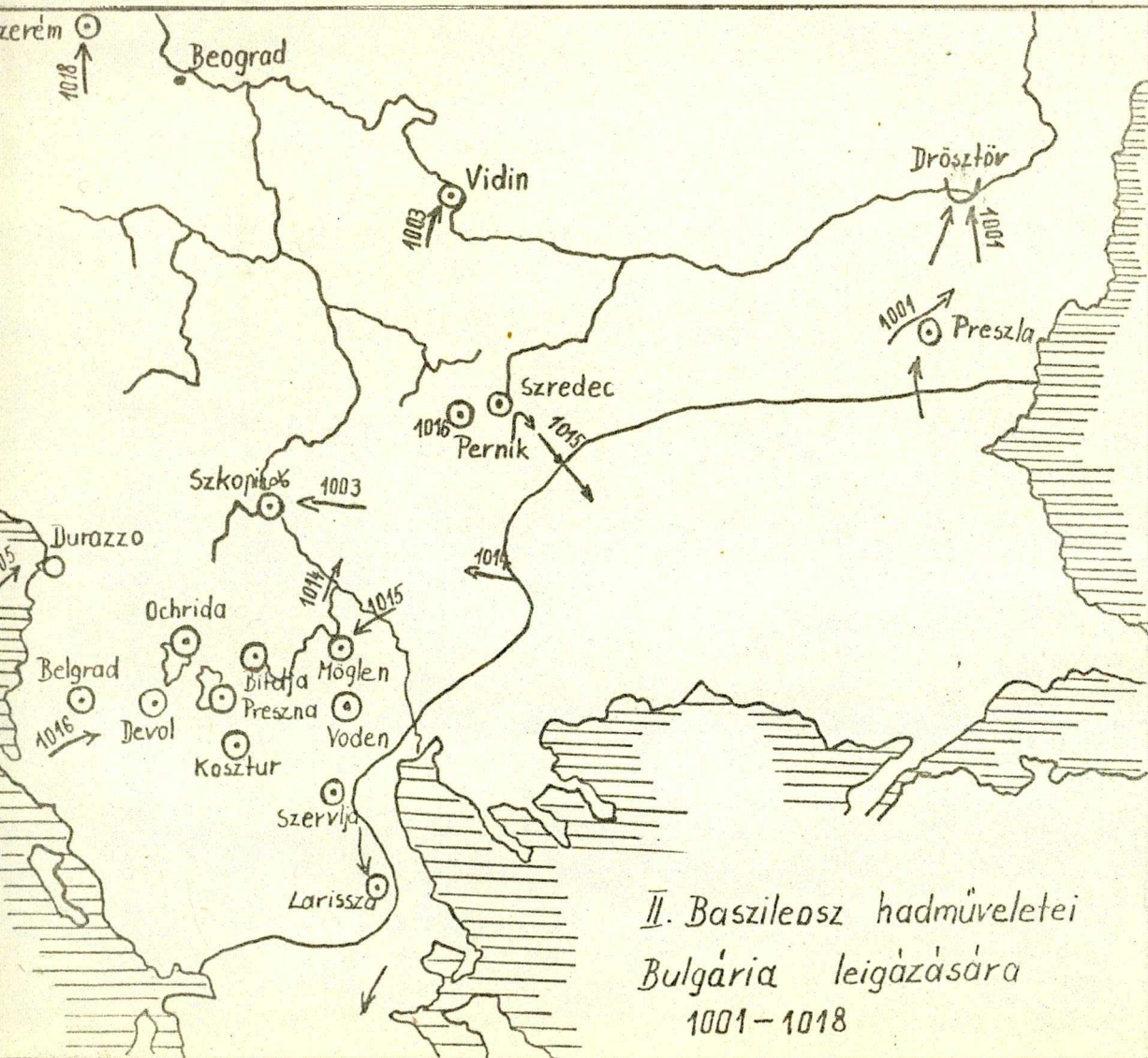
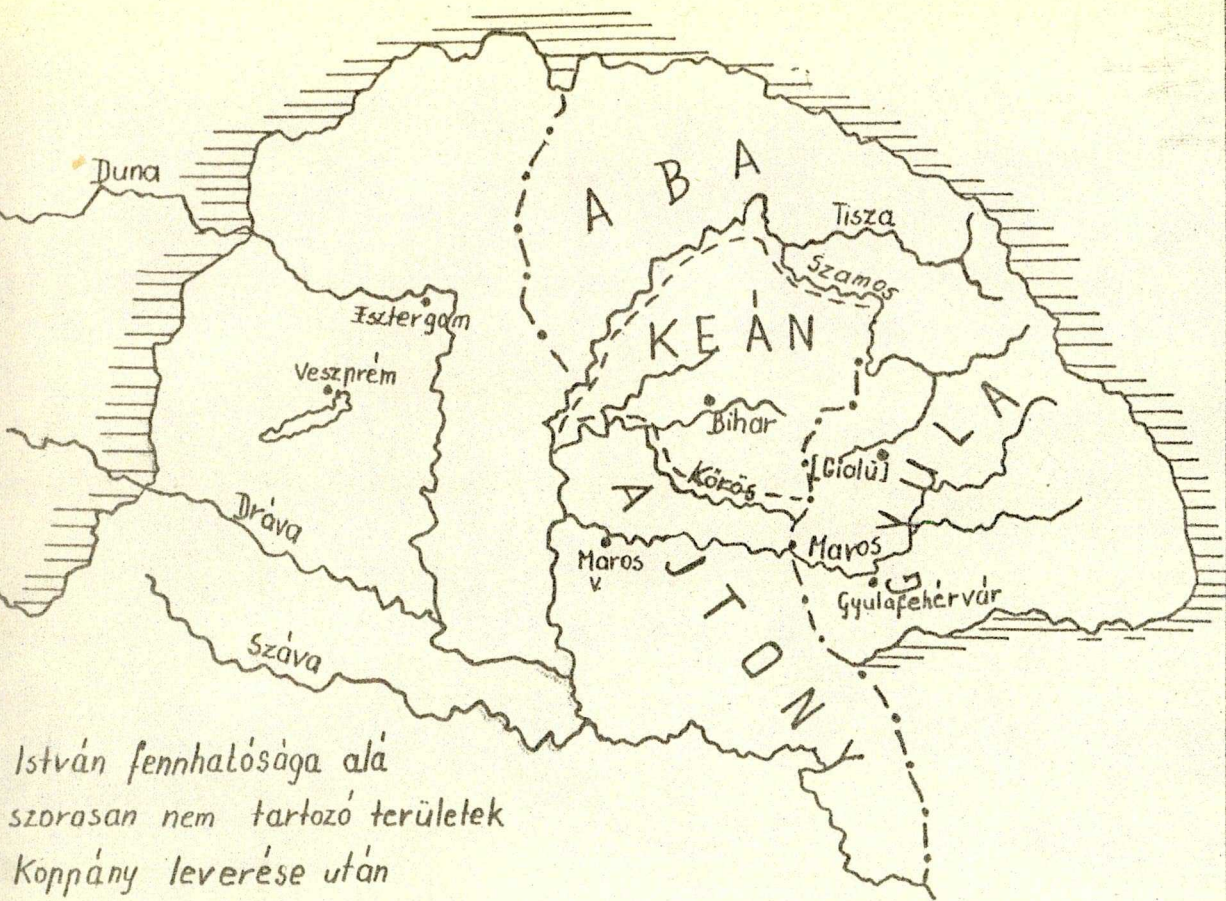
- Salzburg: 110.
 sámánizmus: 57, 59, 85, 164, 176, 206-209, 213.
 Sámuel /cár/: 98, 100, 102, 105-106, 112, 120-121, 133, 138, 159, 162, 214.
 Saoshyant: 27.
 Sarolta: 85, 88-90, 102, 115, 139.
 Sárvár: 107.
 Sátán /Satanail/: 34-35, 37, 39-43, 46, 48-50, 53, 59, 60, 155.
 /- gyülekezete/: 59.
 Saul: 25, 36, 175.
 SCHWANDNER, IOANNES GEORGIUS: 83.
 Sclavoni /szlavénok/: 125.
 Sebes /ispán/: 164-165.
 SEBESTYÉN GÁBOR: 156.
 senioratus: 87-88.
 seniores: 206.
 Seth: 41.
 Sevillai Izidor l. Isidorus Hispalensis
 SILAGI, GABRIEL: 2.
 simonia: 188.
 SIMONYI ZSIGMOND: 128.
 Sion hegy: 45.
 Somogy: 82, 84, 89.
 SÖRÖS PONGRÁC: 1-2.
 Spithinew: 204.
 Spalatói Tamás l. Thomas archidiaconus
 STRAUZ ADOLF: 70.
 synodus: 195.
 szabad akarát tana: 22, 54.
 SZABÓ KÁROLY: 73, 75, 157-158, 168.
 SZABOLCSI BENEC: 208.
 Szabolcsi zsinat: 165.
 Szamos: 107, 114, 119-120.
 szárazföld: 35.
 Szervas hegy: 107.
 Szatmár: 107.
 Szatmárnémeti: 119.
 Szavárd: 129.
 Szazava: 174.
 SZEGFÜ LÁSZLÓ: 68, 113, 196.
 Szeghalom: 107.
 SZÉKELY GYÖRGY: 121, 159.
 székelyek: 112.
 SZEKFI GYULA: 88, 91, 113.
 Székesfehérvár: 6, 103-104, 118, 197, 200, 207.
 szelek: 24.
 szellemek /urái/: 24-25.
 /gonoszai/: 25.
 SZENDREY ÁKOS: 114.
 szentatyák /egyházatyák/: 16, 19, 26, 33, 47, 48.
 szentek: 33, 48, 58.
 Szentgallen: 72-73, 110.
 szentháromság: 4-5, 21, 26, 49.
 szentírás misztériuma: 32.
 Szentkirály: 127.
 szentlélek: 49-50.
 SZENTPÉTERY IMRE: 5, 82.
 szentségek: 51-52, 193.
 szeplőtelen fogantatás: 7.
 szerbek: 161.
 Szerep mocsár: 107.
 szertartások: 52-53, 178.
 szexuális élet: 41, 52, 57, 60, 93, 180.
 Szicília: 162, 177.
 SZILÁGYI SÁNDOR: 84, 158.
 Szilak: 107.
 Szilisztría: 135.

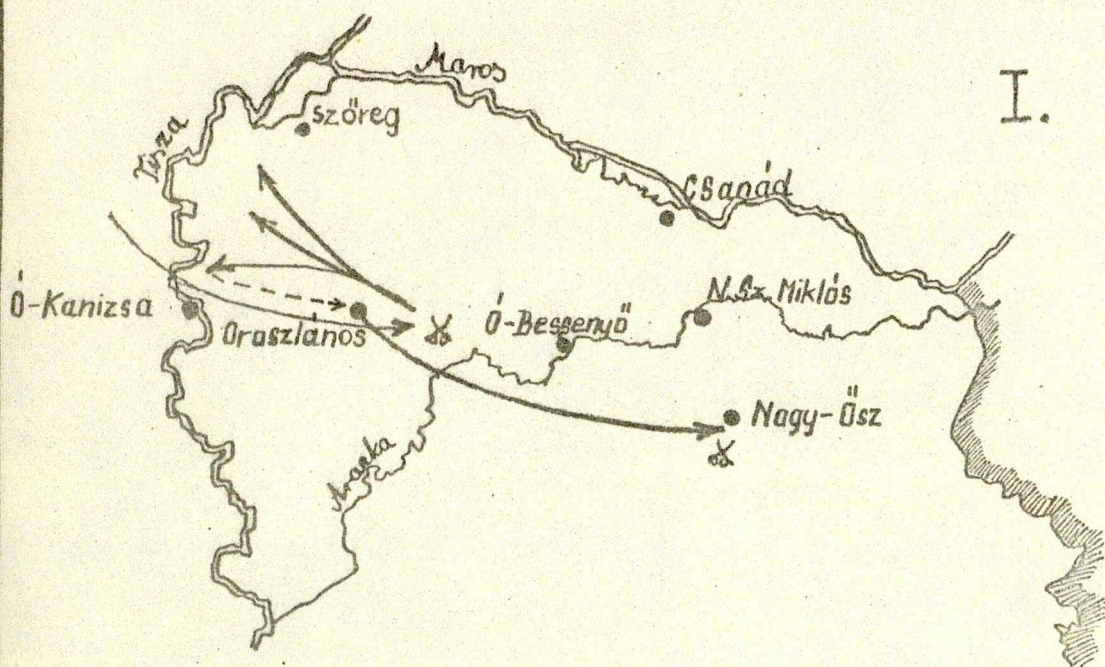
- Szilveszter /szent/: 48.
 SZIMONIDESZ LAJOS: 42-43.
 Szinodus: 33.
 Sziriusz: 167.
 SZKAZKIN, SZ.: 33.
 Szkopie: 106, 161.
 SZKRIPIL', M. R.: 28.
 szlávok: 9, 70, 101-107, 109, 110, 112-113, 116, 120, 125-127, 134-136, 154, 164, 174.
 /- liturgia/: 72, 174.
 szlavónok: 123, 125-126, 136, 137-138.
 Szlovo: 29.
 szodomia: 61.
 Szolnok /Zonuk ispán/: 9-10, 200-201, 204.
 Szőreg: 143.
 Szörény: 129.
 Takla-Makán sivatag: 70.
 Taksony: 201.
 táltosok: 85.
 TAPKOVA-ZAIMOVA; V.: 136, 210.
 Tarhos: 88.
 Tarnaszentmária: 147.
 Tasvár: 107.
 tatárok: 88-89.
 Tátöny-nemzetség: 93, 98.
 Temes: 114, 126, 149.
 temetés: 56-57, 89.
 templomgyalázás: 73.
 Terdzüman 1. Mahmud Terdzüman
 térítés: 66, 75-76, 183.
 Termaccu: 74.
 test /emberé/: 36, 38.
 Tetricus 1. Detre
 Thancmar: 4.
 Theophanesz: 68.
 Theophülaktosz: 74.
 Theotmár /salzburgi érsek/: 110.
 Thesszaloniki: 136, 161.
 Thietmar /merzeburgi érsek/: 79, 115, 142.
 Thomas archidiaconus: 174.
 Thonuzoba: 115.
 THURÓCZI JÁNOS: 83.
 Tichonius: 18, 54.
 Tisza: 101, 113-114, 119-120, 142-143.
 /Felső/ Tiszavidék: 119.
 Tiszántul: 113.
 tisztitótűz: 27.
 tized: 52.
 tolmács: 73.
 Torcella: 8.
 TÓTH SAROLTA: 92.
 TÓTH ZOLTÁN: 100.
 Touta 1. Judith /Péter neje/
 török: 70-71, 127.
 Trákia: 73, 136, 160.
 TRAVNIK JENŐ: 102.
 Turkia /Gyulák szálláster./: 129.
 Tura patak: 107.
 Ujgur-török birodalom: 70.
 ujszövetség: 45-46.
 ukrán: 70.
 Uriel arkangyal: 61, 67.
 utolsó kenet: 51.
 utolsó ítélet: 27.
 VÁCZY PÉTER: 72, 92-94, 101, 106, 109, 111, 113-114, 122, 128, 129.
 VAJAY SZABOLCS: 156, 204-205.
 VAJDA ISTVÁN: 26-27.

- VÁMBÉRY ÁRMIN: 118.
varázslók: 82.
Vata: 5, 9, 30-31, 110,
198-206, 215.
Vazul: 92-99, 156, 199-201,
213.
Vazul /szent/: 92.
Velence: 65-66, 95, 107, 158,
198.
Vencellinus: 84, 86, 90.
Verona: 123.
Veszprém: 90-91, 160.
Vidin: 106, 119-120, 126,
129, 133, 138.
vikings: 70.
világbirodalom /bibl./: 27.
világ /teremtése/: 34.
Vilmos /angoulemei gróf/: 153.
Visca: 199.
vitairat: 13, 26, 212.
Víz: 35.
/teremtése/: 18, 52.
Vízözön: 40.
Vlagyimir /kievi/: 136.
vlahok: 126.
vogul: 70.
VOJNOV, M.: 136, 210.
Vratieszlav: 174.
Vulgáta: 61.
WACZULIK MARGIT: 13.
Werinarius: 153-154.
WERTNER MÓR: 156, 161.
Wiebertus /szent/: 73.
Wiching: 72.
Wilhelmus /burgundi gróf/: 156.
WION, ARNOLDUS: 202.
Wipo: 153.
Wolfgang /szent/: 75.
Zachariás: 28, 46, 169.
Zalavár: 149.
Zára: 198.
Zarathustra: 27.
ZARUBIN, M. N.: 28.
ZÁVODSZKY LEVENTE: 99, 165.
Zerind /Tar/: 93.
Zolta 1. Zoltán
Zoltán /Erdőelvi/: 103, 105-109,
112.
Zombor: 115.
Esidók: 30, 32, 49-50, 53, 59,
70, 185, 196, 212.
zsinat: 33, 165, 195.

Tartalomjegyzék.

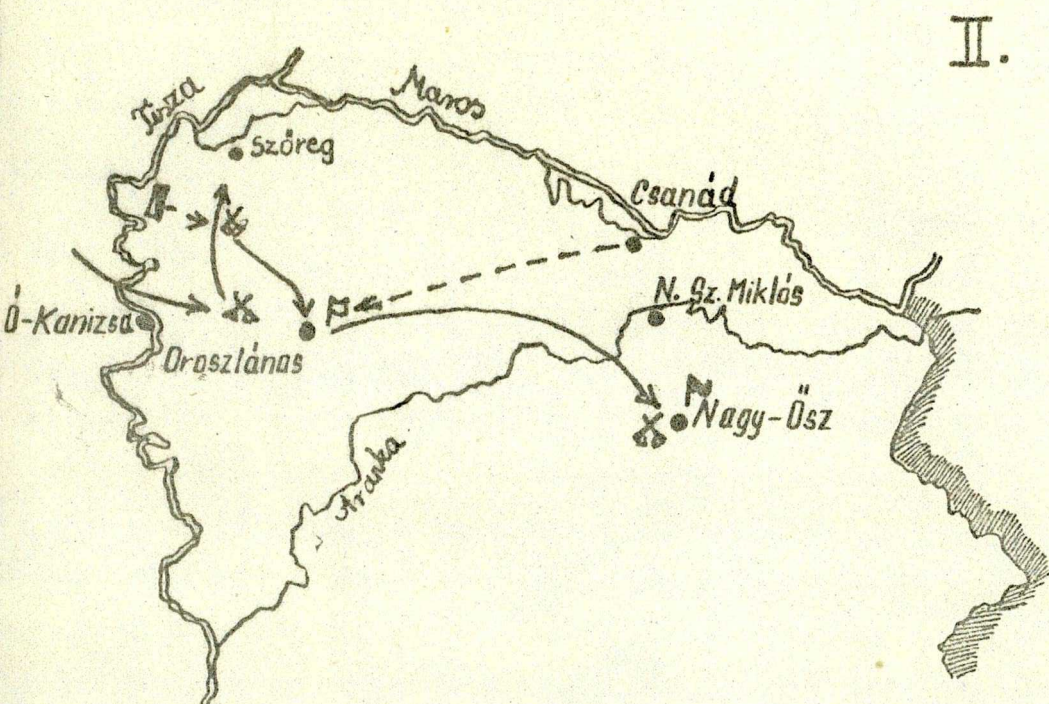
Bevezetés.....	1.
I. Eretnekség a Deliberatióban.....	3.
1. A probléma felvetődése forrásainkban.....	4.
2. A Dániel-himnusz.....	12.
3. A bogumilizmus egyéb nyomai Gellért munkájában.....	33.
II. A magyarság eretnek kapcsolatai a 11. század derekáig.....	63.
1. Nostra Pannonia.....	64.
2. Manicheus hatások az államalapítás koráig.....	68.
3. Ellenzék a fejedelmi nemzetségen belül..	81.
Koppány.....	82.
Vazul.....	92.
4. Ellenzéki főnökök.....	100.
Keén és Gyula.....	100.
Ajtony.....	121.
5. István utódai.....	156.
Péter.....	156.
Aba Sámuel.....	164.
Péter restaurációja és bukása.....	198.
III. Eredmények.....	211.
Névmutató.....	217.
Tartalomjegyzék.....	231.
Térképek...../mellékletek./	

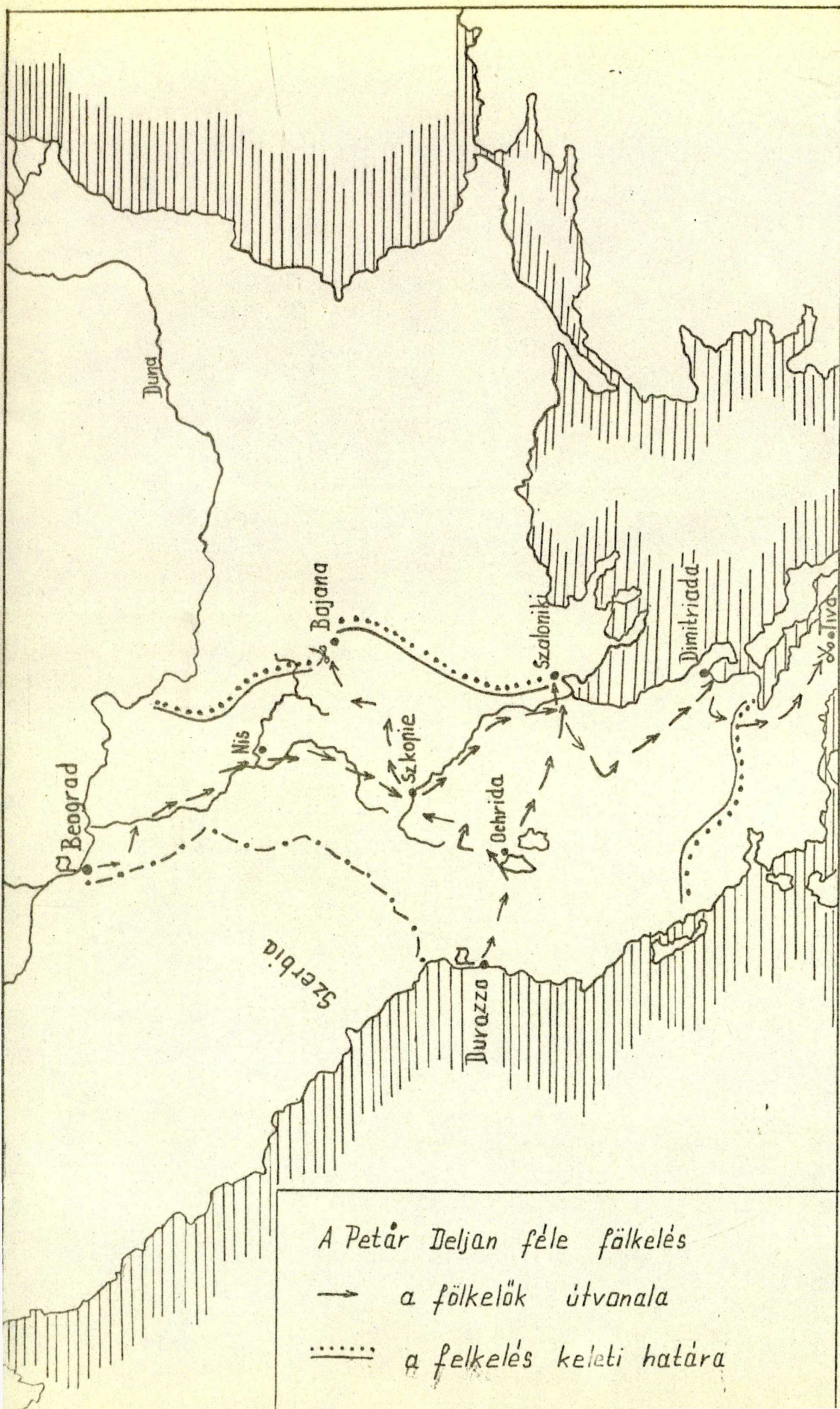

Mérték 1: 663750

0 12 24 5 40 20 Km

A királyi sereg mozgása a legenda szerint (I.)
és feltételezésünknek megfelelően (II.)

A Petăr Deljan féle fölkelés

→ a fölkelők útvonala

..... a felkelés keleti határa